ANTHOLOGIO MATHITI 26-08-08 13:49 Page 1

ΕΡΓΟ ΣΥΓΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΟΥΜΕΝΟ 75% ΑΠΟ ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ
ΚΑΙ 25% ΑΠΟ ΕΘΝΙΚΟΥΣ ΠΟΡΟΥΣ

ISBN: 960-06-2067-9

Ανθολόγιο Φιλοσοφικών Κειμένων Γ΄ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη • Χριστίνα Σακελλίου • Ελένη Λεοντσίνη

Ανθολόγιο Φιλοσοφικών Κειμένων

Γ΄ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ

Ανθολόγιο Φιλοσοφικών Κειμένων

Γ′ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη   Χριστίνα Σακελλίου   Ελένη Λεοντσίνη

ΑΝΑΔΟΧΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

Ανθολόγιο Φιλοσοφικών Κειμένων

Γ΄ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

ΒΙΒΛΙΟ ΜΑΘΗΤΗ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη
Καθηγήτρια Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Αθηνών
Χριστίνα Σακελλίου
Φιλόλογος, Εκπαιδευτικός Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης
Ελένη Λεοντσίνη
Διδάσκουσα (ΠΔ 407/80) στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΚΡΙΤΕΣ-ΑΞΙΟΛΟΓΗΤΕΣ Ιωάννης Καλογεράκος
Επίκουρος Καθηγητής Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Αθηνών
Πασχαλιά Γιαννακάκη
Σχολική Σύμβουλος
Μαρία Βασιλάκη
Σχολική Σύμβουλος

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ Δήμητρα Αλατζατζή
Φιλόλογος, Εκπαιδευτικός Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

ΥΠΕΥΘΥΝΕΣ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΣΥΓΓΡΑΦΗ Χριστίνα Βέικου
Σύμβουλος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου
Αναστασία Κυρκίνη-Κούτουλα
Σύμβουλος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

ΥΠΕΥΘΥΝΕΣ ΤΟΥ ΥΠΟΕΡΓΟΥ Χριστίνα Βέικου
Σύμβουλος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου
Αντωνία Δημητράσκου
Φιλόλογος, Εκπαιδευτικός Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

ΕΞΩΦΥΛΛΟ *Απεικόνιση της Φιλοσοφίας από τη ζωφόρο των Προπυλαίων του Πανεπιστημίου Αθηνών (λεπτομέρεια με βάση σχέδιο του Καρλ Ραλ, από τον Εδουάρδο Λεμπιέντσκυ, 1888)*

ΠΡΟΕΚΤΥΠΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ **ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ - MULTIMEDIA Α.Ε.**

Γ΄ Κ.Π.Σ./ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ/Ενέργεια 2.2.1/Κατηγορία Πράξεων 2.2.1.α:
«Αναμόρφωση των προγραμμάτων σπουδών και συγγραφή νέων εκπαιδευτικών πακέτων»

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
Δημήτριος Γ. Βλάχος
Ομότιμος Καθηγητής του Α.Π.Θ.
Πρόεδρος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Πράξη με τίτλο: «Συγγραφή νέων βιβλίων και παραγωγή υποστηρικτικού εκπαιδευτικού υλικού με βάση το ΔΕΠΠΣ και τα ΑΠΣ για το Γυμνάσιο»

Επιστημονικοί Υπεύθυνοι Έργου
Αντώνιος Σ. Μπομπέτσης
Σύμβουλος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου
Γεώργιος Κ. Παληός
Σύμβουλος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Αναπληρωτές Επιστημονικοί Υπεύθυνοι Έργου
Ιγνάντιος Ε. Χατζηευστρατίου
Μόνιμος Πάρεδρος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου
Γεώργιος Χαρ. Πολύζος
Πάρεδρος Ε.Θ. του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Έργο συγχρηματοδοτούμενο 75% από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και 25% από εθνικούς πόρους.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ 7

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Η Φιλοσοφία και η Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Φιλοσοφίας 8-14

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Οι Προσωκρατικοί 15

Εισαγωγή 16-17

Ενότητα 1η: Από τη μυθο-λογική στην ορθο-λογική εξήγηση του κόσμου 18-21

Ενότητα 2η: Γνώση και αλήθεια 22-25

Ενότητα 3η: Αρετές και ευδαιμονία 26-29

Ενότητα 4η: Πολιτικές υποθήκες 30-33

Ανακεφαλαίωση 34

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Σοφιστές και σοφιστική κίνηση 35

Εισαγωγή 36-37

Ενότητα 1η: Σοφιστική τέχνη και Σοφιστής 38-41

Ενότητα 2η: Η ρητορική τέχνη και η δύναμη του λόγου 42-45

Ενότητα 3η: Σχετικότητα της γνώσης και αγνωστικισμός 46-49

Ενότητα 4η: Δικαιοσύνη, φύση – νόμος και πολιτική οργάνωση 50-53

Ανακεφαλαίωση 54

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Σωκράτης και Πλάτων 55

Εισαγωγή 56-59

Ενότητα 1η: Ο σοφός που δε γνώριζε τίποτα 60-63

Ενότητα 2η: Η Δικαιοσύνη είναι συνεργασία 64-67

Ενότητα 3η: Η εκπαίδευση στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα 68-71

Ενότητα 4η: Η πολιτική και οι πολιτικοί 72-75

Ενότητα 5η: Η θέση των γυναικών στην «ιδανική» πολιτεία 76-80

Ανακεφαλαίωση 81

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Αριστοτέλης 82

Εισαγωγή 83-85

Ενότητα 1η: Το υπέρτατο αγαθό και η ευδαιμονία 86-89

Ενότητα 2η : Η αρετή είναι μεσότητα 90-93

Ενότητα 3η : Η φιλία είναι εντελώς απαραίτητη για τη ζωή 94-97

Ενότητα 4η: Η *πόλη* είναι η υψηλότερη μορφή κοινωνίας 98-101

Ενότητα 5η: Ο άνθρωπος είναι «*φύσει πολιτικόν ζώον*» 102-105

Ανακεφαλαίωση 106

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Η κυνική φιλοσοφία και οι φιλοσοφίες των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων . . . 107

Εισαγωγή . . . 108-113

Ενότητα 1η: Οι Κυνικοί, το διδακτό της αρετής και η ευδαιμονία . . . 114-117

Ενότητα 2η: Επίκουρος, ηδονή και ευδαιμονία . . . 118-121

Ενότητα 3η: Η ηθική των Στωικών: απάθεια και αταραξία . . . 122-125

Ενότητα 4η: Η πολιτεία και ο πολίτης στη στωική φιλοσοφία . . . 126-129

Ενότητα 5η: Αταραξία: Το «τέλος» της «σκεπτικής αγωγής» . . . 130-133

Ενότητα 6η: Ο Πλωτίνος και το «τέλος» της ανθρώπινης ζωής . . . 134-137

Ανακεφαλαίωση . . . 138

Γενική επισκόπηση . . . 139-140

Χρονολογικός πίνακας . . . 141-143

Χάρτης . . . 144

Γλωσσάριο φιλοσοφικών όρων . . . 145

Σύντομα εργοβιογραφικά στοιχεία φιλοσόφων . . . 146-149

Ευρετήριο φιλοσοφικών όρων . . . 149

Ευρετήριο ονομάτων . . . 150

Εικονογραφικό υλικό βιβλίου . . . 151

Ραφαήλ: Η Σχολή των Αθηνών.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στο βιβλίο αυτό έχουν ανθολογηθεί μεταφρασμένα φιλοσοφικά κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, ποιητικά ή πεζά. Μέσα από τα κείμενα αυτά, παρακολουθούμε τον φιλοσοφικό στοχασμό της αρχαιότητας, όπως αναπτύχθηκε στη λεκάνη της Ανατολικής Μεσογείου από τον 6ο αι. π.Χ. μέχρι και τον 6ο αι. μ.Χ., και την εξέλιξη της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας.

Το βιβλίο απαρτίζεται από την *Εισαγωγή*, όπου αναλύεται η έννοια της φιλοσοφίας, δίνονται ορισμοί της και γίνεται λόγος για τη σημασία της στη ζωή του ανθρώπου, την ιστορική εξέλιξή της από την αρχαϊκή εποχή μέχρι την ύστερη αρχαιότητα και τη διαίρεση αυτής σε κλάδους. Παράλληλα, αναφέρονται οι πηγές που στηρίζουν την παράδοση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας. Τα ανθολογημένα κείμενα που ακολουθούν, σε είκοσι τέσσερις ενότητες, αναδεικνύουν τον ηθικό, πολιτικό και κοινωνικό στοχασμό των φιλοσόφων της αρχαιότητας. Τα προβλήματα που εξετάζονται αναφέρονται στις έννοιες: γνώση και αλήθεια, φύση και κοινωνία, νόμος και φύση, ευδαιμονία και αρετή, πολιτεία και πολιτική οργάνωση, δικαιοσύνη και νόμος.

Οι είκοσι τέσσερις ενότητες κατανέμονται σε πέντε κεφάλαια. Από αυτά τα δύο πρώτα είναι αφιερωμένα στους Προσωκρατικούς και τους Σοφιστές και το καθένα περιλαμβάνει τέσσερις ενότητες. Τα επόμενα δύο αναφέρονται στους φιλοσόφους της κλασικής αρχαιότητας, Σωκράτη, Πλάτωνα και Αριστοτέλη, και περιέχουν πέντε ενότητες το καθένα. Το πέμπτο κεφάλαιο, αφιερωμένο στην κυνική φιλοσοφία, η οποία διαμορφώθηκε μετά τον θάνατο του Σωκράτη, και στις φιλοσοφικές σχολές των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, περιέχει έξι ενότητες. Κάθε κεφάλαιο συγκροτείται από έναν γενικό προοργανωτή, την εισαγωγή και τις επιμέρους ενότητες. Σε κάθε ενότητα υπάρχει το μεταφρασμένο κείμενο, στο οποίο προτάσσεται ο προοργανωτής, που παρουσιάζει με συντομία τους θεματικούς άξονες του κειμένου που έχει επιλεγεί, και συμπληρώνεται με τα σχόλια, τα παράλληλα κείμενα, τις ερωτήσεις, τις εργασίες και τις δραστηριότητες. Κάθε κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την ανακεφαλαίωση. Στο τέλος του βιβλίου, σε μια ενότητα, παρουσιάζεται η γενική επισκόπηση των προβλημάτων που αναπτύχθηκαν σε αυτό.

Ο σκοπός του βιβλίου είναι διπλός: αφενός να παρακολουθήσει την εξέλιξη της φιλοσοφικής σκέψης μέσα από τα ανθολογούμενα κείμενα και αφετέρου να δείξει μερικά σημαντικά προβλήματα της φιλοσοφίας σε σχέση με το κοινωνικό, πολιτικό και ιστορικό πλαίσιο της εποχής κατά την οποία συζητήθηκαν. Παράλληλα, το βιβλίο είναι μια εικονογραφημένη ιστορία της φιλοσοφίας, καθώς περιλαμβάνει αυθεντικά ή φανταστικά πορτρέτα φιλοσόφων και απεικονίσεις από καλλιτέχνες όλων των εποχών, σχετικές προς τα θέματα που συζητούνται. Προτείνεται η παράλληλη αξιοποίηση του βιβλίου της Α′, Β′ και Γ′ Γυμνασίου *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής γραμματείας.*

Τελειώνοντας, θα θέλαμε να εκφράσουμε τις ευχαριστίες μας στον συνάδελφο Γιάννη Σπυράλατο, θεολόγο-φιλόλογο με ειδίκευση στην Ιστορία της Φιλοσοφίας, για την ουσιαστική και ανιδιοτελή συμβολή του σε όλα τα στάδια της εκπόνησης του βιβλίου αυτού.

Οι συγγραφείς

Απεικόνιση της Φιλοσοφίας από τη ζωφόρο των Προπυλαίων του Πανεπιστημίου Αθηνών. Λεπτομέρεια, από την ανοικτή στοά των Προπυλαίων, μιας μεγάλης τοιχογραφίας που έχει γίνει, με βάση υδατογραφημένο σχέδιο του Αυστριακού Ζωγράφου Καρλ Ραλ (Karl Rahl, 1812-1865), από τον Εδουάρδο Λεμπιέντσκυ το 1888. Η μεγάλη τοιχογραφία των Προπυλαίων έχει ως βασικό θέμα την αναγέννηση των τεχνών και των επιστημών κατά την περίοδο της βασιλείας του Όθωνα, όταν ιδρύθηκε το Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837). Η Φιλοσοφία εμφανίζεται ως θεά της Σοφίας που διδάσκει και αποδίδεται με ένα γυναικείο τύπο που συνδέει τη ρωμαϊκή με την κλασική τέχνη.

Ο φιλόσοφος βρίσκεται σε αμηχανία να ορίσει το θέμα του.

Η Φιλοσοφία και η Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Φιλοσοφίας

1. Όρια και έννοια της φιλοσοφίας

Η λέξη *φιλοσοφία* απαντά στη γραπτή ελληνική παράδοση σποραδικά κατά τον 5ο αιώνα π.Χ. Παράγεται από το ρήμα φιλοσοφώ και σημαίνει «αγάπη για τη σοφία» (φίλος + σοφία). Η λέξη *σοφία* απαντά για πρώτη φορά στον Όμηρο και στον Ησίοδο και σημαίνει ικανότητα στο οποιοδήποτε επάγγελμα ή σε οποιαδήποτε τέχνη, όπως του ναυπηγού ή του ποιητή. Ο σοφός ή σοφιστής προηγείται του φιλοσόφου και είναι σύμβολο επινοητικότητας, άνθρωπος με πολιτική δράση ή νομοθέτης (*Επτά Σοφοί*). Γενικότερα, σοφία σήμαινε ενδιαφέρον για τη γνώση αλλά και φρόνηση, ορθή κρίση για διάφορα πράγματα στη ζωή ή ακόμη ικανότητα για να λαμβάνει κάποιος πρακτικές αποφάσεις. Λέγεται ότι ο Ηρόδοτος χρησιμοποίησε πρώτος το ρήμα *φιλοσοφεῖν* αναφερόμενος στα ταξίδια που έκανε ο Σόλων, αναζητώντας τη γνώση, για να ικανοποιήσει την περιέργειά του. Ο Πυθαγόρας ήταν ο πρώτος που ονόμασε τον εαυτό του φιλόσοφο, με την έννοια του ανθρώπου που αγαπά τη γνώση. Η φιλοσοφία γεννιέται στην Ιωνία κατά τον 6ο αιώνα π.Χ., όταν ένας νέος ορθολογικός τρόπος εξήγησης του κόσμου χρησιμοποιείται από μια ομάδα στοχαστών, τους Προσωκρατικούς. Ο Αριστοτέλης θα αποδώσει τον τίτλο του φιλοσόφου στους προσωκρατικούς φιλοσόφους Θαλή, Αναξίμανδρο και Αναξιμένη και θα συνδέσει τη φιλοσοφία με τον ορθολογικό τρόπο εξήγησης της πραγματικότητας.

2. Αρχή της φιλοσοφίας

Η *φιλοσοφία* κατά τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη είναι στάση απορίας και θαυμασμού απέναντι στον κόσμο και στα φαινόμενά του. Ταυτίζεται με τη θεωρία, δηλαδή τη χωρίς ιδιοτέλεια μελέτη του είδους των πραγμάτων (*θεωρίης ἕνεκεν*) και δεν έχει σχέση με την πρακτική γνώση. Η φιλοσοφία, ως τεχνικός όρος για μια ορισμένη πνευματική δραστηριότητα, δηλώνει τη μεθοδική εργασία του πνεύματος για θεωρητική γνώση, αλλά και τη διδαχή για τον σωστό τρόπο ζωής. Ο φιλόσοφος είναι ο άνθρωπος που αναζητεί την ουσία των πραγμάτων, αλλά και αυτός που θεμελιώνει μια τέχνη του βίου, δηλαδή έναν τρόπο ζωής.

3. Ορισμοί της φιλοσοφίας

Κατά την αρχαιότητα, έχουν δοθεί αρκετοί ορισμοί της φιλοσοφίας, που περιγράφουν την ουσία της, δηλαδή τι είναι η φιλοσοφία. Έτσι, η φιλοσοφία έχει οριστεί ως γνώση των όντων, έρευνα των αρχών και των πρώτων αιτίων των φαινομένων, μελέτη θανάτου, γνώση των θείων και ανθρώπινων πραγμάτων. Η φιλοσοφία έχει οριστεί και ως τέχνη των τεχνών και επι-

στήμη των επιστημών. Από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα έχουν γίνει πολλές προσπάθειες να δοθεί ένας σαφής και ικανοποιητικός ορισμός της φιλοσοφίας, πράγμα που φανερώνει ότι είναι δύσκολο να ορισθεί.

4. Η σημασία της φιλοσοφίας στη ζωή του ανθρώπου

Στην καθημερινή γλώσσα *φιλοσοφία* σημαίνει την προσωπική στάση των ανθρώπων απέναντι στα καθημερινά προβλήματα, αλλά και στις δυσκολίες της ζωής. Ερωτήματα, όπως «Από πού ερχόμαστε;», «Τι είμαστε;», «Πού πηγαίνουμε;» απασχολούν συνεχώς τους ανθρώπους από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα και σε αυτά επιχειρούν να απαντήσουν οι φιλόσοφοι. Η φιλοσοφία ασχολείται επίσης με ερωτήματα, όπως «Τι μπορώ να ξέρω;», «Τι μπορώ να ελπίζω;», «Τι οφείλω να κάνω;». Σε αυτά τα ερωτήματα οι φιλόσοφοι προσπαθούν να απαντήσουν με το να αναχθούν από το συγκεκριμένο και το επιμέρους στο γενικό και το αφηρημένο, σε μια προσπάθεια να συλλάβουν το νόημα του κόσμου στο σύνολό του και να διατυπώσουν μια θεωρία για τον άνθρωπο και τη ζωή.

Η φιλοσοφία στηρίζεται στον διάλογο, στην κριτική σκέψη και στην πνευματική ελευθερία. Είναι ένας αδιάκοπος προβληματισμός και διδάσκει στον άνθρωπο να θέτει ερωτήματα, να αγαπάει την αλήθεια, να προσπαθεί να διαπλάσει τον χαρακτήρα και τη συμπεριφορά του. Ο προβληματισμός αυτός διαμορφώνεται από τους φιλοσόφους, των οποίων οι διαφορετικές αντιλήψεις και θεωρίες εντάσσονται στην ιστορία της φιλοσοφίας που είναι ιστορία των ιδεών, ιστορία των φιλοσοφικών λόγων και συστημάτων.

5. Προβλήματα και κλάδοι της φιλοσοφίας

Η εξέταση της ιστορίας της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, όπως αυτή εξελίσσεται από τον 6ο αιώνα π.Χ. μέχρι και την ύστερη αρχαιότητα, δηλαδή μέχρι τον 6ο αιώνα μ.Χ., φανερώνει ότι οι αρχαίοι φιλόσοφοι στοχάστηκαν γύρω από ποικίλα προβλήματα, που συνδέονται με τη μεταφυσική, τη φυσική, τη λογική και τη γλώσσα, τη γνωσιολογία, την ηθική, την πολιτική και κοινωνική φιλοσοφία. Αυτά τα προβλήματα μπορούμε να τα διακρίνουμε σε θεωρητικά και πρακτικά.

Θεωρητικά προβλήματα αποκαλούμε όσα συνδέονται με τη θεωρία, τη φιλοσοφική δηλαδή έρευνα, και με τη διερεύνηση προβλημάτων που αφορούν τον κόσμο, τον άνθρωπο και τον θεό.

Με τις αρχές και την ερμηνεία του κόσμου και του όντος ασχολείται η *μεταφυσική* ή *οντολογία.* Τα προβλήματα που θέτει η γνώση της φύσης αποκαλούνται *κοσμολογικά ή φυσικά*. Τα προβλήματα που ανακύπτουν από ερωτήματα σχετικά με τα όρια της γνώσης και τη σχέση της με την πραγματικότητα εξετάζει η *θεωρία της γνώσης*, η *γνωσιολογία*. Η *λογική*

Από τη ζωφόρο των Προπυλαίων του Πανεπιστημίου Αθηνών· απεικονίζονται η Ρητορική, η Ποιητική, η Μαθηματική, η Ιστορία και η Αρχαιολογία (Λεπτομέρεια, 19ος αι.).

«Φιλοσοφώ σημαίνει ότι ξανακάνω κάτι πρόβλημα. Ενώ δηλαδή κατά την "κοινή αντίληψη" ένα θέμα είναι ξεκαθαρισμένο, διευθετημένο, λυμένο, εγώ το ξανακάνω πρόβλημα. Πώς; Το σκέπτομαι πάλι από την αρχή».

(Ε. Παπανούτσος,
Η ηθική συνείδηση και τα προβλήματά της,
Αθήνα 1962, σελ. 12)

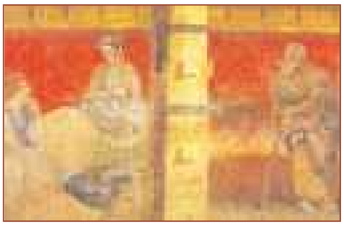

Φιλόσοφος που διδάσκει φιλοσοφία στα μέλη της βασιλικής οικογένειας της Μακεδονίας (στον Αντίγονο Γονατά και στη μητέρα του βασίλισσα Φίλα). Λεπτομέρεια, περίπου 40 π.Χ., από πρωτότυπο έργο των μέσων του 3ου αι. (Ελληνορωμαϊκή τέχνη της Καμπανίας, Έπαυλη Fannio Sinitore, Νεάπολη, Εθνικό Μουσείο).

επεξεργάζεται μεθόδους κατάλληλες, ώστε να μπορέσει κάποιος να διακρίνει το σωστό, χρησιμοποιώντας τη λογική σκέψη, και προσδιορίζει τους νόμους, τις αρχές και τους κανόνες που οφείλει να ακολουθεί όποιος αναζητεί την αλήθεια.

Πρακτικά προβλήματα αποκαλούμε όσα συνδέονται με τη σκόπιμη πράξη ή δραστηριότητα του ανθρώπου. Τα πρακτικά προβλήματα εξετάζουν η *ηθική φιλοσοφία,* με την οποία συνδέεται η *κοινωνική φιλοσοφία*, αφού κάθε ανθρώπινη πράξη συνδέεται με την κοινωνία, καθώς και η *πολιτική φιλοσοφία*.

Η *ηθική*, στην κοινή χρήση του όρου, συνδέεται με τα ήθη, δηλαδή τα καθιερωμένα πρότυπα συμπεριφοράς που έχουν επικρατήσει σε μια κοινωνία, είτε από παράδοση είτε με τη σιωπηρή συμφωνία μεταξύ των μελών της. Η *ηθική*, ως κλάδος της φιλοσοφίας, αποτελεί τη στοχαστική μελέτη ορισμένων αξιών που αφορούν την ανθρώπινη συμπεριφορά και τους κανόνες που την διέπουν σ' ένα κοινωνικό σύνολο. Προσπαθεί να ορίσει το κριτήριο της ορθής πράξης, να εξετάσει τη φύση των ηθικών κρίσεων και επιχειρεί την επίλυση πρακτικών ηθικών προβλημάτων.

Η *πολιτική* και *κοινωνική* φιλοσοφία εξετάζει τους κανόνες, που πρέπει να διέπουν μία οργανωμένη πολιτική κοινωνία, και ασχολείται με την πολιτική οργάνωση του κράτους, τη νομιμότητα της πολιτικής εξουσίας, τις ελευθερίες και τα δικαιώματα των πολιτών, την ιδιοκτησία, την οργάνωση του κράτους, τα πολιτεύματα, τους νόμους και τους θεσμούς, καθώς και με την πολιτική συμπεριφορά ατόμων και κοινωνικών ομάδων.

Από τη Ζωφόρο των Προπυλαίων του Πανεπιστημίου Αθηνών όπου απεικονίζεται η Νομοθεσία (λεπτομέρεια, 19ος αι.).

Λεπτομέρεια από τη Ζωφόρο των Προπυλαίων του Πανεπιστημίου Αθηνών, όπου απεικονίζονται η Ρητορική, η Ποιητική και η Μαθηματική επιστήμη (λεπτομέρεια, 19ος αι.).

6. Διαίρεση της ιστορίας της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας

Συνήθως, η ιστορία της αρχαίας φιλοσοφίας για λόγους μεθοδολογικούς και διδακτικούς διαιρείται σε τρεις περιόδους:

1) Αρχαϊκή περίοδος. Η προσωκρατική φιλοσοφία (6ος-5ος αι. π.Χ.)

Αρχίζει με τον Θαλή τον Μιλήσιο και τερματίζεται με την εμφάνιση του Σωκράτη. Η φιλοσοφία στην πρώτη αυτή φάση είναι «κοσμολογική», δηλαδή επιδιώκει να εξηγήσει το κοσμικό πρόβλημα, να βρει την αρχή και την ουσία του κόσμου, αλλά και «οντολογική», δηλαδή προσπαθεί να εξετάσει το «ον», την κοσμική πραγματικότητα που οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι τη φαντάζονται υλική. Οι Προσωκρατικοί προσπαθούν να δώσουν μια ορθολογική ερμηνεία του κόσμου, ενδιαφέρονται όμως και για την ηθική συμπεριφορά του ανθρώπου καθώς και για την πολιτική οργάνωση της κοινωνίας της εποχής τους.

Πορτρέτο φιλοσόφου από τη Βρετανική βιβλιοθήκη.

2) Κλασική ή αττική περίοδος (5ος-4ος αι. π.Χ.)

Η περίοδος αυτή αρχίζει με τον Σωκράτη, περιλαμβάνει τους Σοφιστές και τον Πλάτωνα και τερματίζεται με τον θάνατο του Αριστοτέλη (322 π.Χ.). Θεωρείται η ακμή της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας και εκδηλώνεται

στην Αθήνα της εποχής του Περικλή. Εδώ, επίσης, εντάσσονται και οι λεγόμενες σωκρατικές σχολές (Κυνική, Μεγαρική, Κυρηναϊκή), οι οποίες ιδρύθηκαν από μαθητές και φίλους του Σωκράτη που ζητούσαν, όπως αυτός, τις προϋποθέσεις και τα κριτήρια της θεμελίωσης του ενάρετου βίου.

Η δημιουργία ελεύθερων θεσμών δίνει τη δυνατότητα στους Σοφιστές, κατόχους εξαιρετικής σοφίας και γνώσης, όπως ο Πρωταγόρας, ο Πρόδικος, ο Ιππίας, ο Γοργίας, να έλθουν από τις ελληνικές αποικίες στην Αθήνα και να ασκήσουν τη *σοφιστική τέχνη*, δηλαδή τη ρητορική και τη διαλεκτική, διδάσκοντας την αρετή και την πολιτική τέχνη. Ορισμένοι σοφιστές είναι σύγχρονοι με τους νεότερους εκπροσώπους της προσωκρατικής φιλοσοφίας αλλά και με τον Σωκράτη. Η φιλοσοφία από κοσμολογική γίνεται τώρα ανθρωπολογική, στρέφεται δηλαδή προς τον άνθρωπο. Η στροφή αυτή είναι ιδιαίτερα φανερή στον Σωκράτη, ο οποίος έθεσε ως σκοπό της φιλοσοφίας την ηθική και πνευματική βελτίωση του ανθρώπου. Η φιλοσοφία συστηματοποιείται την περίοδο αυτή κυρίως στις σχολές των Αθηνών, την Ακαδημία και το Λύκειο, που ίδρυσαν, αντίστοιχα, ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, οι σημαντικότεροι φιλόσοφοι της αρχαιότητας.

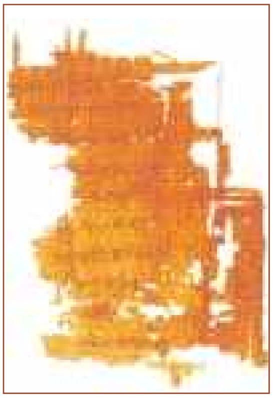

Φύλλο παπύρου που διασώζει ένα απόσπασμα από τον «Αγώνα Ομήρου και Ησιόδου». Ο πάπυρος, αυτοφυής θάμνος που φύεται κυρίως στην κοιλάδα του Νείλου, παρείχε με κατάλληλη επεξεργασία του κατώτερου μέρους του ένα εύκαμπτο, λεπτό, ανθεκτικό και ανοιχτόχρωμο υλικό γραφής. Τα πάπυρινα φύλλα συγκολλούνταν έτσι, ώστε να σχηματίζουν ταινία που τυλιγόταν σε κύλινδρο, όπου με κάλαμο γραφόταν το κείμενο σε στήλες. Έτσι δημιουργούνταν οι σελίδες.

3) Μετακλασική περίοδος. Ελληνιστική-Ρωμαϊκή φιλοσοφία. Ύστερη αρχαιότητα. (3ος αι. π.Χ. - 6ος αι. μ.Χ.)

Η περίοδος αυτή διαρκεί από τον θάνατο του Αριστοτέλη, το έτος 322 π.Χ., μέχρι το τέλος του Νεοπλατωνισμού, τον 6ο αιώνα μ.Χ., όταν ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός έκλεισε με διάταγμα τις φιλοσοφικές σχολές των Αθηνών (529 μ.Χ.).

Η *ελληνιστική* φιλοσοφία είναι δημιούργημα των νέων συνθηκών που έφερε ο θάνατος του Μεγάλου Αλεξάνδρου (323 π.Χ.) και σχετίζεται με την ίδρυση των ελληνικών κρατών σε διάφορες περιοχές της Ασίας και της Αιγύπτου. Η ελληνιστική φιλοσοφία ανθεί επίσης στις ακμάζουσες ελληνικές πόλεις της Κάτω Ιταλίας και διαδίδεται μέσω της ελληνικής γλώσσας. Η Αθήνα παραμένει το μεγάλο πνευματικό κέντρο, ενώ ιδρύονται φιλοσοφικές σχολές και σε πόλεις της Ασίας και της Αφρικής. Τη διδασκαλία του Σωκράτη συνεχίζουν οι λεγόμενες σωκρατικές σχολές. Παράλληλα, αναπτύσσονται ο Επικουρισμός, ο Στωικισμός και ο Σκεπτικισμός, φιλοσοφικά ρεύματα που κυριαρχούν στους ελληνιστικούς χρόνους και ασχολούνται κυρίως με τη φυσική, τη λογική και την ηθική.

Η αρχή των *Νόμων* του Πλάτωνα από τον περγαμηνό κώδικα Α, που προέρχεται από τη βιβλιοθήκη του Πατριάρχη Φωτίου (11ος αι. μ.Χ.). Η περγαμηνή (>Πέργαμος), υλικό γραφής, ήταν επεξεργασμένο δέρμα και εξυπηρετούσε τη νέα μορφή βιβλίου, τον κώδικα (=Codex, ελληνικά: σωμάτιον). Άρχισε να χρησιμοποιείται ευκαιριακά κατά τον 2ο αι. μ.Χ. και γενικεύθηκε αργότερα, γιατί ήταν πιο εύχρηστο υλικό γραφής από τον παπύρινο κύλινδρο.

Οι θεωρίες των φιλοσόφων αυτής της εποχής, κυρίως οι ηθικές, θέτουν ως βάση τους την ατομική ευδαιμονία του ανθρώπου και προτρέπουν την καθιέρωση ενός ορισμένου τρόπου συμπεριφοράς και μιας ορισμένης επιλογής ζωής. Επιβιώνουν και στα ρωμαϊκά χρόνια, όταν η ελληνιστική φιλοσοφία τερματίζεται το έτος 31 π.Χ., με την κατάρρευση της Ρωμαϊκής Δημοκρατίας και την επικράτηση του Οκταβιανού Αυγούστου, ο οποίος υποτάσσει το ελληνιστικό βασίλειο της Αλεξάνδρειας. Ο Ελληνισμός παύει να έχει δική του πολιτική οντότητα, όμως η ελληνική

Η κωμωδία του Αριστοφάνη *Νεφέλαι* σε έκδοση του Άλδου Μανούτιου (Βενετία 1498), ο οποίος πρωτοστάτησε στην έκδοση των κλασικών συγγραφέων και συνέβαλε με τις εκδόσεις του στη διάδοση της ελληνικής γραμματείας στη Δύση.

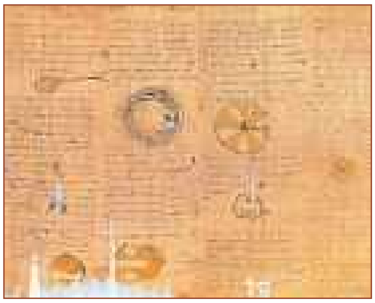

Η αστρονομία είχε λαμπρή ανάπτυξη κατά τον 4ο αι. π.Χ. Με την παρακίνηση του Πλάτωνα ορισμένοι από τους μαθητές του στράφηκαν προς τη μελέτη των ουράνιων σωμάτων. Εδώ, ο παλαιότερος πάπυρος που σώθηκε με σχέδια τα οποία αναφέρονται στις κινήσεις των πλανητών, στους αστερισμούς κ.ά. (2ος αι., Παρίσι, Μουσείο Λούβρου).

Ψήφισμα του Δήμου των Αθηναίων, γραμμένο σε μάρμαρο, συνηθισμένο υλικό γραφής, που αναφέρεται στην προετοιμασία της Σικελικής εκστρατείας (415 π.Χ., Αθήνα, Επιγραφικό Μουσείο).

φιλοσοφία κυριαρχεί στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες αναβιώνει ο Πλατωνισμός και το ενδιαφέρον για τον Αριστοτέλη. Στον 1ο αι. μ.Χ. αναπτύσσεται στην Αλεξάνδρεια ο Νεοπλατωνισμός, μια φιλοσοφία που διακρίνεται από εκλεκτικισμό και φέρνει στην επικαιρότητα τα συγγράμματα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Κύριος εκπρόσωπος της φιλοσοφίας αυτής, που θα κυριαρχήσει στην ύστερη αρχαιότητα, εποχή κατά την οποία διαμορφώνεται ο χριστιανικός στοχασμός, είναι ο Πλωτίνος, ο οποίος έζησε τον 3ο αιώνα μ.Χ.

7. Η παράδοση της ελληνικής φιλοσοφίας

Τα κείμενα των φιλοσόφων της αρχαιότητας, μαρτυρίες του γραπτού λόγου, συγκεντρώνουν σήμερα, όπως και παλαιότερα, το ενδιαφέρον μας. Οι πηγές είναι *άμεσες*, δηλαδή τα συγγράμματα των ίδιων των φιλοσόφων, και *έμμεσες*, δηλαδή η δοξογραφική γραμματεία, οι Βιογραφίες, οι Ανθολογίες, τα Απανθίσματα.

Άμεσες πηγές

Οι πηγές αυτές έχουν υποστεί σημαντικές απώλειες. Ολόκληρη η προσωκρατική και η ελληνιστική φιλοσοφία, εκτός από λίγες εξαιρέσεις, έχει χαθεί. Πολλά όμως έργα, όπως του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη ή των Στωικών και της νεοπλατωνικής σχολής, έχουν σωθεί.

Έμμεσες πηγές

Με την ιστορία της αρχαίας φιλοσοφίας ασχολήθηκε η μεταγενέστερη αρχαιότητα και μας έδωσε μια σειρά εργασίες που είναι γνωστές ως *δοξογραφίες, βιογραφίες, πραγματείες*.

1. Δοξογραφική γραμματεία

Η δοξογραφική γραμματεία διέσωσε τις γνώμες (*δόξαι ή δόγματα*) των φιλοσόφων της πρώιμης αρχαιότητας. Την αρχή έκανε ο Αριστοτέλης, ο οποίος στα συγγράμματά του προβαίνει σε ανασκόπηση των αντιλήψεων των προηγούμενων φιλοσόφων· έπειτα ο μαθητής του Θεόφραστος μάς δίνει πληροφορίες για τους Προσωκρατικούς στο βιβλίο του *Φυσικών δόξαι*. Αργότερα ο Αέτιος (6ος αι. μ.Χ.) έκανε *Συναγωγή των αρεσκόντων τοις φιλοσόφοις*, συλλογή φυσικών δογμάτων, από την οποία προέκυψαν επιτομές με ανθολογημένα κείμενα των φιλοσόφων της αρχαιότητας, όπως το *Ανθολόγιον* του Ιωάννη Στοβαίου (5ος αι. μ.Χ.).

2. Βιογραφίες φιλοσόφων

Σε αυτό το είδος λογοτεχνίας εντάσσονται προσπάθειες καταγραφής ανεκδοτολογικού υλικού, αρχειακές πληροφορίες για τη ζωή και τα έργα Ελλήνων φιλοσόφων. Τα *Απομνημονεύματα* λ.χ. του Ξενοφώντα μάς δίνουν πληροφορίες για τη ζωή και τη φιλοσοφία του Σωκράτη. Ο Αριστόξενος ο Ταραντίνος, μαθητής του Αριστοτέλη, ο Καλλίμαχος ο Κυρηναίος, ο Διογένης ο Λαέρτιος κ.ά. ασχολήθηκαν με αρχειακό και ανεκδοτολογικό υλικό σχετικά με τους βίους των φιλοσόφων.

3. Άλλες πηγές

Σε άλλη ομάδα συγγραμμάτων, που αποτελούν έμμεσες πηγές, ανήκουν οι *Ιστορίες των φιλοσοφικών σχολών*, οι *Φιλοσοφικές Ανθολογίες* και τα *Απανθίσματα*, όπως οι *Δειπνοσοφισταί* του Αθήναιου και η *Ποικίλη Ιστορία* του Αιλιανού, οι *Χρονογραφίες*, όπως τα *Χρονικά* του Απολλόδωρου, καθώς και τα *Υπομνήματα*, δηλαδή τα σχόλια πάνω σε έργα του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη από σχολιαστές που ανήκουν στη νεοπλατωνική σχολή.

8. Η σημασία και η επικαιρότητα της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας

Ποια είναι, όμως, η σημασία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας; Γιατί αυτά που είπαν οι αρχαίοι Έλληνες πριν από τόσο πολλά χρόνια μάς ενδιαφέρουν ακόμη; Και πώς μπορούν να χρησιμεύσουν σε μας σήμερα, στη δική μας εποχή, που έχει τα δικά της προβλήματα και που διαφέρει τόσο πολύ από αυτήν της αρχαιότητας;

Η αρχαία ελληνική φιλοσοφία είναι σημαντική όχι μόνο για την ιστορία της φιλοσοφίας, αλλά και γιατί ασχολείται με θέματα που είναι ακόμη επίκαιρα και συνεχίζουν να προβληματίζουν τους σημερινούς φιλοσόφους, αλλά και να τους εμπνέουν. Οι αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι ήταν αυτοί οι οποίοι πρώτοι έθεσαν τις βάσεις και τα θεμέλια της επιστήμης και της φιλοσοφίας και ασχολήθηκαν συστηματικά με τα περισσότερα από τα θέματα με τα οποία και σήμερα ασχολούνται οι φιλόσοφοι. Οι φιλοσοφικές θεωρίες τους έχουν διαμορφώσει τον τρόπο της σκέψης μας και έχουν θέσει τις βάσεις του φιλοσοφικού στοχασμού του δυτικού κόσμου. Αν και ο φιλοσοφικός στοχασμός έχει αναπόφευκτα στην εποχή μας περάσει και σε άλλου είδους προβληματισμούς και έχει αναπτύξει νέες και διαφορετικές θεωρίες, αφού ασχολείται και με προβλήματα που δεν είχαν διατυπωθεί στο παρελθόν, όμως πολλά από τα θέματα της φιλοσοφίας παραμένουν τα ίδια, κυρίως στους τομείς της ηθικής και της πολιτικής φιλοσοφίας. Συγχρόνως, στην εποχή μας, πολλές από τις ιδέες της αρχαιότητας, κυρίως αυτές που αφορούν την ηθική, την πολιτική και την κοινωνική ζωή, επανέρχονται στο προσκήνιο του φιλοσοφικού προβληματισμού, επειδή οι σύγχρονοι φιλόσοφοι θεωρούν πως η αρχαία φιλοσοφία είναι δυνατόν να βοηθήσει και σήμερα στην επίλυση καίριων προβλημάτων του ανθρώπου και της κοινωνίας.

9. Τα θέματα που θα συζητήσουμε

Στο βιβλίο αυτό θα ασχοληθούμε ενδεικτικά με διάφορα ερωτήματα της ηθικής, πολιτικής και κοινωνικής φιλοσοφίας, όπως αυτά παρουσιάζονται μέσα από τα κείμενα των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων, τα οποία επηρέασαν με ποικίλους τρόπους και τους νεότερους αλλά και τους σύγχρονους φιλοσόφους. Είναι ερωτήματα τα οποία αναλύθηκαν για πρώτη φορά από τους αρχαίους Έλληνες στοχαστές και παραμένουν, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, επίκαιρα και σημαντικά.

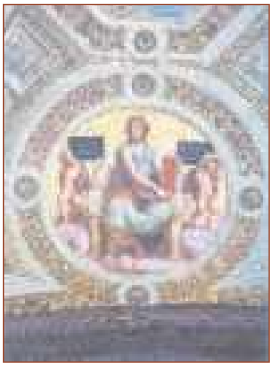

Ραφαήλ, *Η Φιλοσοφία*. Παράσταση της οροφής της *Αίθουσας της Υπογραφής*, στα παπικά διαμερίσματα του Βατικανού πάνω από τη *Σχολή των Αθηνών* (16ος αι., Ρώμη, Βατικανό). Στην οροφή απεικονίζονται ακόμη η Θεολογία, η Ποίηση και η Δικαιοσύνη.

Η *Σχολή των Αθηνών*. Νωπογραφία του Ραφαήλ από την *Αίθουσα της Υπογραφής* των παπικών διαμερισμάτων του Βατικανού όπου παρουσιάζονται όλοι οι μεγάλοι φιλόσοφοι και επιστήμονες της αρχαιότητας σε μια εκπληκτική σύνθεση (1508-1511, Ρώμη, Βατικανό).

Ο *Παρνασσός*. Νωπογραφία του Ραφαήλ απο την *Αίθουσα της Υπογραφής* των παπικών διαμερισμάτων του Βατικανού όπου απεικονίζονται ο Απόλλων και οι Μούσες, οι αρχαίοι και νέοι ποιητές· ανάμεσά τους ο Όμηρος, η Σαπφώ, ο Ορφέας, ο Δάντης και ο Πετράρχης (1508-1511, Ρώμη, Βατικανό).

Ο πίνακας του Γάλλου ζωγράφου Πολ Γκογκέν (19ος αι.) *Από πού ερχόμαστε; Τι είμαστε; Πού πηγαίνουμε;* απεικονίζει την έκφραση της απορίας ενός λαού πρωτόγονου. Αποκαλύπτει διάφορους σταθμούς της ζωής του ανθρώπου, θέτει υπαρξιακά προβλήματα και αναδεικνύει την απορία ως στάση ζωής, που είναι, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, φυσική στα ανθρώπινα όντα (Βοστώνη, Μουσείο Καλών Τεχνών).

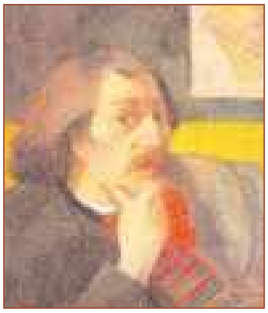

Αυτοπροσωπογραφία του Γάλλου ζωγράφου Πολ Γκογκέν σε στάση στοχασμού (The Detroit Institute of Arts).

Θα γνωρίσουμε τον τρόπο και τη μέθοδο με την οποία οι Προσωκρατικοί και οι Σοφιστές εξέτασαν διάφορα επιστημονικά και φιλοσοφικά προβλήματα που συνδέονται με τον άνθρωπο, τη φύση και τον θεό. Θα μελετήσουμε κείμενα στα οποία ο Σωκράτης, ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης ασχολούνται συστηματικά με τη μελέτη των προβλημάτων της ηθικής και της πολιτικής φιλοσοφίας. Θα γνωρίσουμε επίσης τον προβληματισμό των Κυνικών, των Επικούρειων, των Στωικών και των Σκεπτικών για θέματα που απασχολούσαν τον άνθρωπο και την κοινωνία της εποχής τους και θα διαπιστώσουμε τη σχέση των φιλοσοφικών θεωριών τους με τους προηγούμενους φιλοσόφους. Τέλος, θα δούμε με ποιο τρόπο οι Νεοπλατωνικοί αναδιατύπωσαν την πλατωνική θεωρία, συνδέοντας τον προβληματισμό των αρχαίων με τον αντίστοιχο των νεοτέρων.

Μελετώντας κείμενα της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, θα μιλήσουμε για θέματα σχετικά με τη γνώση και την αλήθεια, τη ρητορική τέχνη και τη δύναμη του λόγου, τη σχετικότητα της γνώσης. Θα δούμε τη σύνδεση της ευδαιμονίας με τον σκοπό της ανθρώπινης ζωής και θα εξετάσουμε έννοιες, όπως η ευδαιμονία, το αγαθό, η αρετή, η φιλία, η ηδονή. Θα συζητήσουμε τις απόψεις τους για την πολιτική κοινωνία και την οργάνωσή της, για τη φύση του ανθρώπου και την ιδιότητα του πολίτη, για το καλύτερο πολίτευμα και την ιδανική πολιτεία, για την παιδεία, για την πολιτική ως θεωρία και πράξη, για τους πολιτικούς, για την ελευθερία, τα δικαιώματα, το δίκαιο και τη δικαιοσύνη. Θα γνωρίσουμε τον προβληματισμό των αρχαίων φιλοσόφων για διάφορα θέματα που συνδέονται με την ιστορία και την κοινωνία της εποχής τους και εξακολουθούν να απασχολούν ακόμη τις σύγχρονες κοινωνίες.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ

1. Τι σήμαινε η λέξη σοφία και ποιος λογιζόταν σοφός κατά την ελληνική αρχαιότητα;
2. Τι σημαίνει η λέξη φιλοσοφία κατά την ελληνική αρχαιότητα;
3. Μπορείτε να σκεφτείτε κάποιους λόγους που έκαναν ή κάνουν τους ανθρώπους να φιλοσοφούν;
4. Ποια προβλήματα της φιλοσοφίας ονομάζουμε θεωρητικά και ποια πρακτικά;
5. Ποιο είναι το αντικείμενο της ηθικής φιλοσοφίας;
6. Ποιο είναι το αντικείμενο της πολιτικής φιλοσοφίας;
7. Σε πόσες περιόδους διαιρείται η ιστορία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας;
8. Με τι ασχολείται η φιλοσοφία και με τι η ιστορία της φιλοσοφίας;
9. Ποιες είναι οι άμεσες και ποιες οι έμμεσες πηγές της φιλοσοφίας;
10. Γιατί πρέπει να γνωρίσουμε τον στοχασμό των Ελλήνων φιλοσόφων της αρχαιότητας;

Ραφαήλ, *Η Σχολή των Αθηνών*. Αναγεννησιακή απεικόνιση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας (λεπτομέρεια από την Αίθουσα της Υπογραφής, Ρώμη, Βατικανό, 16ος αιώνας), όπου πιθανότατα απεικονίζονται, από αριστερά προς τα δεξιά, ο Παρμενίδης, ο Ηράκλειτος και ο Πυθαγόρας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Οι Προσωκρατικοί

Στο κεφάλαιο αυτό:

- Θα μελετήσουμε **κείμενα από έργα** των προσωκρατικών φιλοσόφων τα οποία έχουν διασωθεί μόνο σε **αποσπάσματα** και από **αναφορές και περιλήψεις** μεταγενέστερων συγγραφέων.
- Θα δούμε τον τρόπο με τον οποίο αυτοί ερμήνευσαν τον **κόσμο**, περνώντας για πρώτη φορά από τις μυθολογικές αφηγήσεις στη λογική ερμηνεία της φύσης και του κόσμου.
- Θα επισημάνουμε ορισμένα προβλήματα **γνώσης**, που αυτοί πρώτοι εξέτασαν, όπως τη διάκριση της αλήθειας από την πλάνη, τη σχετικότητα της γνώσης και τα όριά της, τα οποία απασχολούν μέχρι σήμερα τον ανθρώπινο στοχασμό.
- Θα προσεγγίσουμε ορισμένες απόψεις της **ηθικής** και της **πολιτικής** φιλοσοφίας, που διατυπώθηκαν για πρώτη φορά από τους Προσωκρατικούς, όπως είναι η ηθική συμπεριφορά των ανθρώπων, το πρόβλημα των αρετών και των ηθικών αξιών, η κοινωνική οργάνωση, το δημοκρατικό πολίτευμα και η ευθύνη των πολιτών για τη διασφάλιση της σωστής λειτουργίας του.
- Θα συζητήσουμε σχετικά με την επικαιρότητα της σκέψης τους.

Οι Προσωκρατικοί

Άποψη της Μιλήτου, όπου φαίνεται το αρχαίο θέατρο. Η πόλη βρισκόταν στην ακτή της Ιωνίας, ανάμεσα στον ελληνικό κόσμο και την περσική αυτοκρατορία.

«Η φιλοσοφία αρχίζει με τον Θαλή, ο οποίος μπορεί να χρονολογηθεί από το γεγονός ότι προέβλεψε μια έκλειψη ηλίου, η οποία έγινε το έτος 585 π.Χ. Φιλοσοφία και επιστήμη, που δεν ήταν τότε χωριστά, γεννήθηκαν μαζί μ' αυτόν, τον 6ο αιώνα π.Χ.»
[B. Russell, *Ιστορία της Δυτικής φιλοσοφίας*, (1945), μτφρ. Α. Χουρμούζιου, εκδ. Ι.Δ. Αρσενίδης, ά.έ., σελ. 3].

Νόμισμα της Εφέσου από ήλεκτρο με έμβλημα ένα ελάφι. Είναι το παλαιότερο ενεπίγραφο ελληνικό νόμισμα (γύρω στο 600 π.Χ., Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο).

1 Η προσωκρατική φιλοσοφία

Η προσωκρατική φιλοσοφία είναι το πρώτο στάδιο στην εξέλιξη της ελληνικής φιλοσοφίας. Ονομάζεται έτσι, επειδή οι πρώτοι φιλόσοφοι έζησαν και έδρασαν πριν από τον Σωκράτη (470/69-399 π.Χ.). Η προσωκρατική φιλοσοφία γεννήθηκε στην Ιωνία, στις ελληνικές αποικίες που βρίσκονταν στις ακτές της Μικράς Ασίας (στη Μίλητο αρχικά, στην Έφεσο και την Κολοφώνα στη συνέχεια), γιατί εκεί υπήρχε προηγμένη οικονομική ζωή, κοινωνική και πολιτική ελευθερία, καθώς και επικοινωνία μεταξύ διαφόρων πολιτισμών και λαών. Αναπτύχθηκε, κατά τον 6ο και τον 5ο αιώνα π.Χ., αρχικά στις πόλεις της Μ. Ασίας και αργότερα στη Σικελία και την Κάτω Ιταλία, στη νησιωτική Ελλάδα, στη Θράκη και στην Αθήνα. Οι εκπρόσωποί της, οι *Προσωκρατικοί,* θεωρούνται οι πρώτοι *κοσμολόγοι* και *φυσιολόγοι*, αφού επιχείρησαν να κατανοήσουν και να ερμηνεύσουν τον κόσμο και τη φύση, χρησιμοποιώντας τη λογική, χωρίς αναφορές στον μύθο, τη θρησκεία, την αυθεντία ή την παράδοση.

Το πρόβλημα του θεού και η παραδοσιακή θεολογία απασχόλησαν επίσης τους Προσωκρατικούς, οι οποίοι σχολίασαν τις παραδομένες αντιλήψεις για τους θεούς και τη θρησκευτική συμπεριφορά των ανθρώπων, καθώς και προβλήματα της πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας.

2 Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι

Οι Προσωκρατικοί συνδύασαν τη φιλοσοφία με την επιστήμη, στην προσπάθειά τους να βρουν την αλήθεια και να αποκτήσουν τη γνώση για την αρχή ή την ουσία του κόσμου. Υπήρξαν ποιητές, νομοθέτες, πολιτικοί αλλά κυρίως επιστήμονες, αφού ασχολήθηκαν με την αστρονομία, τη γεωμετρία, τα μαθηματικά, τη θεωρητική μηχανική, την ιατρική. Υπήρξαν όμως και δάσκαλοι της ρητορικής και της φιλοσοφίας οι οποίοι ενθάρρυναν τους μαθητές τους να συζητούν και να αμφισβητούν, αναπτύσσοντας τις δικές τους ιδέες αλλά και την κριτική σκέψη. Διακρίνονταν για τη σοφία τους, με τη σημασία που αυτή η λέξη αποκτά τον 6ο αιώνα π.Χ., με την άνθιση των επιστημών, όταν *σοφοί* χαρακτηρίζονται όχι μόνο όσοι ασχολούνται με τις τέχνες και την πολιτική αλλά και με επιστήμες, όπως τα μαθηματικά, η γεωμετρία, η αστρονομία, η ιατρική.

Οι σημαντικότεροι Προσωκρατικοί ήταν:

Ο ***Θαλής***, ο ***Αναξίμανδρος*** και ο ***Αναξιμένης***, γνωστοί ως *Ίωνες* ή *Μιλήσιοι*, ο ***Ξενοφάνης*** ο ***Κολοφώνιος*** και ο ***Πυθαγόρας*** ο ***Σάμιος***. Όλοι αυτοί έζησαν και έδρασαν τον 6ο αιώνα π.Χ. Ασχολήθηκαν κυρίως με την **αρχή του κόσμου**.

Ο ***Παρμενίδης*** και ο ***Ζήνων***, οι γνωστοί ως *Ελεάτες* (από την Ελέα της Κάτω Ιταλίας), ο ***Ηράκλειτος*** ο ***Εφέσιος***, ο ***Εμπεδοκλής*** ο ***Ακραγαντίνος***, ο ***Αναξαγόρας*** ο ***Κλαζομένιος***, ο ***Λεύκιππος*** και ο ***Δημόκριτος*** από τα Άβδηρα της Θράκης. Όλοι αυτοί έζησαν και έδρασαν τον 5ο αιώνα π.Χ. και ασχολήθηκαν κυρίως με τη **δομή του κόσμου**.

3 Ποια ερωτήματα έθεσαν οι Προσωκρατικοί;

Οι Προσωκρατικοί ασχολήθηκαν με ερωτήματα *κοσμολογικά* αναζητώντας στη *φύση* τις δυνάμεις που την απαρτίζουν και επιδιώκοντας να βρουν την *πρωταρχική αιτία*, *ουσία* ή *αρχή του κόσμου* αλλά και τη *δομή* ή *μορφή του κόσμου*. Προσπάθησαν επίσης να εξηγήσουν λογικά την ουσία και τη δομή του κόσμου. Μολονότι στηρίχθηκαν σε παλαιότερους ποιητές και στοχαστές, όπως ο Όμηρος και ο Ησίοδος, αλλά και στις παλαιές κοσμολογίες και κοσμογονίες, είδαν τον κόσμο ως μια ολότητα, που αποτελείται από αισθητά και μεταξύ τους διακριτά πράγματα, και απορρέει από μια πρώτη αρχή ή από σύνολο αρχών. Οι εξηγήσεις τους για τον κόσμο στηρίχθηκαν στην παρατήρηση και σε λογικές μεθόδους, όπως η *αναγωγή*, η *επαγωγή* και η *αναλογία* (βλ. σελ. 19). Συνέβαλαν στη διερεύνηση της φύσης και στην κατανόηση του κόσμου και πολλά από τα ερωτήματα που έθεσαν απασχολούν και στις μέρες μας επιστήμονες, φιλοσόφους, καλλιτέχνες.

Ασχολήθηκαν επίσης με προβλήματα της γνώσης, της κοινωνίας, της ηθικής και της πολιτικής. Παρομοίασαν τη δομή της φύσης με τη δομή της κοινωνίας τους αλλά και με την πολιτική οργάνωσή της. Οι έννοιες της *αρετής*, της *φρόνησης*, της *σοφίας*, της *δικαιοσύνης*, της *δημοκρατίας* και του *νόμου* τούς απασχόλησαν εξίσου με τις έννοιες της *ύλης*, του *απείρου*, της *δύναμης*, του *αριθμού*, της *κίνησης* και της *μεταβολής*, του *Γίγνεσθαι* (της αέναης ροής και μεταβολής των πάντων) και του *Είναι*, που νοείται ως ακίνητο και αιώνιο. Οι Προσωκρατικοί ενδιαφέρθηκαν ιδιαίτερα για τον άνθρωπο και υποστήριξαν την αξία των ηθικών αρετών. Καθιέρωσαν τον τύπο του σκεπτόμενου και σώφρονος ανθρώπου. Η φιλοσοφία τους θεωρείται όμως κοσμοκεντρική και μόνο με τον Σωκράτη, τους Σοφιστές και τους μετέπειτα φιλοσόφους γίνεται ανθρωποκεντρική, όπως θα δούμε στα επόμενα κεφάλαια.

Η ουράνια σφαίρα που τη στηρίζει ο Άτλας. Η ζώνη του ζωδιακού κύκλου διασχίζει κατά πλάτος το επάνω μέρος (1ος αι. μ.Χ., Νάπολη, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο).

4 Πώς γνωρίζουμε το έργο τους;

Οι Προσωκρατικοί έγραψαν σε ποιητικό λόγο, αλλά και σε πεζό. Τα έργα τους, που τα περισσότερα τιτλοφορούνται *Περί Φύσεως*, έχουν διασωθεί μόνο σε αποσπάσματα, με διάφορους τρόπους, διαμέσου των αιώνων. Οι κυριότερες πηγές μας γι' αυτούς και τα έργα τους είναι μεταγενέστεροι *φιλόσοφοι*, όπως ο Πλάτων, ο Αριστοτέλης, ο Πλούταρχος, ο Σέξτος ο Εμπειρικός κ.ά., *δοξογράφοι*, όπως λ.χ. ο Θεόφραστος ο Εφέσιος και ο Αέτιος, οι οποίοι έχουν επίσης προβεί σε συλλογές φιλοσοφικών δοξασιών των Προσωκρατικών γύρω από διάφορα ζητήματα, και *βιογράφοι*, όπως λ.χ. ο Διογένης ο Λαέρτιος. Ο Ιωάννης Στοβαίος συγκέντρωσε επίσης προσωκρατικά αποσπάσματα, ιδιαίτερα από τον Δημόκριτο, στο *Ανθολόγιόν* του (5ος αι. μ.Χ.).

Αιγυπτιακός πάπυρος του 30 π.Χ. στον οποίο είναι γραμμένο ένα μέρος από τον διάλογο *Παρμενίδης* του Πλάτωνα.

5 Ποια η σημασία της προσωκρατικής σκέψης για μας σήμερα;

Η προσωκρατική φιλοσοφία θεωρείται πηγή και τροφός του φιλοσοφικού και επιστημονικού πνεύματος που αναπτύχθηκε αργότερα. Η θέση των Προσωκρατικών στην ιστορία της ευρωπαϊκής επιστήμης και φιλοσοφίας είναι ξεχωριστή και η ερμηνεία των κειμένων τους απασχολεί μέχρι σήμερα τους φιλοσόφους και τους επιστήμονες.

Από τη μυθο-λογική στην ορθο-λογική εξήγηση του κόσμου

Στην ενότητα αυτή προσεγγίζουμε τις αντιλήψεις ορισμένων προσωκρατικών φιλοσόφων, οι οποίοι ερμήνευσαν λογικά τα φυσικά φαινόμενα και οδήγησαν τον άνθρωπο «από τον μύθο στον λόγο», από τις παλαιότερες μυθολογικές αφηγήσεις στη λογική εξήγηση του κόσμου. Συγκεκριμένα, συνεξετάζονται εδώ οι αντιλήψεις των φιλοσόφων Θαλή, Αναξίμανδρου και Αναξιμένη για την αρχή, δηλαδή το πρωταρχικό στοιχείο, του κόσμου με αυτές του Ηράκλειτου και του Πυθαγόρα. Συγκρίνονται με τις απόψεις του Εμπεδοκλή από τον Ακράγαντα της Σικελίας, που είχε επηρεαστεί από αυτούς, ο οποίος αναφέρεται πλέον σ' ένα κοσμικό σύστημα.

ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ

(580 - 490 π.Χ.)
(Χαρακτικό, 16ος αι., Εθνική Βιβλιοθήκη, Παρίσι). Ο πρώτος που χρησιμοποίησε τον όρο *φιλόσοφος* με την έννοια αυτού που κυνηγά την αλήθεια και αγαπά τη γνώση. Σύμφωνα με το δόγμα των Πυθαγορείων *«οι αριθμοί είναι η αρχή, η πηγή και η ρίζα των πάντων»*.

«Γιατί τα σπάσαμε τ' αγάλματά των, γιατί τους διώξαμεν απ' τους ναούς των, διόλου δεν πέθαναν γι' αυτό οι θεοί. Ω γη της Ιωνίας, σένα αγαπούν ακόμη, σένα οι ψυχές των ενθυμούνται ακόμη».

(Κ.Π. Καβάφης, «Ιωνικό», *Ποιήματα Α΄*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1963)

Ο Εμπεδοκλής από φρέσκο του καθεδρικού ναού του Ορβιέτο. Έργο του ιταλού ζωγράφου Luca Signorelli (1441-1523).

ΚΕΙΜΕΝΟ

1 Η αρχή του κόσμου

Αρχή όλων των πραγμάτων είναι το νερό[1].

(Θαλής)

Αρχή όλων όσα υπάρχουν είναι το άπειρο[2].

(Αναξίμανδρος)

Όπως η ψυχή μας, που είναι αέρας, μας συγκρατεί,
έτσι πνεύμα και αέρας περιέχει και συγκρατεί τον κόσμο όλο[3].

(Αναξιμένης)

Όλα ανταλλάσσονται με φωτιά και η φωτιά με όλα[4].

(Ηράκλειτος)

2 Το κοσμικό σύστημα: τα τέσσερα ριζώματα[5] και οι δυνάμεις Φιλότης και Νείκος

Τα λόγια μου άκουσε[6] *λοιπόν· γιατί η γνώση κάνει πιο πλούσια τη σκέψη.*
Όπως και πριν σου είπα, δείχνοντας τα όρια των λόγων μου,
λόγο διπλό[7] *θα πω· πότε το ένα προέκυψε απ' τα πολλά*
μονάχο και πότε σε πολλά χωρίστηκε το ένα[8]:
φωτιά και νερό και γη και του αέρα[9] *αμέτρητο ύψος,*
και χώρια απ' αυτά η ολέθρια Διαμάχη (Νείκος), σε όλα ισοδύναμη με αυτά,
κι ανάμεσά τους η Φιλία (Φιλότης)[10], *ίση στο μήκος και στο πλάτος.*
Να την κοιτάξεις με το νου[11], *κι όχι με έκπληκτα μάτια,*
αυτή που έμφυτη στα μέλη των θνητών αναγνωρίζεται,
και κάνουν σκέψεις αγαθές κι έργα με σύμπνοια,
το όνομα δίνοντάς της της Χαράς και της Αφροδίτης[12].

(Εμπεδοκλής, απόσπ. 17)

ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

1 Ο Θαλής ήταν ένας από τους επτά σοφούς της αρχαιότητας και θεωρείται ο «πατέρας της φιλοσοφίας». Θεώρησε αρχή του κόσμου το **νερό** (*ὕδωρ*), επειδή είναι το κυρίαρχο στοιχείο στη φύση. Η αντίληψη του Ομήρου ότι οι θεοί γεννήθηκαν από τον Ωκεανό (*Ιλιάδα*, Ξ 200) προαναγγέλλει τη φιλοσοφική άποψη του Θαλή για την αρχή των πάντων, το νερό.

2 Κατά τον Αναξίμανδρο πρωταρχικό στοιχείο του κόσμου είναι το **άπειρο**, που είναι αιώνιο και άχρονο και περιέχει τα αντίθετα (το ζεστό και το κρύο, το υγρό και το ξηρό). Ο Αναξίμανδρος θεωρεί πως από το άπειρο προήλθαν η γη και η θάλασσα, ο ουρανός και τα ουράνια σώματα και, τέλος, τα ζωντανά σώματα.

3 Ο Αναξιμένης υποστήριξε ότι ο **αέρας** (*ἀήρ*) είναι κυρίαρχο στοιχείο της φύσης. Όταν ο αέρας συμπυκνωθεί γίνεται γη, για να μετατραπεί τελικά σε λίθο.

4 Κατά τον Ηράκλειτο η **φωτιά** (*πῦρ*) είναι το κοσμολογικό στοιχείο που παριστάνει τη μεταβλητότητα, δηλαδή την ιδιότητα των πραγμάτων να αλλάζουν μορφή (το γίγνεσθαι).

5 **Ρίζα – ρίζωμα**: ο Εμπεδοκλής, από τον Ακράγαντα της Σικελίας (495-430 π.Χ.), είναι από τους τελευταίους Προσωκρατικούς. Είναι ο πρώτος που είπε ότι τα υλικά «στοιχεία» είναι τέσσερα. Εισήγαγε την ονομασία ρίζα και ρίζωμα, που θεωρείται το πρωταρχικό στοιχείο της φύσης. Για τον Πυθαγόρα, που εισήγαγε τη μαθηματική αντίληψη του κόσμου, αρχή και ρίζα των πάντων είναι ο αριθμός.

6 **Τα λόγια μου άκουσε**: οι αντιλήψεις του Εμπεδοκλή για τη διαμόρφωση του κόσμου σώζονται στο ποίημά του *Περί φύσεως*, όπου απευθύνεται στον αγαπημένο μαθητή του, τον Παυσανία. Το ποίημα αυτό είναι γραμμένο σε εξάμετρους στίχους. Ξεκινά με μια επίκληση προς τη Μούσα, πράγμα που φανερώνει άμεση σχέση με την παράδοση της αρχαιοελληνικής επικής ποίησης (Όμηρος, Ησίοδος).

7 **Λόγο διπλό**: κάτι με διπλή όψη, αμφίδρομη κατεύθυνση, κάτι που ισχύει και αντίστροφα, διπλή ιστορία.

8 **Πολλά – ένα**: ο Εμπεδοκλής θεωρεί ότι τα πάντα υπάρχουν σε εναλλακτική κίνηση και ρυθμίζονται από τις δύο αντίθετες και ισότιμες κινητήριες δυνάμεις της έλξης (Φιλότης) και της άπωσης (Νείκος), που κινούν τον κόσμο σε τακτά διαστήματα. Η συνεχής εναλλαγή των δυνάμεων αυτών φανερώνει ότι η κίνηση είναι κυκλική.

9 Αναφέρεται στους προηγούμενούς του στοχαστές, Θαλή, Αναξιμένη και Ηράκλειτο, που αναζητούσαν την αρχή του κόσμου σ' ένα στοιχείο (Θαλής – **νερό**, Αναξιμένης – **αέρας**, Ηράκλειτος – **φωτιά**). Ο Εμπεδοκλής πρόσθεσε τη **γη** και θεώρησε ότι τα πάντα (το σύνολο του οργανικού και ανόργανου κόσμου) ενώνονται σε ένα και αποτελούν τον *σφαῖρον* (σφαιρικό σύμπαν). *Φωτιά, νερό, αέρας* και *γη* είναι στοιχεία σταθερά και αναλλοίωτα που τα ονόμασε «ριζώματα πάντων». Με την ένωση ή τον διαχωρισμό τους δημιουργούν τις φαινομενικές αλλαγές, τις οποίες ονομάζουμε γένεση και φθορά, αλλά και την ποικιλία του σύμπαντος.

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΑΝΑΓΩΓΗ: μέθοδος που επιχειρεί να περιορίσει σύνθετα φαινόμενα στα απλά και θεμελιώδη στοιχεία τους. Παράδειγμα: ο Δημόκριτος ανήγαγε τη σύνθετη υλική πραγματικότητα σε δύο βασικά στοιχεία, τα άτομα και το κενό.

ΑΝΑΛΟΓΙΑ ή **ΑΝΑΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΟΣ**: είδος συλλογισμού κατά τον οποίο από επιμέρους κρίσεις ή προτάσεις συμπεραίνουμε μια άλλη επιμέρους κρίση ή πρόταση με βάση κάποια ομοιότητα.

ΕΠΑΓΩΓΗ: μέθοδος με την οποία από το μερικό οδηγούμαστε στο γενικό.

ΦΥΣΙΣ (εκ του φύω=γεννώ): γενεσιουργός δύναμη των πραγμάτων του κόσμου, τα οποία προέρχονται από αυτήν και επιστρέφουν σ' αυτήν. Αμετάβλητη αρχή της κοσμικής τάξης· καθετί που υπάρχει (συνδέεται με τις έννοιες κόσμος, σύμπαν, ύλη).

ΘΑΛΗΣ

Θαλής ο Μιλήσιος, ο πρώτος Έλληνας φιλόσοφος (ρωμαϊκό αντίγραφο προτομής του 4ου αι. π.Χ. από την *Αίθουσα των φιλοσόφων* στο Museo Capitolino).

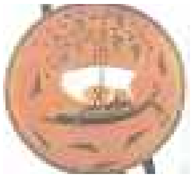

Ο Θαλής έκανε πρώτος χρήση της **αναλογίας**. Παρατήρησε ότι τα πλοία στη θάλασσα δε βουλιάζουν, αλλά επιπλέουν στο νερό. Κατά τρόπο ανάλογο υπέθεσε ότι η γη δεν πέφτει, επειδή πλέει στο νερό. Εδώ εικονίζεται ο Διόνυσος σε πλοίο στον εσωτερικό κύλικα του αγγειογράφου Εξηκία (6ος αι. π.Χ., Μόναχο, Αρχαιολογικό Μουσείο).

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΑΠΕΙΡΟΝ: 1. (α στερητικό + πέρας) το απεριόριστο, το χωρίς όρια. 2. (α στερητικό + περάω) το αδιαπέραστο.

ΑΡΧΗ (αντίθ. πέρας, τέλος): 1. αρχή, πρωταρχικό συστατικό υλικό των πραγμάτων που διατηρείται πάντα ως υπόστρωμα και στο οποίο αποσυντίθενται τα πάντα. 2. αφετηρία, 3. έναρξη, 4. αιτία.

ΑΤΟΜΟ: σωματίδιο που δεν τέμνεται ή διαιρείται περαιτέρω.

ΓΝΩΣΙΟΘΕΩΡΙΑ: θεωρία της γνώσης, κλάδος της φιλοσοφίας που ερευνά τις πηγές, τις μορφές και τα όρια της γνώσης.

ΚΟΣΜΟΓΟΝΙΑ: 1. η δημιουργία του κόσμου, 2. οι μύθοι που ερμηνεύουν τη δημιουργία του κόσμου, η αναγωγή της γένεσης του κόσμου σε μια πρωταρχική δύναμη.

ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ: ο κλάδος της φιλοσοφίας που ασχολείται με τη μελέτη του σύμπαντος, την οργάνωση και την προέλευσή του.

ΜΥΘΟΣ: 1. λόγος, αφήγηση, 2. σύνολο αφηγήσεων που γεννήθηκαν και διαμορφώθηκαν στις αρχαϊκές κοινωνίες και μεταδίδονταν προφορικά από γενιά σε γενιά.

Ρωμαϊκό μωσαϊκό που δείχνει τον Αναξίμανδρο να κρατά ηλιακό ρολόι (Landesmuseum, Trier).

10 Η **Φιλότητα** (Φιλία, Αγάπη, Αρμονία) και το **Νείκος** (Διαμάχη, Μίσος, Ανταγωνισμός) είναι κοσμικές δυνάμεις ενάντιες και ίσες στην κοσμογονία του Εμπεδοκλή με τις οποίες τα τέσσερα υλικά στοιχεία αναμειγνύονται ή αποχωρίζονται. Η Φιλότητα (έλξη) είναι συνενωτική δύναμη που δημιουργεί τους οργανισμούς και ενώνει με τη δράση της τα πολλά. Το Νείκος (άπωση) είναι δύναμη που διακρίνει, ξεχωρίζει και απομονώνει τα όντα, που μετατρέπει το ένα σε πολλά.

11 Ο **νους**, η νόηση, επιστρατεύει όλες τις αισθήσεις, προκειμένου ο άνθρωπος να γνωρίσει την αλήθεια. Όχι μόνο αισθανόμαστε αλλά και σκεφτόμαστε τα στοιχεία του κόσμου που μας περιβάλλει.

12 Οι τελευταίοι τέσσερις στίχοι είναι ένας ύμνος στην παντοδυναμία της **Φιλότητας**, στη δύναμη της φιλίας, της αγάπης και της αρμονίας.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1 Η γνώση του κόσμου στην ατομική θεωρία του Δημόκριτου

Συμβατικά (νόμω) υπάρχει το γλυκό, συμβατικά το πικρό, συμβατικά το θερμό, συμβατικά το ψυχρό, συμβατικά το χρώμα· στην πραγματικότητα υπάρχουν μόνο τα άτομα και το κενό.

(Δημόκριτος, απόσπ. 9 Β)

2 «Πίσω στους Προσωκρατικούς»

Τα ερωτήματα που προσπάθησαν να απαντήσουν οι Προσωκρατικοί ήταν πρώτα πρώτα κοσμολογικά, υπήρχαν όμως και ερωτήματα γνωσιοθεωρίας. [...] Υπάρχει τουλάχιστον ένα φιλοσοφικό πρόβλημα που ενδιαφέρει όλους τους σκεπτόμενους ανθρώπους: το πρόβλημα να καταλάβουμε τον κόσμο στον οποίο ζούμε και, έτσι, τους εαυτούς μας (που είναι μέρος αυτού του κόσμου) και τη γνώση μας για τον κόσμο. Πιστεύω πως κάθε επιστήμη είναι κοσμολογία και, για μένα, το ενδιαφέρον της φιλοσοφίας –όπως και της επιστήμης– έγκειται αποκλειστικά στην τολμηρή της προσπάθεια να συνεισφέρει στη γνώση μας για τον κόσμο και στη θεωρία της γνώσης μας για τον κόσμο.

(Καρλ Πόππερ, «Πίσω στους Προσωκρατικούς» στο *Όλοι οι άνθρωποι είναι φιλόσοφοι*, μτφρ. Μιχ. Παπανικολάου, εκδ. Μελάνι, Αθήνα 2003, σελ.149-150)

ΑΝΑΞΑΓΟΡΑΣ

Κατά τον Αναξαγόρα, η ύλη αποτελείται από άπειρα ως προς τον αριθμό και άφθαρτα ως προς το μέγεθος σωματίδια. Ο νους είναι η κοσμική δύναμη που δίνει ώθηση στα πάντα.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1 Στα μικρά αποσπάσματα με τον τίτλο «Η αρχή του κόσμου» υπάρχουν κάποιες λέξεις που εμφανίζονται περισσότερες φορές. Ποιες είναι και τι μας φανερώνουν για τον τρόπο σκέψης των Προσωκρατικών;

2 Οι παρακάτω έννοιες, που ανήκουν στο φιλοσοφικό λεξιλόγιο των Προσωκρατικών, είναι και σύγχρονοι επιστημονικοί όροι. Να συνδέσετε τις έννοιες της ομάδας **(α)** με όσες επιστήμες της ομάδας **(β)** έχουν αντιστοιχία.

α. φύση, ύδωρ, άπειρον, κόσμος, γη, αριθμός, γένεση, φθορά, κίνηση, μεταβολή.

β. αριθμητική, γεωμετρία, φυσική, χημεία, κοσμογραφία, κοσμολογία, αστρονομία, βιολογία, ιατρική.

3 Βρείτε στο κείμενο και σχολιάστε με ποιον τρόπο ο Εμπεδοκλής προτρέπει τον μαθητή του Παυσανία να γνωρίσει τη Φιλότητα. Ποια χαρακτηριστικά έχει η Φιλότητα ως κοσμική δύναμη που τη συνδέουν με τη ζωή των ανθρώπων;

4 Πώς ορίζει τον φιλόσοφο ο Πυθαγόρας στη σελίδα 18;

ΘΕΜΑΤΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ Ή ΓΡΑΠΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

1 Νομίζετε ότι οι αντίθετες έννοιες «Φιλότης» και «Νείκος» επηρεάζουν τις ανθρώπινες σχέσεις και την κοινωνική σταθερότητα; Να γράψετε την άποψή σας σε ένα κείμενο 100 λέξεων.

2 Στο παράλληλο κείμενο (1) ο Δημόκριτος εκθέτει τη θεωρία του για τη δομή του κόσμου. Τι γνωρίζετε για την ατομική θεωρία του Δημόκριτου και πώς επιβιώνει στη σύγχρονη επιστήμη και τέχνη; (Βλ. και παράπλευρη εικόνα).

3 Με αφορμή τα παράλληλα κείμενα (1) και (2), να συζητήσετε στην τάξη για ποιο λόγο είναι επίκαιροι οι Προσωκρατικοί, πώς και γιατί οι ερμηνείες τους για τον κόσμο διαφοροποιούνται από τις ποιητικές κοσμογονίες (Να αξιοποιήσετε στοιχεία από την Εισαγωγή).

ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Στο πέρασμα των αιώνων, πολλά από τα κοσμολογικά ερωτήματα που έθεσαν οι Προσωκρατικοί απαντήθηκαν από τις επιστήμες (όπως για παράδειγμα το σχήμα και η θέση της Γης, καθώς και η τροχιά της Γης γύρω από τον ήλιο). Άλλα πιο γενικά ερωτήματα παραμένουν ακόμη αναπάντητα (όπως π.χ. η προέλευση του σύμπαντος και της ζωής) και διερευνώνται επιστημονικά.

α. Να αναζητήσετε στον τύπο τίτλους ειδήσεων που απηχούν το σύγχρονο, επιστημονικό και φιλοσοφικό, ενδιαφέρον για το σύμπαν, την ύλη και τη ζωή και να κατασκευάσετε ένα κολάζ με αυτούς τους τίτλους.

β. Να βρείτε έργα τέχνης (ζωγραφικής, μουσικής, λογοτεχνίας) που εκφράζουν τον προβληματισμό των καλλιτεχνών για το σύμπαν και τη φύση, λαμβάνοντας υπόψη και τις παράπλευρες εικόνες.

Βίνσεντ Βαν Γκογκ (1853-1890), *Έναστρος ουρανός*, 1889 (Νέα Υόρκη, Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης). Το έργο διακρίνεται για την ένταση χρωμάτων και γραμμών που διαπλέκονται στον χώρο.

Η βάση της θεωρίας του φυσικού φιλοσόφου Δημόκριτου ήταν το άτομο, αμετάβλητο αρχικό στοιχείο. Κατ' αυτόν, τα άτομα κινούνται μέσα στο άπειρο κενό. Στους ποικίλους συνδυασμούς των ατόμων ανάγονται η πολλαπλότητα και η μεταβλητότητα όλων των αισθητών πραγμάτων. Στην εικόνα, το Ατόμιο, η γιγαντιαία αναπαράσταση ενός ατόμου του σιδήρου, ύψους 110 μ., που ήταν το σύμβολο της Παγκόσμιας Έκθεσης των Βρυξελλών που έγινε το 1958.

Ο αρχαιότερος αστρικός χάρτης του κόσμου. Ορειχάλκινος δίσκος του 1600 π.Χ. που απεικονίζει τον ουράνιο θόλο με τον Ήλιο, τη Σελήνη και κάποια άστρα φτιαγμένα από χρυσό. Βρέθηκε το 2002 κοντά στην πόλη Nebra της Γερμανίας.

Γνώση και αλήθεια

Οι Προσωκρατικοί δεν ασχολήθηκαν μόνο με ερωτήματα σχετικά με την αρχή και τη δομή του κόσμου, αλλά διερεύνησαν την ανθρώπινη φύση και τις δυνατότητες της ανθρώπινης γνώσης. Τον προβληματισμό τους για τα όρια της ανθρώπινης γνώσης, για την αλήθεια και την πλάνη θα γνωρίσουμε στην ενότητα αυτή μέσα από τον ποιητικό λόγο του Παρμενίδη, τον οποίο μπορούμε να συγκρίνουμε με τον ποιητικό λόγο του Εμπεδοκλή που επηρεάσθηκε απ' αυτόν. Θα γνωρίσουμε, παράλληλα, τις σχετικές με το θέμα αυτό απόψεις του Ξενοφάνη και του Δημόκριτου.

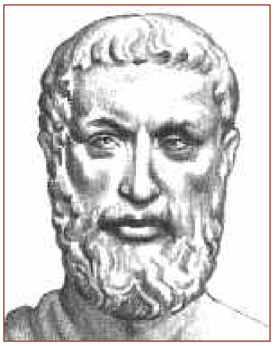

ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

(540/15 - 470/50 π.Χ.)
Γεννήθηκε στην Ελέα της Κάτω Ιταλίας. Υπήρξε εμπνευστής της ελεατικής φιλοσοφίας, η οποία αντιπαραθέτει τις αλήθειες που συνάγονται για την πραγματικότητα προς την απατηλή πολλαπλότητα και μεταβλητότητα των φαινομένων.

Λεπτομέρεια από τη νωπογραφία του Ραφαήλ *Η Σχολή των Αθηνών* από την *Αίθουσα της Υπογραφής* στα παπικά διαμερίσματα του Βατικανού (16ος αι., Ρώμη, Βατικανό), στην οποία απεικονίζεται ο Παρμενίδης.

ΚΕΙΜΕΝΟ

1 Το ποιητικό ταξίδι του Παρμενίδη: Οδοί της γνώσης και της πλάνης[1]

Κι η θεά με καλοδέχτηκε, πήρε το χέρι το δεξί μου
στα δικά της και με τούτα τα λόγια με προσφώνησε:
«Καλώς όρισες, νέε, εσύ που έρχεσαι στο σπίτι μου συνοδευμένος
από αθάνατους ηνιόχους, με τ' άλογα που σε κουβαλούν.
Δε σ' έβαλε μοίρα κακή σ' αυτό το δρόμο που τόσο μακριά
είναι απ' των ανθρώπων τα βήματα,
αλλά η δικαιοσύνη[2]*. Πρέπει όλα να τα μάθεις,*
την άφοβη καρδιά της στρογγυλής Αλήθειας[3]
και τις ιδέες των θνητών τις ψεύτικες[4].
Αλλά θα μάθεις και πώς πρέπει να 'ναι οι γνώμες των ανθρώπων
για να έχουν βάση και να διαπερνούν τα πάντα»[5].

(Παρμενίδης, *Περί φύσεως*, Προοίμιο, στ. 22-32)

ό,τι λέγεται και νοείται πρέπει αναγκαία να είναι·
γιατί υπάρχει μόνο το είναι, το μηδέν δεν υπάρχει[6].

(Παρμενίδης, *Περί φύσεως*, απόσπ. 6)

2 Ξενοφάνης: Αλήθεια και πιθανή γνώση

Κανένας άνθρωπος δεν ξέρει, ούτε κανείς θα γνωρίσει την αλήθεια (το σαφές) για τους θεούς και για όλα τα πράγματα για τα οποία μιλώ. Κι αν κάποιος συμβεί να πει την πλήρη αλήθεια, ο ίδιος δε γνωρίζει. Πιθανή γνώση[7] *μονάχα υπάρχει για όλα τα πράγματα.*

(Ξενοφάνης, απόσπ. 34)

ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

1 Από το ποίημα του Παρμενίδη *Περὶ φύσεως* έχουν σωθεί το Προοίμιο και δύο μέρη που ονομάζονται «ο δρόμος της αλήθειας» και ο «δρόμος της δοξασίας». Στο Προοίμιο, που είναι περιγραφή εμπνευσμένη από τον Ησίοδο του φανταστικού ταξιδιού ενός νέου, του Κούρου, ο Παρμενίδης (που ταυτίζεται με τον ήρωα) ταξιδεύει ανεβασμένος πάνω σε ένα άρμα το οποίο σέρνουν άλογα. Ακολουθεί τον δρόμο του Ήλιου και διαγράφει μια πορεία που τον φέρνει στην πύλη η οποία χωρίζει τον δρόμο της Νύχτας από τον δρόμο της Ημέρας. Ο ποιητής διαλέγει τον δρόμο της Ημέρας και φτάνει στη χώρα του φωτός, όπου τον υποδέχεται μια ανώνυμη θεά, ίσως η Δίκη, η οποία τον ξεναγεί στον κόσμο της αλήθειας (*τῶντϱ*) και στον κόσμο της φαινομενικής πραγματικότητας (*τῇ δῆς*).

2 **Μοίρα – δικαιοσύνη**: αναφορά στις μυθολογικές δυνάμεις Μοίρα και Δίκη προηγούμενων μύθων και ποιητικών αναφορών και υπαινιγμός στη σχέση Δίκης-Αλήθειας. Ο Παρμενίδης θέλει να κάνει υπέρβαση της εμπειρίας, να εγκαταλείψει τον γνώριμο κόσμο της καθημερινής πραγματικότητας, όπου η νύχτα (σκοτάδι) εναλλάσσεται με την ημέρα (φως), εναλλαγή που διέπεται από την Ανάγκη ή Δίκη, που εγγυάται την κοσμική τάξη.

3 **Στρογγυλή Αλήθεια**: *εὔκυκλος*, επειδή την παρακολουθεί κανείς διαγράφοντας έναν κύκλο και φτάνοντας πάλι στο σημείο απ' όπου ξεκίνησε. Η σφαίρα είναι ως γνωστό το τέλειο σχήμα. Αποτελεί την τέλεια δομή, αφού τα πάντα ισορροπούν από το μέσον προς όλες τις κατευθύνσεις.

4 **Τις ιδέες των θνητών τις ψεύτικες**: ο Παρμενίδης θεωρεί ότι οι πίστεις, οι πεποιθήσεις, οι γνώμες των ανθρώπων δεν αντανακλούν μια αντικειμενική αλήθεια και ότι είναι ψευδείς, προϊόντα συμβάσεων, που δημιουργεί το ανθρώπινο μυαλό.

5 **Αλλά θα μάθεις... διαπερνούν τα πάντα**: εκτός από τον δρόμο της αλήθειας και αυτόν της πλάνης η θεά δείχνει, τέλος, και έναν άλλο δρόμο, αυτόν που ακολουθούν οι άνθρωποι, οι οποίοι στηρίζονται στη λογική εξήγηση και την έρευνα. Στο ποίημά του ο Παρμενίδης συνδυάζει το αίτημα της έρευνας του φυσικού κόσμου με την αναγκαιότητα της αντικειμενικής αλήθειας, σύμφωνα με την οποία κάτι είτε υπάρχει είτε δεν υπάρχει. Τίποτε δε γεννιέται από το κενό. Ο ίδιος υποστηρίζει, επίσης, ότι ο άνθρωπος είναι μια πραγματικότητα μέσα στον φυσικό κόσμο.

6 **Υπάρχει μόνο το είναι, το μηδέν δεν υπάρχει**: το ρήμα «είναι», που χρησιμοποιείται στο ποίημα, έχει δύο σημασίες, την υπαρκτική (υπάρχει) και τη συνδετική (Α είναι χ). Το «μη είναι», δηλαδή το μηδέν, απορρίπτεται από τον Παρμενίδη, ο οποίος θεωρεί ότι μόνο με τη νόηση (*τὰ νεῖ*) μπορούμε να μάθου-

Οι ιππικοί αγώνες, και κυρίως οι αρματοδρομίες, ήταν το πιο θεαματικό και δημοφιλές αγώνισμα. Εδώ αγώνες αρματοδρομίας από αττικό μελανόμορφο αμφορέα του τέλους του 5ου αι. π.Χ. (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο). Η εικόνα του άρματος που το κατευθύνει ο ηνίοχος είναι πολύ συνηθισμένη στα φιλοσοφικά κείμενα της αρχαιότητας. Εδώ ο ηνίοχος, φορώντας τον τυπικό λευκό χιτώνα, οδηγεί το τέθριππο της νίκης.

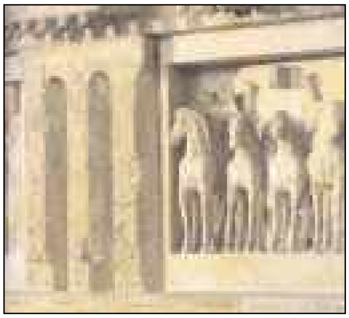

Τέθριππο άρμα του Απόλλωνα από δωρική ζωφόρο με γλυπτές μετόπες από τον ναό του Σεληνούντα (περίπου 550-540 π.Χ.. Αρχαιολογικό Μουσείο Σικελίας).

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΑΛΗΘΕΙΑ (α + λανθάνω): αντίθετο του ψεύδους, αντιστοιχία πράγματος και νου.

ΑΛΗΘΗΣ: 1. αληθινός, ακριβής, 2. πραγματικός.

ΔΙΚΗ (ρίζα δικ– του δείκνυμι): ορθό, δίκαιο, δικαιοσύνη.

ΜΟΙΡΑ: 1. πεπρωμένο, 2. ειμαρμένη, 3. μέρος, μερίδιο, 4. ανταμοιβή.

ΝΟΕΙΝ (< νοώ): 1. συλλαμβάνω με τον νου, 2. έχω κατά νου, σκέπτομαι να...

ΝΟΗΣΗ: ο νους, η ικανότητα για σκέψη ή η ίδια η σκέψη.

ΟΝ: κατά τον Παρμενίδη, το ὄν είναι οτιδήποτε υπάρχει πραγματικά· οτιδήποτε δεν υπάρχει πραγματικά είναι *μὴ ὄν, μηδέν.*

ΟΝΤΟΛΟΓΙΑ: κλάδος της φιλοσοφίας που μελετά την έννοια του ὄντος και την *ουσία των πραγμάτων.*

Στον Παρμενίδη ο νους (νόος) είναι η έδρα της γνωστικής αναζήτησης, αποτελεί έδρα και της νόησης και του λόγου ως διανόησης και λεκτικής έκφρασης. Πρώτος ο Εμπεδοκλής χρησιμοποίησε την έκφραση «ὀρθὸς λόγος», όπως φαίνεται στην πρόταση: «Κριτήριον εἶναι τῆς ἀληθείας οὐ τὰς αἰσθήσεις, ἀλλὰ τὸν ὀρθὸν λόγον».

(Σέξτος ο Εμπειρικός, *Πρὸς Μαθηματικούς*, 7, 122)

Ορειχάλκινη κεφαλή της Αφροδίτης (2ος ή 1ος αι. π.Χ., Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο).

με την ουσία των όντων και να φθάσουμε στην αλήθεια. Απορρίπτει έτσι τη γνώση που στηρίζεται στην εμπειρία και τις αισθήσεις. Γι' αυτόν, η έσχατη πραγματικότητα είναι γεμάτη από το ον, αδιάβρωτη από το μηδέν και το κενό.

7 **Πιθανή γνώση**: ο Ξενοφάνης διακρίνει εδώ τη **γνώση** από τη **γνώμη** (δόξα) που είναι εικασία και παρέχει πιθανή γνώση.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1 Τα όρια της ανθρώπινης γνώσης

Στενά τα όρια των δυνάμεων του ανθρώπου
και πολλά τα δεινά που στραβώνουν τη σκέψη του.
Έτσι τόσο δα κομμάτι της ζωής βλέπουν οι άνθρωποι όσο ζουν,
κι ύστερα, γρήγορα θανατωμένοι, πετούν σαν καπνός,
σίγουροι μόνο γι' αυτό που συναντά καθένας τους
καθώς πλανιούνται εδώ και εκεί· όμως τάχα καυχιέται πως βρήκε το όλο.

Έλα τώρα και κοίτα καλά πόσο φανερό είν' το καθένα,
χωρίς όμως με την όραση να εμπιστεύεσαι πιο πολύ απ' την ακοή
ούτε την πολύθορυβη ακοή να βάζεις πιο πάνω απ' της γλώσσας τη σαφήνεια,
ούτε ν' αρνιέσαι την πίστη σου σε κάποιο άλλο όργανο
που πέρασμα είναι για τη νόηση, αλλ' άδραξε το καθετί όπως φανερώνεται.

(Εμπεδοκλής, *Περί φύσεως*, απόσπ. 2, 3)

2 Γνήσια και σκοτεινή γνώση στην εμπειρία των αισθήσεων

Υπάρχουν δυο μορφές γνώσης, η μια γνήσια, η άλλη σκοτεινή. Και στη σκοτεινή ανήκουν όλα αυτά που ακολουθούν: όραση, ακοή, όσφρηση, γεύση, αφή. Η άλλη, η γνήσια, είναι ξέχωρη απ' αυτή. Όταν η σκοτεινή μορφή δεν μπορεί πλέον να δει τίποτε άλλο απειροελάχιστο ούτε να ακούσει ούτε να μυρίσει ούτε να γευτεί ούτε να αντιληφθεί με την αφή, αλλά πρέπει να αναζητεί κάτι πιο λεπτό, τότε έρχεται η γνήσια μορφή γνώσης, μια και έχει όργανο να σκεφτεί πιο λεπτά.

(Δημόκριτος, απόσπ. 11)

3 Ο θεός του Ξενοφάνη

Ένας θεός, μέγιστος ανάμεσα στους θεούς και στους ανθρώπους, καθόλου όμοιος με τους θνητούς στο σώμα ή στο πνεύμα [...] Βλέπει, σκέφτεται και ακούει ολόκληρος.

(Ξενοφάνης, απόσπ. 23B, 24B)

4 «Στους θεούς του ο άνθρωπος εικονίζει τον εαυτό του…»

Οι Αιθίοπες λένε ότι οι θεοί τους είναι πλακουτσομύτηδες και μαύροι, οι Θράκες ότι οι δικοί τους θεοί είναι γαλανομάτηδες και κοκκινοτρίχηδες.

(Ξενοφάνης, απόσπ. 16)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1. Ποια είναι η άποψη του Παρμενίδη για την αλήθεια και την πλάνη;
2. Ο Παρμενίδης χρησιμοποιεί το ρήμα «είναι» ως υπαρκτικό και συνδετικό. Εμείς χρησιμοποιούμε στον καθημερινό λόγο το ρήμα «είναι» με περισσότερες σημασίες. Με τη βοήθεια ενός λεξικού αναζητήστε δέκα τουλάχιστον τέτοιες φράσεις και προσπαθήστε να τις αντικαταστήσετε με άλλες ισοδύναμης σημασίας (π.χ. ήταν να φύγω = επρόκειτο, ήθελα να φύγω / επαναστάτησε με όλο του το είναι κ.ά.).
3. Με ποια μέσα γνωρίζει ο άνθρωπος τα πράγματα, σύμφωνα με τον Εμπεδοκλή, και γιατί χαρακτηρίζει ο Δημόκριτος τη γνώση «γνήσια» και «σκοτεινή»; [Παράλληλα κείμενα (1) και (2)].
4. Ποια εικόνα του θείου εισάγει ο Ξενοφάνης; Πώς θεωρεί αυτός ότι αντιλαμβάνονται οι άνθρωποι τους θεούς; [Παράλληλα κείμενα (3) και (4)].

ΘΕΜΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ Ή ΓΡΑΠΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Για ποιους λόγους νομίζετε ότι ο Παρμενίδης και ο Εμπεδοκλής έγραψαν σε έμμετρο ποιητικό λόγο; Να απαντήσετε γραπτά σε δύο παραγράφους, αξιοποιώντας όσα γνωρίζετε για την επίδραση της επικής ποίησης, τον ρόλο των ραψωδών και τους τρόπους διάδοσης της γνώσης στην αρχαϊκή εποχή.

ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Με αφορμή το παράλληλο κείμενο (4) και τις εικόνες που παρατίθενται, να αναζητήσετε υλικό που να δείχνει τις διαφορές στην απεικόνιση των θεών από τους Αιγυπτίους και τους Έλληνες.

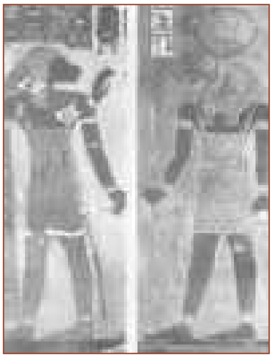

Απεικόνιση του Αιγύπτιου θεού Θευθ ή Θωθ. Αριστερά εικονίζεται με κεφάλι σκύλου και δεξιά με κεφάλι πτηνού και με ένα μισοφέγγαρο πάνω στο κεφάλι του. Ήταν ο γραφέας των θεών, εφευρέτης των τεχνών και των επιστημών και δάσκαλος της μαγείας.

Άγαλμα της Εφέσιας Άρτεμης, στο οποίο είναι φανερές οι ανατολικές επιδράσεις. Στο ναό της αφιέρωσε ο Ηράκλειτος το βιβλίο του *Περὶ Φύσεως*. Οι θεοί των Ελλήνων είχαν τα ελαττώματα των θνητών, ανθρώπινη μορφή (ανθρωπομορφισμός) και δεν ενέπνεαν φόβο ή τρόμο, όπως οι θεοί άλλων θρησκειών.

Αρετές και ευδαιμονία

Στην ενότητα αυτή θα μελετήσουμε τις αντιλήψεις του Δημόκριτου για την ηθική συμπεριφορά του ανθρώπου και για τις αρετές που εξασφαλίζουν την προσωπική και κοινωνική ευδαιμονία. Θα συζητήσουμε επίσης τις ηθικές αντιλήψεις του Ξενοφάνη και του Ηράκλειτου, οι οποίοι πριν από αυτόν τονίζουν την αξία των ηθικών αρετών στη ζωή των ανθρώπων.

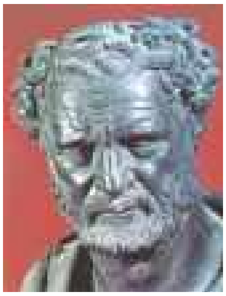

ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ

(460-370 π.Χ.)
Ρωμαϊκό αντίγραφο χάλκινης προτομής του 3ου αιώνα π.Χ. (Νάπολη, Εθνικό Μουσείο).

«εὐδαιμονίη ψυχῆς καὶ κακοδαιμονίη».

ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ

Η λογοτεχνική και εικαστική παράδοση τον αναπαριστάνει ως τον «γελαστό φιλόσοφο», επειδή στην ηθική του μιλάει για την ευθυμία και τη συγκρατημένη διασκέδαση. Πίνακας του Ολλανδού ζωγράφου της εποχής του μπαρόκ H. Terbrugghen (1588-1629). Σ' αυτόν τον πίνακα ο ζωγράφος αναφέρεται στη φυσική και στην ηθική φιλοσοφία του Δημόκριτου (Άμστερνταμ, Rijksmuseum – Stichtung).

ΚΕΙΜΕΝΟ

1 *Περί ευθυμίας* [1]

Ο άνθρωπος που θέλει να έχει ψυχική γαλήνη (ευθυμία) [2] *δεν πρέπει να κάνει πολλά, ούτε στην ιδιωτική του ούτε στη δημόσια ζωή, ούτε να επιδιώκει πράγματα που ξεπερνούν τις φυσικές του δυνάμεις. Πρέπει να προσέχει ώστε, ακόμα και αν η τύχη βρεθεί στο δρόμο του και του υποδείξει περισσότερα, αυτός να μπορεί με τη φρόνησή του* [3] *να την αφήνει κατά μέρος και να μην απλώσει τα χέρια του σε περισσότερα από όσα του επιτρέπουν οι δυνάμεις του. Γιατί το σωστό φορτίο* [4] *είναι ασφαλέστερο από το μεγάλο φορτίο.*

(Δημόκριτος, απόσπ. 3)

2 *Ψυχική γαλήνη και σύμμετρη ζωή*

Γιατί την ψυχική γαλήνη τη φέρνει στους ανθρώπους η συγκρατημένη διασκέδαση και η σύμμετρη ζωή [5]*. Η στέρηση και η υπεραφθονία τείνουν να μετατρέπονται στα αντίθετά τους και να προκαλούν στην ψυχή μεγάλες κινήσεις*[6]*· και οι ψυχές που κινούνται σε μεγάλη έκταση δεν είναι ούτε ευσταθείς ούτε γαλήνιες [...] Να μη δίνει μεγάλη σημασία στα όσα ζηλεύουν ή θαυμάζουν οι πολλοί και να μην τα σκέφτεται συνεχώς. Να κοιτάζει πώς ζουν οι ταλαίπωροι και να συναισθάνεται πόσο υποφέρουν [...] Γι' αυτό ακριβώς δεν πρέπει κανείς να ψάχνει για πράγματα που είναι μακριά του, παρά να ικανοποιείται με τα όσα είναι κοντά του, συγκρίνοντας τη ζωή του με τη ζωή εκείνων που βρίσκονται σε χειρότερη θέση...*

(Δημόκριτος, απόσπ. 191)

ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

1 **Περί ευθυμίας**: ο Δημόκριτος ήταν από τα Άβδηρα της Θράκης (460-370 π.Χ.). Το απόσπασμα αυτό θεωρείται ως η αρχή του έργου του *Περὶ εθυμής* (ιωνική διάλεκτος), έργο πρακτικής ηθικής, όπου συνήθως εντάσσονται πραγματείες που δίνουν συμβουλές, λ.χ. για την υπερνίκηση της οργής, αλλά και «παραμυθίες» που έχουν ως σκοπό να γιατρέψουν τη λύπη.

Στο κείμενο της ενότητας τονίζεται ότι η σημαντικότερη αρετή του ανθρώπου είναι η «ευθυμία», που οδηγεί σε ψυχική γαλήνη, δηλαδή κατάσταση που επιτυγχάνεται με την αυτογνωσία, με την επίγνωση των φυσικών ικανοτήτων και με τη φρόνηση.

2 Ο Δημόκριτος θεωρούσε πως «η ευτυχία και η δυστυχία είναι καταστάσεις της ψυχής» και ότι η **ευδαιμονία** δε συνίσταται στην απόκτηση υλικών αγαθών αλλά στην καλλιέργεια της ψυχής και του νου. Είναι ο πρώτος στοχαστής που θέτει κάποιο αγαθό ως σκοπό ζωής, δηλ. την ευθυμία (από τη λέξη θυμός=καρδιά), την ψυχική γαλήνη.

3 **Φρόνηση**: ο Δημόκριτος προτρέπει σε βίο λιτό και μετρημένο και θεωρεί πολύ σημαντική για τη ζωή του ανθρώπου τη φρόνηση, την παιδεία και την απλότητα του χαρακτήρα.

4 **Σωστό φορτίο (*εὐκή*)**: οι έννοιες του μέτρου και της λιτότητας κυριαρχούν στην ηθική του Δημόκριτου, η οποία υποδεικνύει τον σωστό τρόπο ζωής αλλά και κανόνες συμπεριφοράς στα εύπορα στρώματα της κοινωνίας των Αβδήρων χρησιμοποιώντας όρους της φυσικής φιλοσοφίας.

5 **Συγκρατημένη διασκέδαση και σύμμετρη ζωή**: συνιστά την τήρηση του μέτρου και στην επιδίωξη των απολαύσεων. Οι *δοξογράφοι* του Δημόκριτου (Διογένης ο Λαέρτιος, Στοβαίος κ.ά., βλ. σχετικά και Γενική Εισαγωγή) δίνουν διάφορες λέξεις, όπως *εθυμή, εὐστώ ἁμονά, συμμετρά, τέρψις, ἀταραξή, ἀθαμβή,* για να περιγράψουν την αρετή της ψυχικής γαλήνης που οδηγεί, κατά τον Δημόκριτο, στην ευδαιμονία.

6 **Ψυχή – μεγάλες κινήσεις**: οι Προσωκρατικοί αναπτύσσουν την αναλογία (αναλογικός συλλογισμός) και από την παρατήρηση της φύσης και των νόμων της οδηγούνται στη διερεύνηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς και πράξης εξηγώντας τις ψυχικές καταστάσεις με τρόπο ανάλογο προς τα φυσικά φαινόμενα. Ο Δημόκριτος έστρεψε την προσοχή προς τα μέσα, προς τη διερεύνηση της κατάστασης της ψυχής, όπως έκανε και ο Σωκράτης, καθώς θα δούμε στο κεφάλαιο 3, ενότητα 1η.

Ο Διόνυσος, θεός της χαράς και της ευθυμίας, στη ράχη ενός πάνθηρα. Μωσαϊκό από την οικία του Διόνυσου στη Δήλο (1ος αι. π.Χ.). Η λατρεία του Διόνυσου και του Ορφέα ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στη Θράκη.

Στο τέλος της αρχαϊκής εποχής διαδίδονται οι διδασκαλίες των ορφικών για τη μεταθανάτια ζωή. Ο μυθικός αρχηγός της κίνησης ήταν ο Ορφέας, ο οποίος εικονίζεται εδώ σε αγγειογραφία του 5ου αιώνα π.Χ. να παίζει λύρα και να τραγουδά καθισμένος σε βράχο, ενώ Θράκες πολεμιστές τον ακούνε γοητευμένοι (Δυτ. Βερολίνο, Αρχαιολογικό Μουσείο).

Ο αποχαιρετισμός του πολεμιστή. Ερυθρόμορφο αγγείο, έργο του Ευθυμίδη. Γύρω στο 500 π.Χ. (Μόναχο, Antiquarium Museum).

Η πάλη συγκαταλέγεται ανάμεσα στα παλαιότερα αγωνίσματα. Εδώ ο παλαιστής με τεχνική λαβή προσπαθεί να καταβάλει τον αντίπαλό του. Παράσταση από ερυθρόμορφη κύλικα του 430 π.Χ. περίπου (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο).

«Εὐδαιμονίη οὐκ ἐν βοσκήμασι
οἰκεῖ οὐδὲ ἐν χρυσῷ· ψυχὴ
οἰκητήριον **δαίμονος**».

(Δημόκριτος)

«ῥώμης γὰρ ἀμείνων ἀνδρῶν
ἠδ' ἵππων ἡμετέρη σοφίη».

(Ξενοφάνης)

Έλληνας οπλίτης μάχεται με Πέρση. Αττικός ερυθρόμορφος αμφορέας, γύρω στα 460 π.Χ. (Ν. Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο).

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1 Ήθος και αρετές

Μα έτσι πολύ αλόγιστα το συνηθίζουν κι ούτ' ειν' δίκιο
να προτιμούν τη δύναμη απ' τη συνετή σοφία.
Γιατί ούτε κι αν μες στους λαούς ένας τεχνίτης ήταν
καλός στο πένταθλο ή στη γροθιά και στην πάλη,
ούτε στη γρηγοράδα των ποδιών, που προτιμιέται
απ' όλα τα έργα των αντρών μες στους αγώνα,
γι' αυτό δε θα ευνομούνταν πιότερο η πόλη.
Μικρό θα ήταν χάρισμα στην πόλη θα γινόταν
στις όχθες αν κανείς της Πίσας του αγώνα ενίκα.
Γιατί όλα τούτα δεν παχαίνουν τις σοδειές της πόλης.

(Ξενοφάνης, απόσπ. 2)

2 *Ο χαρακτήρας του ανθρώπου είναι η μοίρα του.* (*Ἦθος ἀνθρώπῳ δαίμων*)

(Ἡράκλειτος, απόσπ. 119)

3 *Ερεύνησα τον εαυτό μου.* (*Ἐδιζησάμην ἐμεωυτόν*)

(Ἡράκλειτος, απόσπ. 101)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1. Για ποιον λόγο ο Δημόκριτος αποκαλείται «γελαστός φιλόσοφος»;
2. Ποια σχέση υπάρχει ανάμεσα στην τύχη και τη φρόνηση, σύμφωνα με τον Δημόκριτο;
3. Γιατί, κατά τη γνώμη σας, η στέρηση και η υπεραφθονία «προκαλούν στην ψυχή μεγάλες κινήσεις»;
4. Ποια στάση ζωής, γενικά, και ποιες συγκεκριμένες αρετές προτείνει ο Δημόκριτος; Συμφωνείτε με τις απόψεις του;
5. Να σχολιάσετε γραπτώς την άποψη του Ηράκλειτου ότι «ο χαρακτήρας του ανθρώπου είναι η μοίρα του».

ΘΕΜΑΤΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ Ή ΓΡΑΠΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

1 Σε ένα από τα αποσπάσματα του Δημόκριτου διαβάζουμε: *«Οι άνθρωποι έπλασαν το είδωλο της τύχης, για να δικαιολογήσουν την αβουλία τους. Γιατί σπάνια η τύχη αντιμάχεται τη φρόνηση, αλλά τα πιο πολλά στη ζωή τα κατευθύνει η συνετή οξυδέρκεια»*. Σχολιάστε γραπτώς την άποψη αυτή, λαμβάνοντας υπόψη και τη λαϊκή αντίληψη ότι «η τύχη βοηθάει τους τολμηρούς».

2 Ο Δημόκριτος συμβουλεύει να συγκρίνουμε τον εαυτό μας με όσους βρίσκονται σε χειρότερη θέση από εμάς και να αρκούμαστε σε αυτά που έχουμε. Τι εννοεί ο Δημόκριτος μ' αυτό και τι επιδιώκει; Συζητήστε επίσης την αντίθετη άποψη, δηλαδή ότι, για να προοδεύσουμε και να βελτιωθούμε, χρειάζεται να παρατηρούμε αυτούς που είναι καλύτεροι από εμάς και να ακολουθούμε το παράδειγμά τους.

ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Στο παράλληλο κείμενο (1) ο Ξενοφάνης απορρίπτει το ιδανικό της εποχής του, δηλαδή τη δόξα του Ολυμπιονίκη, και αντιπαραθέτει προς την αθλητική δύναμη τη «σοφία», η οποία είναι κατ' αυτόν μια νέα αρετή που εξασφαλίζει την ευδαιμονία της πόλης. Συζητήστε την άποψή του λαμβάνοντας υπόψη ποιες ηθικές αξίες και αρετές προβάλλονται στην εποχή μας από τα ΜΜΕ.

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΑΘΑΜΒΙΑ: θάρρος, τόλμη, αταραξία, αφοβία.

ΑΡΜΟΝΙΑ: συναρμογή, συνταίριασμα.

ΔΑΙΜΩΝ: θεός, θεότης, θείον

ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑ (συνών. ευθυμία, αντίθ. κακοδαιμονία, δυστυχία): ευτυχία.

ΕΥΕΣΤΩ: ευστάθεια ψυχής, ευδαιμονία, παράγεται από το «εὖ ἑστάναι τὸ ὄν».

ΕΥΘΥΜΙΑ: ευφροσύνη, σύμμετρη κατάσταση της ψυχής, ψυχική γαλήνη

ΗΘΙΚΗ: κλάδος της φιλοσοφίας που σχετίζεται με το πρέπον (το δέον) και την ανθρώπινη πράξη.

ΗΘΟΣ: φύση, χαρακτήρας.

Μετά την ήττα του Κροίσου, βασιλιά των Λυδών, από τον Κύρο, βασιλιά της Περσίας, οι ελληνικές πόλεις της Ασίας εντάχθηκαν στο περσικό κράτος και ο Κροίσος καταδικάστηκε σε θάνατο επί της πυράς, αλλά σώθηκε την τελευταία στιγμή. Ο Κροίσος τιμωρήθηκε για την έλλειψη μετριοφροσύνης, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο. Παράσταση σε αττικό ερυθρόμορφο αμφορέα (αρχές του 5ου αι. π.Χ., Παρίσι, Μουσείο Λούβρου).

Πολιτικές υποθήκες

Στην ενότητα αυτή θα γνωρίσουμε τις απόψεις του Ηράκλειτου για τον πόλεμο, ως κοσμική και κοινωνική δύναμη, καθώς και για τον νόμο και τη δικαιοσύνη, που συνδέονται με την πολιτική πραγματικότητα της εποχής του[1]. Θα γνωρίσουμε, επίσης, τις πολιτικές αντιλήψεις του Δημόκριτου για το δημοκρατικό πολίτευμα και την ευθύνη των πολιτών για τη διασφάλιση της σωστής λειτουργίας του.

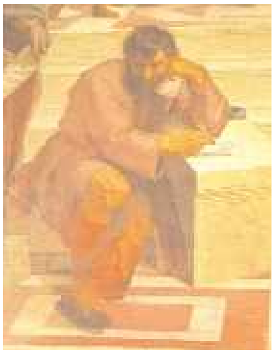

ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ

544/40 - 484/80 π.Χ.
Ο Ηράκλειτος ονομάζεται «σκοτεινός φιλόσοφος», επειδή ο λόγος του ήταν αινιγματικός και αποφθεγματικός. Θεωρούσε πως ο χαρακτήρας του ανθρώπου καθορίζει τη μοίρα του (Λεπτομέρεια από τη νωπογραφία του Ραφαήλ *Η Σχολή των Αθηνών*, 16ος αι., Ρώμη, Βατικανό).

«μάχεσθαι χρὴ τὸν δῆμον ὑπὲρ τοῦ νόμου ὅκωσπερ τείχεος».
(Ηράκλειτος, απόσπ. 44)

ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ

Από ρωμαϊκό αντίγραφο ανδριάντα του φιλοσόφου, 4ος αι. π.Χ. (Μουσείο Ηρακλείου Κρήτης).

ΚΕΙΜΕΝΟ

1 Πόλεμος πατήρ πάντων

Ο πόλεμος[2] είναι πατέρας των πάντων και βασιλιάς των πάντων και μερικούς τους έκανε θεούς, άλλους ανθρώπους· μερικούς τους έκανε δούλους, άλλους ελεύθερους.

(Ηράκλειτος, απόσπ. 53)

2 Πόλη και νόμος

(α) Όσοι μιλούν μυαλωμένα[3] πρέπει να στηρίζονται σ' αυτό που είναι κοινό σε όλους, όπως μια πόλη πρέπει να στηρίζεται στο νόμο της, και με πολύ μεγαλύτερη εμπιστοσύνη· γιατί όλοι οι ανθρώπινοι νόμοι τρέφονται από έναν νόμο, το θεϊκό[4]· γιατί αυτός έχει όση δύναμη θέλει και φτάνει για όλους, παραμένει και υπόλοιπο.

(Ηράκλειτος, απόσπ. 114)

(β) Ο λαός[5] πρέπει να υπερασπίζεται το νόμο[6] όπως τα τείχη της πόλης.

(Ηράκλειτος, απόσπ. 44)

3 Μια καλά κυβερνημένη πόλη

Πρέπει να δίνουμε τη μεγαλύτερη σημασία στα ζητήματα που αφορούν την πόλη, ώστε να είναι καλή η διακυβέρνησή της[7], και να αποφεύγονται οι φιλονικίες, που καταπατούν την ισότητα και η βίαιη επιβολή μιας ισχύος που βλάπτει το κοινό καλό[8]. Μια καλά κυβερνημένη πόλη είναι η μεγαλύτερη εγγύηση· περιέχει μέσα της τα πάντα, και όταν διατηρείται σώα, διατηρούνται σώα και όλα τα υπόλοιπα, ενώ όταν καταρρέει, καταρρέουν μαζί της τα πάντα.

(Δημόκριτος, απόσπ. 252)

ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

1 Ο Ηράκλειτος γεννήθηκε στην Έφεσο περίπου το 544/540 π.Χ., σε εποχή μεγάλης ακμής της πόλης, που δημιουργήθηκε από το εμπόριο. Γόνος παλιάς βασιλικής οικογένειας είδε με δυσαρέσκεια την άνοδο των δημοκρατικών στην κοινωνική και πολιτική ζωή. Οι βιογραφικές πληροφορίες για τη μισανθρωπία και αλαζονεία του προέρχονται από σχετικές απαξιωτικές διατυπώσεις του. Πολύ δημοφιλής η ρήση του *Τὰ πάντα ῥεῖ*

2 Ο **πόλεμος** (έρις, ανταγωνισμός) είναι προσφιλής μεταφορά στον Ηράκλειτο. Ως δράση και αντίδραση αντίθετων δυνάμεων, εξασφαλίζει κατά τον Ηράκλειτο την αλλαγή, την τάξη και την αρμονία του κόσμου. Είναι η σύγκρουση ανάμεσα σε ζεύγη αντίθετων εννοιών και καταστάσεων που φέρνει όμως την αρμονία (λ.χ. *βίος-θάνατος, ἀρχή-πέρας, κόρος-λιμός, δίκη-ἔρις, εἰρήνη-πόλεμος*). Εκφράζει τη συνεχή αλλαγή όλων των πραγμάτων και των καταστάσεων, τον μετρημένο ανταγωνισμό στον φυσικό και στον κοινωνικό κόσμο. Ο πόλεμος, δηλαδή η σύγκρουση, που διέπει όλα τα συμβάντα και ρυθμίζει τη λειτουργία της φύσης, είναι επίσης κοινός, δηλαδή καθολικός παράγοντας, που ρυθμίζει τις διαφορές και τις συγκρούσεις των ανθρώπων. Ενεργεί κατά ανάλογο τρόπο με τον λόγο («λόγον ξυνόν»), που συνέχει τους ανθρώπους και τον κόσμο.

3 **Όσοι μιλούν μυαλωμένα**: εδώ ο Ηράκλειτος τονίζει τη σημασία του νου, της κοινής λογικής, που είναι κοινό κριτήριο όλων των ανθρώπων, και τον παρομοιάζει με τον νόμο από τον οποίο αντλεί κύρος η πολιτική κοινότητα. Ο **νόμος** πρέπει, όπως και ο **λόγος**, να είναι απρόσωπος, αμερόληπτος και οικουμενικός.

4 **Γιατί όλοι οι ανθρώπινοι νόμοι... έναν νόμο, τον θείο**: κατά τον Ηράκλειτο, το κύρος των ανθρώπινων νόμων είναι περιορισμένο, αφού αυτοί διαφέρουν από πόλη σε πόλη και από εποχή σε εποχή. Οι ανθρώπινοι νόμοι αντλούν το κύρος τους από τον θείο, τον οικουμενικό νόμο που συμφωνεί με τον Λόγο.

5 **Ο λαός**: έτσι αποδίδεται η λέξη *δῆμος*, δηλαδή το σύνολο των πολιτών που ζουν σε μια οργανωμένη πολιτική κοινωνία, την πόλη-κράτος.

6 **Νόμος**: εδώ νοείται ως «νόμιμον», δηλαδή κάτι σύμφωνο με την παράδοση, το συμβατικό.

7 **Καλή διακυβέρνηση**: ο Δημόκριτος ήταν δημοκρατικός και πίστευε στην πολιτική σύμπνοια των πολιτών. Αναφέρεται εδώ σε μια ευνομούμενη και δημοκρατική πόλη, όπου οι πολίτες έχουν ενεργό συμμετοχή στα κοινά και η ατομική ευδαιμονία εξαρτάται από την ευδαιμονία της πόλης.

8 **Το κοινό καλό:** κατά την έκφραση του κειμένου, το *χρηστὸ τῶν ξυνῶν*, είναι ο λόγος ύπαρξης της δημοκρατικής πολιτείας.

Ο Δίας (Ζευς) ήταν θεός του Ουρανού και η ενσάρκωση του υπερανθρώπινου νόμου. Οι κεραυνοί του ενδυναμώνουν τη θεία Δίκη. Εδώ, σε ζωγραφική απεικόνιση της εποχής που άρχισε η ελληνική φιλοσοφία, νικά τον Τυφώνα, ο οποίος παριστάνει την αταξία (Μόναχο, Αρχαιολογικό Μουσείο).

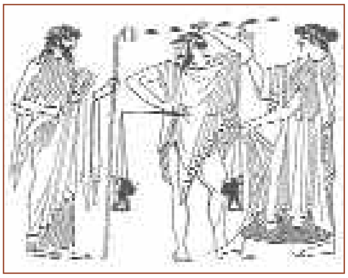

Ο Ερμής ζυγίζει τον Αχιλλέα και τον Έκτορα (ψυχοστασία). Σκηνή από τον Τρωικό πόλεμο (*Ιλιάδα* Χ, 271-6). Στο αριστερό μέρος ο Δίας, κρατώντας τους κεραυνούς, παρακολουθεί την κρίση, ενώ στο δεξιό μέρος εικονίζεται η Αθηνά ή η Θέτις. Η ανθρώπινη αρετή της ανδρείας κρίνεται με τα κοινά μέτρα και σταθμά. Από ελληνικό αγγείο, 6ος αι. π.Χ.

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΔΗΜΟΣ: 1. λαός, 2. συγκέντρωση λαού.

ΛΟΓΟΣ: 1. οτιδήποτε λέγεται ή γράφεται, 2. αναφορά, φήμη, δόξα, 3. υπολογισμός και εκτίμηση, 4. αιτία, λόγος, επιχείρημα, 5. ανταπόκριση, σχέση αναλογίας, 6. γενική αρχή ή κανόνας, 7. λογική ικανότητα.

ΝΟΜΙΜΟΝ: δίκαιο

ΝΟΜΟΣ (από το νέμω): 1. νόμος, 2. έθος, συνήθεια, 3. συνθήκη.

ΠΟΛΙΣ: 1. πολιτεία/κράτος, 2. πολιτική κοινωνία.

Αποσπάσματα ιερού νόμου από την Ακρόπολη των Αθηνών, 485/4 π.Χ. (Επιγραφικό Μουσείο, ΕΜ 6794). Οι αρχαίοι χρησιμοποιούσαν οργανικά και ανόργανα υλικά γραφής, όπως τα θραύσματα από αγγεία (όστρακα), οι λείες πέτρες, πλάκες από σχιστόλιθο και μέταλλα, αλλά έγραφαν και σε πινακίδες από ξύλο, σε φύλλα δένδρων, όπως ο πάπυρος, και σε δέρμα.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1 Η αξία της δημοκρατίας

Η φτώχεια στα δημοκρατικά καθεστώτα είναι τόσο προτιμότερη από τη λεγόμενη ευημερία που εξασφαλίζουν οι τύραννοι, όσο προτιμότερη είναι η ελευθερία από τη δουλεία.

(Δημόκριτος, απόσπ. 251)

2 Πειθώ Λόγου, Νόμος και ανθρώπινες πράξεις

Όποιος χρησιμοποιεί για να προωθήσει την αρετή τις παραινέσεις και την πειθώ του λόγου, θα 'χει καλύτερα αποτελέσματα, παρά αν χρησιμοποιήσει το νόμο και τον καταναγκασμό. Γιατί είναι πολύ πιθανόν να αμαρτάνει κρυφά εκείνος που μόνο ο νόμος τον αποτρέπει από την αδικία, ενώ εκείνος που οδηγείται από την πειθώ στο πρέπον, δε θα κάνει τίποτα απρεπές ούτε κρυφά ούτε φανερά. Γι' αυτό όποιος κάνει το σωστό με σύνεση κι επίγνωση αναδεικνύεται γενναίος και ευθύς άνθρωπος.

(Δημόκριτος, απόσπ. 181)

3 Νόμοι, ελευθερία και ανθρώπινες κακίες

Οι νόμοι δε θα εμπόδιζαν τους ανθρώπους να ζουν όπως θα ήθελε ο καθένας, αν οι άνθρωποι δεν έβλαπταν ο ένας τον άλλο· διότι ο φθόνος προκαλεί την αρχή της διαμάχης.

(Δημόκριτος, απόσπ. 245)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1 Τι είναι ο πόλεμος, σύμφωνα με τον Ηράκλειτο, και πώς επηρεάζει τη φύση και την κοινωνία;

2 Να εντοπίσετε αντιθέσεις, αναλογίες και μεταφορές στα αποσπάσματα του Ηράκλειτου.

3 Για ποιο λόγο αποκαλείται «σκοτεινός φιλόσοφος» ο Ηράκλειτος;

4 Πώς εξασφαλίζεται η ευημερία της πόλης σύμφωνα με τον Δημόκριτο; Συμφωνεί με την άποψη του Ηράκλειτου για το κύρος του νόμου (κείμενο 2β);

5 Ποια σημασία, από αυτές που σημειώνονται στο γλωσσάριο, έχει η λέξη «λόγος» στα παρακάτω αποφθέγματα προσωκρατικών φιλοσόφων;

λόγος ἓν τὸ σοφόν (Ηράκλειτος).

«ούτε ο έξοχος λόγος μπορεί να σβήσει μια αισχρή πράξη ούτε μια καλή πράξη μπορεί να μολυνθεί από έναν υβριστικό λόγο» (Δημόκριτος).

ΘΕΜΑΤΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ Ή ΓΡΑΠΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

1 Αφού μελετήσετε τα αποσπάσματα του Δημόκριτου στα παράλληλα κείμενα (1), (2) και (3), να σχολιάσετε αν οι πολιτικές του απόψεις συνδέονται με την ηθική του και αν έχουν ισχύ στην εποχή μας.

2 «Οι σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους, των ατόμων και των ομάδων, ιδιαίτερα μάλιστα των κρατών, προσδιορίζονται, κατά βάση, από μία επιθυμία αναγνώρισης, που συνεπάγεται, κατ' ανάγκη, περιπλοκή σε αγώνα ζωής και θανάτου: η καθεμία από τις ανταγωνιστικές δυνάμεις φέρνει την άλλη σε κίνδυνο» (Θ. Βέικος, *Εν πολέμω*, Αθήνα 1993, σελ. 27).
Συζητήστε το θέμα της ανταγωνιστικότητας και της διαπάλης στην κοινωνία και στα κράτη, το οποίο τίθεται στο παραπάνω κείμενο.

ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Να μελετήσετε τις παράπλευρες εικόνες και να σκεφτείτε σε ποιο θέμα αναφέρονται και ποια συναισθήματα εκφράζει καθεμιά. Να χωριστείτε σε δύο ομάδες και να συγκεντρώσετε παραδείγματα εικαστικών και λογοτεχνικών έργων που έχουν ως κύριο θέμα τους τον θάνατο ή τον πόλεμο (π.χ. ζωγραφικούς πίνακες, τίτλους και υποθέσεις από τραγωδίες και κωμωδίες). Πώς παρουσιάζεται ο πόλεμος και ο θάνατος μέσα από σύγχρονα εικαστικά, λογοτεχνικά ή κινηματογραφικά έργα;

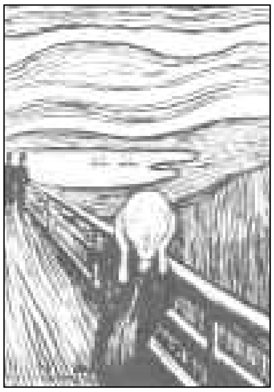

Ε. Μουνκ (1863-1944), *Η κραυγή*. (Όσλο, Εθνική Πινακοθήκη). Το πιο χαρακτηριστικό έργο του Νορβηγού ζωγράφου και χαράκτη στο οποίο ο ρυθμός των χρωμάτων και των γραμμών, οι οποίες στροβιλίζονται, απεικονίζουν απόγνωση και αγωνία. Το πρόσωπο είναι παραμορφωμένο, θυμίζει το πρόσωπο του θανάτου και εκφράζει την πνευματική αγωνία του καλλιτέχνη.

Ο Θάνατος και ο Ύπνος μεταφέρουν το σώμα ενός πολεμιστή στο μνήμα του. Αττική λευκή λήκυθος γύρω στα 430 π.Χ.

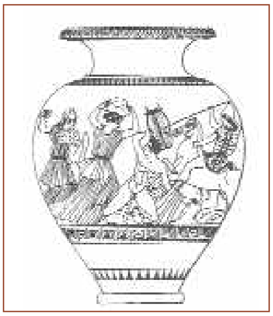

Ο θάνατος του Ορφέα. Ερυθρόμορφο αγγείο (Robinson, Κατάλογος αγγείων Βοστώνης).

Ανακεφαλαίωση

Στο κεφάλαιο αυτό:

1 Γνωρίσαμε ποιοι είναι οι **Προσωκρατικοί**, γιατί ονομάστηκαν έτσι, ποια θέματα τους απασχόλησαν. Μελετήσαμε κείμενα δικά τους, που έχουν διασωθεί αποσπασματικά, σε ποιητικό ή σε πεζό λόγο, και είδαμε την εξέλιξη της μορφής και του ύφους της ελληνικής γλώσσας.

2 Διερευνήσαμε ιδέες κοσμολογικές, γνωσιοθεωρητικές, ηθικές και πολιτικές, είδαμε τον προβληματισμό των Προσωκρατικών για την παραδοσιακή θεολογία και γνωρίσαμε φιλοσοφικούς όρους, όπως λόγος, αναγωγή, επαγωγή, αναλογία.

Στην 1η ενότητα:

Συζητήσαμε τους όρους ***αρχή***, ***κόσμος***, ***μύθος*** και ***λόγος***, όπως τους χρησιμοποίησαν οι πρώτοι Προσωκρατικοί, δηλαδή ο Θαλής, ο Αναξίμανδρος, ο Αναξιμένης αλλά και οι ύστεροι Προσωκρατικοί. Αντιληφθήκαμε την αξία της παρατήρησης και της έρευνας με την οποία γνωρίζουμε την πραγματικότητα που μας περιβάλλει και δημιουργούμε πολιτισμό. Είδαμε ότι οι Προσωκρατικοί προσπάθησαν πρώτοι να εξηγήσουν τον κόσμο όχι με τους μύθους και την παράδοση, αλλά με επιχειρήματα και κριτικό λόγο. Μερικοί από αυτούς, και συγκεκριμένα ο Θαλής, ο Αναξιμένης, ο Ηράκλειτος, εξήγησαν την αρχή του κόσμου με υλικά στοιχεία (νερό, αέρας, φωτιά, γη), άλλοι, όπως ο Αναξίμανδρος, ο Πυθαγόρας, ο Εμπεδοκλής, ο Δημόκριτος, ο Αναξαγόρας, με αφηρημένες έννοιες (άπειρο, αριθμός, ρίζωμα, άτομο, λόγος, νους).

Στη 2η ενότητα:

Γνωρίσαμε τον προβληματισμό των Προσωκρατικών για τη ***γνώση*** και τα όριά της. Γνωρίσαμε τον ποιητικό λόγο του Παρμενίδη και τον προβληματισμό του για τη σχέση της γνώσης με την αλήθεια και την πλάνη, καθώς και τον προβληματισμό του Εμπεδοκλή για τα όρια της γνώσης. Είδαμε τη διάκριση της γνώσης από τον Δημόκριτο σε γνήσια και σκοτεινή, τη σχέση της με τις αισθήσεις και το νου, με την εμπειρία και τη νόηση. Διαπιστώσαμε ότι ορισμένοι Προσωκρατικοί μιλούσαν για τη σχετικότητα της γνώσης και της αλήθειας και επισημάναμε τη διάκριση της γνώσης από τη γνώμη (*δόξα*) και την εικασία.

Στην 3η ενότητα:

Διερευνήσαμε το θέμα των ηθικών ***αρετών*** και τη σύνδεσή του με την ατομική και κοινωνική ευτυχία, όπως το έθεσε ο Δημόκριτος. Διαπιστώσαμε την αξία της ***φρόνησης***, της ***αυτογνωσίας***, της ***αυτάρκειας*** και της ***μετριοφροσύνης*** στη ζωή των ανθρώπων μέσα από τα κείμενα αφενός του Δημόκριτου, ο οποίος θεωρούσε την ευθυμία (την ψυχική γαλήνη) ως αγαθό και σκοπό ζωής, και αφετέρου του Ξενοφάνη, ο οποίος τόνισε την αρετή της **σοφίας**.

Στην 4η ενότητα:

Γνωρίσαμε ποια σημασία έδινε στον ***πόλεμο*** ο Ηράκλειτος. Γι' αυτόν ο πόλεμος, δηλαδή η σύγκρουση και η συνύπαρξη των αντιθέτων, είναι κινητήρια κοσμική δύναμη μιας συνεχούς μεταβολής στο σύμπαν, αλλά και ρυθμιστικός παράγοντας στις σχέσεις των ανθρώπων και των κρατών, με την έννοια της άμιλλας και του ανταγωνισμού (κοινωνική δύναμη). Είδαμε τις απόψεις του Ηράκλειτου αλλά και του Δημόκριτου για την αξία του νόμου και της δημοκρατίας, καθώς και για τη σχέση ***νόμου*** και ***δικαιοσύνης*** στο πλαίσιο της πόλης-κράτους.

Μιχαήλ Άγγελος, *Η δελφική Σίβυλλα*. Απεικόνιση του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, κατ' άλλους, της μάντισσας Σίβυλλας ή της Κασσάνδρας (λεπτομέρεια από νωπογραφία Θόλου, Καπέλλα Σιξτίνα, Βατικανό, 16ος αιώνας).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Σοφιστές και σοφιστική κίνηση

Στο κεφάλαιο αυτό:

- Θα γνωρίσουμε τους **Σοφιστές** και τη **σοφιστική κίνηση** και θα την εντάξουμε στο πλαίσιο της ιστορίας της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας.
- Θα μελετήσουμε τη χρήση των όρων **σοφιστής** και **σοφιστική τέχνη**, όπως τους χρησιμοποιεί ο σοφιστής Πρωταγόρας, υποστηρίζοντας το επάγγελμα που ασκούσε, δηλαδή τη σοφιστική τέχνη, που ήταν άσκηση στη ρητορική και στην πολιτική.
- Θα εκτιμήσουμε την επικοινωνιακή αξία του **λόγου**, προφορικού και γραπτού, και τη σημασία του **φιλοσοφικού επιχειρήματος**, όπως αναδεικνύεται από τον ρητορικό λόγο του σοφιστή Γοργία, ο οποίος δίδασκε τη ρητορική τέχνη και την ανέδειξε σε τέχνη της πειθούς και του επιχειρήματος.
- Θα εξετάσουμε το πρόβλημα της σχετικότητας της γνώσης και των αξιών μέσα από τα λόγια του Πρωταγόρα. Θα δούμε, επίσης, τις απόψεις των σοφιστών Πρωταγόρα, Πρόδικου και Κριτία για τους θεούς και την παραδοσιακή θεολογία και θα διαπιστώσουμε την αξία των **κριτηρίων** για τον περιορισμό του υποκειμενικού στοιχείου σε θέματα της γνώσης και της ηθικής.
- Θα γνωρίσουμε την αντίθεση **νόμου** και **φύσης**, του συμβατικού ή κατά συνθήκη και του φυσικού ή πραγματικού μέσα από το κείμενο του σοφιστή Αντιφώντα και θα την συνδέσουμε με ανάλογες αντιλήψεις νεότερων και σύγχρονων φιλοσόφων για την πολιτική οργάνωση.

Σοφιστές και σοφιστική κίνηση

Στην Αθήνα του 5ου αι. π.Χ. μετά τους Μηδικούς πολέμους, ανθίζουν τα γράμματα και οι τέχνες, ιδιαίτερα η αρχιτεκτονική, και εδραιώνεται η δημοκρατία. Απεικόνιση της Ακρόπολης και της Πνύκας που ήταν ο τόπος συγκέντρωσης της αθηναϊκής Εκκλησίας του Δήμου. Στο διαμορφωμένο στον βράχο βήμα αγόρευαν οι ρήτορες, ενώ στην ημικυκλική κατηφορική πλατεία στεκόταν το πλήθος (Philipp von Foltz, *Ο Περικλής αγορεύει από την Πνύκα*, 1852).

1 Η σοφιστική κίνηση

Η *σοφιστική* ήταν μια πνευματική και κοινωνική κίνηση που εκδηλώθηκε στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. στην αρχαία Ελλάδα και ιδιαίτερα στην Αθήνα του Περικλή. Ήταν αποτέλεσμα της οικονομικής, πολιτικής και πνευματικής άνθισης της πόλης της Αθήνας και της ανάδειξής της σε κέντρο της ελληνικής παιδείας. Συνεχίζει τη φιλοσοφία των Προσωκρατικών και τερματίζεται με τη διδασκαλία του Σωκράτη και του Πλάτωνα οι οποίοι τους άσκησαν κριτική. Ο Πλάτων, μάλιστα, θεωρούσε ότι οι σοφιστές και οι ρήτορες δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να παραπλανούν και να κολακεύουν το πλήθος.

Η σοφιστική, ως μέθοδος διδασκαλίας, αντιμετώπισε τα προβλήματα που αναφέρονται στη γνώση, την ηθική και την πολιτική με μια τακτική αμφισβήτησης των καθιερωμένων ιδεών και αξιών. Στηριζόταν στην εξάσκηση των μαθητών στη **ρητορική** και στη **διαλεκτική**, δηλαδή στην τεχνική της ρητορικής αντιπαράθεσης επιχειρημάτων για κάθε θέμα.

2 Οι Σοφιστές

Εκπρόσωποι της σοφιστικής κίνησης του 5ου αι. π.Χ. ήταν οι **Σοφιστές**, εμπνευσμένοι στοχαστές με μεγάλη εγκυκλοπαιδική μόρφωση, με οξύ και ανήσυχο πνεύμα. Δίδασκαν κοσμολογία, μαθηματικά, γραμματική, ερμηνεία ποιητών, μυθολογία, φιλοσοφία της θρησκείας και ιστορία του πολιτισμού. Γνώριζαν την ιατρική και τη μαντική τέχνη. Ήταν πλανόδιοι δάσκαλοι της έντεχνης χρήσης του λόγου, δηλαδή της ρητορικής, που την ανέδειξαν σε τέχνη της πειθούς και του επιχειρήματος. Συνέδεσαν τη ρητορική με την πολιτική δράση και δίδασκαν με αμοιβή όσους νέους επιθυμούσαν να μάθουν πώς να σκέφτονται και να αγορεύουν καλά, ώστε να κατορθώσουν να κυριαρχούν στην πολιτική ζωή. Ήταν δάσκαλοι, λοιπόν, κάθε είδους γνώσης και ειδικότερα της γνώσης των πολιτικών πραγμάτων. Κατηγορήθηκαν, γιατί πληρώνονταν για τη διδασκαλία τους αλλά και επειδή εισηγούνταν νέες ιδέες.

Ο Περικλής εκφώνησε στον Κεραμεικό, κατά την αρχή του Πελοποννησιακού πολέμου, τον γνωστό σε όλους επιτάφιο λόγο του προς τους Αθηναίους (Θουκυδίδης, *Ιστορία*, Β΄ βιβλίο, κεφ. 34-47). Ο Περικλής, όπως και ο ιστορικός Θουκυδίδης, είχαν επηρεαστεί από τους Σοφιστές και τη ρητορική τέχνη.

Οι Σοφιστές κατάγονταν από διάφορα κέντρα του ελληνισμού. Ήταν σύγχρονοι του Σωκράτη αλλά και των νεότερων Προσωκρατικών (Αναξαγόρας, Δημόκριτος, Αρχέλαος κ.ά.). Οι σημαντικότεροι ήταν: ο **Πρωταγόρας** από τα Άβδηρα (περ. 490/80-420/11 π.Χ.), ο **Πρόδικος** από την Κέα (460-400 π.Χ.), ο **Ιππίας** από την Ήλιδα (δεύτερο μισό του 5ου αι. π.Χ.), ο **Αντιφών** από την Αθήνα (480-411 π.Χ.), ο **Θρασύμαχος** από τη Χαλκηδόνα της Προποντίδας (δεύτερο μισό του 5ου αι. π.Χ.), ο **Κριτίας** από την Αθήνα (ακμή: τελευταίο τέταρτο 5ου αι. – θάνατος: 403 π.Χ.), ο **Γοργίας** από τους Λεοντίνους της Σικελίας (περ. 483/80-376/5 π.Χ.), ο **Αλκιδάμας** από την Ελαία της Μ. Ασίας (πρώτο μισό του 4ου αι. π.Χ.).

3 Ποια προβλήματα τους απασχόλησαν;

Οι Σοφιστές πίστευαν ιδιαίτερα στην αξία της παιδείας και της αγωγής. Έστρεψαν το ενδιαφέρον τους προς τον άνθρωπο, την κοινωνία και τον πολιτισμό, γι' αυτό θεωρούνται ως οι πρώτοι ανθρωπολόγοι και κοινωνιολόγοι. Ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με ηθικά, πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα. Τα κυριότερα θέματα που

τους απασχόλησαν ήταν: (1) Η πολύπλευρη μόρφωση των νέων και η ηθική συμπεριφορά τους. (2) Η διδασκαλία της αρετής, ηθικής και πολιτικής. (3) Η αντίθεση «φύσης» και «νόμου», φυσικής πραγματικότητας και κοινωνικών συμβάσεων, στις πολιτικά οργανωμένες πολιτείες, και η έννοια της δικαιοσύνης. (4) Η σχετικότητα της γνώσης και της αλήθειας (σχετικισμός), που οφείλεται στις πλάνες των αισθήσεων και την υποκειμενικότητα των αισθημάτων. (5) Η προέλευση της θρησκείας και η κοινωνιολογική ερμηνεία των θρησκευτικών δοξασιών.

4 Πώς γνωρίζουμε το έργο τους;

Το συγγραφικό έργο των Σοφιστών το γνωρίζουμε από τα λίγα σωζόμενα αποσπάσματα των έργων τους. Επίσης το γνωρίζουμε από τους ομώνυμους διαλόγους του Πλάτωνα (λ.χ. *Πρωταγόρας*, *Γοργίας*, *Ιππίας Μείζων*), καθώς και από άλλα έργα του (*Πολιτεία, Θεαίτητος, Σοφιστής*), αλλά και από έργα του Αριστοτέλη (*Ρητορική* και *Σοφιστικοί Έλεγχοι*) ή από αναφορές σε αυτούς και το έργο τους από σύγχρονούς τους και νεότερους στοχαστές της αρχαιότητας, όπως ο Ισοκράτης, ο Ξενοφών κ.ά. Πολλές αντιλήψεις τους βρίσκονται σε ρητορικά κείμενα των αττικών ρητόρων, σε τραγωδίες του Σοφοκλή και του Ευριπίδη και σε κωμωδίες του Αριστοφάνη, ο οποίος είχε κριτική στάση απέναντί τους. Σημαντική πηγή για τη σοφιστική κίνηση είναι ο Φιλόστρατος (2ος-3ος αι. μ.Χ.) που έγραψε το έργο *Βίοι Σοφιστῶν*.

5 Αξιολόγηση της σοφιστικής

Οι Σοφιστές θεωρούνται οι πιο ρηξικέλευθοι και καινοτόμοι στοχαστές της αρχαίας Ελλάδας. Δημιούργησαν κίνηση ιδεών και ανέπτυξαν έναν γόνιμο διάλογο μεταξύ των φιλοσόφων και των διανοουμένων της εποχής. Στηρίχτηκαν στην εμπειρία και στον λόγο, άσκησαν κριτική στον μυθικό και θρησκευτικό τρόπο σκέψης και υποστήριξαν την κοινωνική ισότητα. Για τον λόγο αυτόν, τον 19ο αιώνα τούς χαρακτήρισαν ως «Διαφωτιστές» και τη σοφιστική κίνηση ως τον «Αρχαίο Ελληνικό Διαφωτισμό». Κατά το πρότυπο των Διαφωτιστών του 18ου αιώνα, οι Σοφιστές διακρίνονται από ορθολογισμό, κριτικό πνεύμα και από ενδιαφέρον για τα προβλήματα της ανθρώπινης ζωής και της κοινωνίας. Εγκαινίασαν τη συζήτηση κύριων φιλοσοφικών προβλημάτων που σχετίζονταν με τη γνώση και την αλήθεια, την αρετή, το πολιτικό σύστημα της εποχής, τους θεσμούς, την κοινωνία και τη θρησκεία.

Οι Σοφιστές, αν και είχαν μεγάλη επίδραση στην εποχή τους, δέχτηκαν αρνητική κριτική, κυρίως από τον Σωκράτη και τον Πλάτωνα. Κατηγορήθηκαν για θρησκευτικό αγνωστικισμό, για αμφισβήτηση των παραδοσιακών αξιών και για επαγγελματισμό, επειδή πληρώνονταν για τη διδασκαλία τους. Αποτέλεσμα της αρνητικής κριτικής ήταν ο όρος «σοφιστές», που είχαν κερδίσει ως ειδικοί σε θέματα σοφίας, να καταλήξει και να παραμείνει στην κοινή χρήση, ως τις μέρες μας, ως συνώνυμος του αμοραλιστή και του «επαγγελματία φιλοσόφου». Θεωρήθηκαν πως δεν ήταν «φιλόσοφοι» με την καθιερωμένη σημασία του όρου, που σημαίνει τη συστηματική και επίμονη επιδίωξη της ανακάλυψης της αλήθειας και την ειλικρινή αφοσίωση σε αυτήν, όπως απέδειξε ο Σωκράτης, αλλά αμειβόμενοι δάσκαλοι της σοφίας, που επιδίωκαν να μεταδώσουν στους νέους όχι την αληθινή γνώση, αλλά τη μέθοδο για να εκφράζουν πειστικά το ψεύδος ως αλήθεια.

Ρέμπραντ, *Οι δύο φιλόσοφοι* (1628). Η συζήτηση, το επιχείρημα και η διαφωνία είναι απαραίτητα για τη φιλοσοφική συζήτηση, αφού οτιδήποτε λέγεται χρειάζεται να είναι ανοικτό στην αμφισβήτηση και στην κριτική. Επομένως, η φιλοσοφία αποτελεί μια αναζήτηση της αλήθειας από δύο ή περισσότερους συνομιλητές.

Ο πάπυρος του Αντιφώντα.

Πάμπλο Πικάσο, *Dora Maar* (20ός αι.) Μία από τις απεικονίσεις της γνωστής καλλιτέχνιδας, η οποία αναδεικνύει την έντονη προσωπικότητά της αλλά και την έννοια του σκεπτόμενου προσώπου γενικότερα.

Σοφιστική τέχνη και Σοφιστής

Στην ενότητα αυτή θα γνωρίσουμε τη σημασία των όρων **σοφιστική τέχνη** και **σοφιστής**. Θα δούμε πώς εννοεί τη σοφιστική τέχνη και το τι είναι ο σοφιστής ο **Πρωταγόρας**, ο ιδρυτής της σοφιστικής κίνησης, μέσα από ένα νεανικό έργο του Πλάτωνα, τον ομώνυμο διάλογο, όπου γίνεται λόγος για τη δυνατότητα να διδαχθεί η αρετή. Θα συζητήσουμε τους λόγους για τους οποίους οι Σοφιστές κατακρίθηκαν ή επαινέθηκαν στην εποχή τους, δηλαδή τους λόγους που προκάλεσαν τον έπαινο ή τον ψόγο για την επαγγελματική τους δραστηριότητα, που ήταν κυρίως η διδασκαλία της ρητορικής και η εξάσκηση των νέων στον πολιτικό λόγο.

ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ

(490/80-420/11 π.Χ.)
Ο σπουδαιότερος και αρχαιότερος από τους σοφιστές του 5ου αιώνα π.Χ. Γεννήθηκε και έζησε στα Άβδηρα της Θράκης. Το 443 π.Χ. εμφανίζεται στο προσκήνιο της κοινωνικής και πνευματικής ζωής της Αθήνας. Στον πλατωνικό διάλογο *Πρωταγόρας* είναι το κύριο πρόσωπο ομάδας συνομιλητών που συζητούν αν η αρετή, και μάλιστα η πολιτική αρετή, διδάσκεται ή όχι.

ΚΕΙΜΕΝΟ

Σοφιστική τέχνη και σοφιστής κατά τον Πρωταγόρα

Εγώ, πάντως, υποστηρίζω[1] *ότι η σοφιστική τέχνη είναι παλιά*[2], *αλλά όσοι την ασκούσαν τα παλιά χρόνια, επειδή φοβούνταν το φθόνο που προκαλεί, προβάλλαν ως προστατευτικό κάλυμμα*[3] *άλλοι την ποίηση, όπως ο Όμηρος, ο Ησίοδος, ο Σιμωνίδης, κι άλλοι τις μυστηριακές τελετές και τις προφητείες, όπως οι οπαδοί του Ορφέα και του Μουσαίου· άλλοι πάλι [...] ακόμη και τη γυμναστική [...] Τη μουσική χρησιμοποίησε για προκάλυμμα και [...] ο Αγαθοκλής, σοφιστής μεγάλος...*

Παραδέχομαι ότι είμαι σοφιστής[4] *κι ότι μορφώνω ανθρώπους*[5], *κι έχω την εντύπωση πως με αυτό τον τρόπο, δηλαδή ομολογώντας το καθένας πως είναι σοφιστής, προφυλάγεται πιο αποτελεσματικά παρά αν το αρνείται [...]*

Και το μάθημα αυτό συνίσταται στο να μπορείς να αντιμετωπίζεις σωστά από τη μια τις υποθέσεις του σπιτιού σου[6], *δηλαδή πώς να διοικείς το σπίτι σου με τον πιο σωστό τρόπο, κι από την άλλη τα κοινά*[7], *δηλαδή πώς να γίνεις ασυναγώνιστος στο να χειρίζεσαι τις υποθέσεις της πόλης. Και να μιλάς γι' αυτές*[8] *[...] Ακριβώς αυτό, είπε, είναι το πρόγραμμα που αναλαμβάνω να φέρω σε πέρας.*

(Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 316d-e, 317b και 318e-319a)

ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

1 **Εγώ πάντως υποστηρίζω**: ο Πρωταγόρας υποστηρίζει το επάγγελμα που ασκεί, τη σοφιστική τέχνη, στο απόσπασμα αυτό που προέρχεται από τον ομώνυμο διάλογο του Πλάτωνα. Ο Πλάτων λέει γι' αυτόν ότι ήταν ο πρώτος που υιοθέτησε το όνομα σοφιστής και ζητούσε αμοιβή για την εκπαίδευση που παρείχε. Επισκέφθηκε την Αθήνα το 443 π.Χ. και τότε ο Περικλής του ανέθεσε να γράψει το «σύνταγμα» (*Πολιτεία*) της αθηναϊκής αποικίας Θούριοι της Κ. Ιταλίας. Συνδεόταν με προσωπική φιλία με τον Περικλή και πέρασε μεγάλο μέρος της ζωής του στην Αθήνα και στις πόλεις της Κ. Ιταλίας.

2 **Σοφιστική τέχνη... παλαιά**: ο Πρωταγόρας αναγνωρίζει την αρχαιότητα της σοφιστικής τέχνης που αυτός ασκεί. Συνδέει τη δραστηριότητά του με την προηγούμενη παράδοση, με προσωπικότητες που είχαν διακριθεί για τη σοφία και τη σύνεση, όπως οι μεγάλοι ποιητές, μουσικοί και ραψωδοί, οι μάντεις, οι επτά σοφοί και άλλοι εφευρέτες ή επινοητές πρακτικών δεξιοτήτων.

3 **Προστατευτικό κάλυμμα**: ο Πρωταγόρας πιστεύει ότι όσοι ασκούσαν παλαιότερα τη σοφιστική τέχνη αναγκάζονταν να κρύβουν τη δραστηριότητά τους αυτή, που ήταν η διδασκαλία της πρακτικής και πολιτικής σοφίας, από φόβο μήπως εγείρουν τον φθόνο και την κριτική. Ο ίδιος όμως τολμά να το ομολογεί.

4 **Σοφιστής**: από το ρήμα «σοφίζομαι» που σημαίνει μηχανεύομαι τεχνάσματα, φαντάζομαι, επινοώ. Από αυτήν προκύπτει η σημασία «έμπειρος», «επιδέξιος», «αυθεντία» σε κάποια εργασία, επιστήμη ή οποιαδήποτε τέχνη, λ.χ. στα μαθηματικά ή στη ναυπηγική. Συνδέεται η λέξη σοφιστής με τη σοφία και τον σοφό, που ήταν αρχικά ο έμπειρος σε μηχανική τέχνη ή σε κάποια ευγενή τέχνη, αλλά και ο συνετός, ο πολυμαθής, εκείνος που έχει ασφαλή κρίση, που είναι επινοητής άγνωστων αληθειών.

5 **Μορφώνω ανθρώπους**: αναφορά στην εκπαίδευση που έκανε τον νέο ικανό στον λόγο και στη συζήτηση. Από τον 5ο αι. π.Χ. η λέξη σοφιστής χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει τους δασκάλους της ευγλωττίας, δηλαδή τους καθηγητές της γραμματικής, της ρητορικής κ.ά., που πρόσφεραν ανώτερη μόρφωση στους νέους.

6 **Τις υποθέσεις του σπιτιού σου**: παροχή γνώσεων χρήσιμων στην ιδιωτική ζωή.

7 **Τα κοινά**: γνώσεις αναγκαίες για την κοινωνική και πολιτική ζωή.

8 **Στο να χειρίζεσαι... γι' αυτές**: διδασκαλία σε όσους επιδιώκουν σταδιοδρομία στην πολιτική και στη δημόσια ζωή. Εκπαίδευση στην ανάπτυξη πειστικών επιχειρημάτων μέσω της ρητορικής τέχνης.

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ (τέχνη): στη σοφιστική, μέθοδος της ρητορικής με την οποία γίνεται αντιπαράθεση ενός ισχυρισμού ενάντια σε κάποιο άλλο. Στη φιλοσοφία του Σωκράτη και του Πλάτωνα μέθοδος εύρεσης της αλήθειας που στηρίζεται στον λόγο και τον αντίλογο.

ΕΡΙΣΤΙΚΗ ΤΕΧΝΗ: μέθοδος της ρητορικής που καλλιεργήθηκε από τους σοφιστές. Συνίσταται στη διατύπωση πειστικών, εκ πρώτης όψεως, αλλά εσφαλμένων επιχειρημάτων.

ΣΟΦΙΖΟΜΑΙ (ως αποθετικό): μηχανεύομαι τεχνάσματα ευφυή· μεταχειρίζομαι σοφιστικά επιχειρήματα· επινοώ κάτι με πανουργία.

ΣΟΦΙΖΩ: κάνω κάποιον σοφόν, εκπαιδεύω, διδάσκω.

ΣΟΦΙΣΜΑ: απατηλό επιχείρημα.

ΣΟΦΙΣΤΕΙΑ (η): τέχνη του σοφιστή, αλλά και σοφιστικός συλλογισμός ή επιχειρηματολογία, στρεψοδικία.

ΣΟΦΙΣΤΕΥΩ (ρ. αμετ.): διδάσκω όπως οι σοφιστές, ιδίως τη ρητορική. Προβάλλω σοφιστικά επιχειρήματα.

ΣΟΦΙΣΤΙΚΟΣ-Η-ΟΝ: ό,τι αφορά το σόφισμα, απατηλός, ψευδής.

ΣΟΦΟΣ: αυτός που έχει σύνεση και ασφαλή κρίση, ο επινοητής άγνωστων αληθειών.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ: αγάπη για τη σοφία και τη γνώση.

Κύριος σκοπός της φιλοσοφίας είναι να ανακαλύψει την αλήθεια. Η ετυμολογία της λέξης «αλήθεια» (από το στερητικό α και το ρ. λανθάνω) έχει συχνά συνδεθεί με αυτό που δεν μπορεί να κρυφτεί, ή να καλυφθεί, αυτό που είναι γυμνό. Η αλήθεια, εκτός από το αντίθετο του ψεύδους, δηλώνει το αντίθετο του φαινομένου, δηλαδή το πραγματικό. Γι' αυτό και έχει υπάρξει μια μακρόχρονη καλλιτεχνική παράδοση απεικόνισης της αλήθειας ως γυμνής, όπως στην απεικόνιση αυτή, από το έργο του Σ. Μποτιτσέλι *Συκοφαντία* (16ος αι., Λονδίνο, Mansell Collection). Οι σχέσεις της φιλοσοφίας με τη σοφία και την πνευματική καλλιέργεια είναι φανερές στο παράλληλο κείμενο (3).

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1 Η κριτική του Πλάτωνα εναντίον των Σοφιστών

Διαπιστώθηκε, πρώτο, ότι είναι [δηλ. ο σοφιστής] αμειβόμενος κυνηγός πλούσιων νέων ανθρώπων […] δεύτερο, κάτι σαν χονδρέμπορος των μαθημάτων που θρέφουν την ψυχή […] τρίτο, λιανοπωλητής των ίδιων αυτών πραγμάτων […] τέταρτο, μας φάνηκε ως πωλητής που πουλάει δικής του κατασκευής μαθήματα […] πέμπτο, ένα είδος αθλητή στο ταγώνισμα των λόγων, από επάγγελμα που έχει την εριστική […] ωστόσο δεχτήκαμε, συγκαταβατικά, ότι ο σοφιστής καθαρίζει την ψυχή από δοξασίες που στέκονται εμπόδιο στη μάθηση.

(Πλάτων, *Σοφιστής*, 231d-6e)

2 Η κριτική του Αριστοτέλη για τους σοφιστές και τη σοφιστική

[…] γιατί η σοφιστική είναι φαινομενική σοφία, όχι πραγματική· κι ο σοφιστής είναι αυτός που κερδίζει χρήματα από φαινομενική σοφία και όχι από πραγματική.

(Ἀριστοτέλης, *Σοφιστικοὶ Ἔλεγχοι* I, 165a 21)

3 Η αποδοχή των Σοφιστών: «Σοφιστὴς κοινὸν ἦν ὄνομα»

Ο Πόπλιος Αίλιος Αριστείδης, ρήτορας και λόγιος του 2ου αι. μ.Χ., από τη Μυσία της Μ. Ασίας, όταν ακμάζει η δεύτερη σοφιστική, υποστηρίζει στο παρακάτω απόσπασμα ότι ο όρος *σοφιστής* χρησιμοποιήθηκε για σημαντικές προσωπικότητες της αρχαιότητας με αρνητική αλλά και θετική σημασία.

Έχω την εντύπωση ότι δε γνωρίζουν [όσοι επικρίνουν] καν τι δήλωνε η λέξη «φιλοσοφία» στους Έλληνες και τι σήμαινε, και γενικότερα δεν ξέρουν τίποτε γι' αυτά τα πράγματα. Δεν έχει αποκαλέσει ο Ηρόδοτος «σοφιστή» τον Σόλωνα; Δεν έχει επίσης αποκαλέσει έτσι τον Πυθαγόρα; Δεν έχει χαρακτηρίσει και ο Ανδροτίων τους Επτά – εννοώ τους Επτά Σοφούς – «σοφιστές»; Έτσι δε χαρακτήρισε και τον Σωκράτη, τον περίφημο εκείνο […] Η γνώμη μου είναι ότι «σοφιστής» ήταν ένας όρος αρκετά κοινός, κι ότι «φιλοσοφία» σήμαινε, κατά κάποιο τρόπο, να ασχολείσαι με τις ωραίες τέχνες και να καταπιάνεσαι με διανοήματα – κι όχι αυτό που υποδηλώνει τώρα ο όρος, αλλά εν γένει την πνευματική καλλιέργεια […] και πως αυτός που κατεξοχήν τα έβαλε με αυτόν τον όρο είναι, νομίζω, ο Πλάτων.

(Ἀριστείδης, *Λόγοι* 46 (II 407 Dindorf): *Πρὸς Πλάτωνα ὑπὲρ τῶν τεττάρων λόγος*)

4 Σοφία και Σοφιστές: «Δεινότης πολιτική και δραστήριος σύνεσις»

Ο Πλούταρχος (1ος αι. μ.Χ.), μιλώντας για τον Αθηναίο Μνησίφιλο, σύμβουλο του Θεμιστοκλή, μας δίνει πληροφορίες χρήσιμες για την κατανόηση του έργου των Σοφιστών.

[…] Ούτε ρήτορας ήταν ούτε σ' αυτούς που αποκλήθηκαν «φυσικοί φιλόσοφοι» συγκαταλεγόταν, αλλά είχε κάνει επάγγελμα αυτό που χαρακτήριζαν τότε ως «σοφία», ενώ στην πραγματικότητα ήταν απλώς πολιτική ικανότητα και γνώση πως να ενεργείς αποτελεσματικά. Αυτή τη σοφία ο Μνησίφιλος –με μια διά

σπαστη συνέχεια που έφτασε ως τον Σόλωνα– την κρατούσε σαν να ήταν η διδασκαλία κάποιας αίρεσης. Οι μετέπειτα, που την ανάμειξαν με τις δικανικές τέχνες και μετατόπισαν την εφαρμογή της από τα δημόσια πράγματα στη θεωρία, αποκλήθηκαν «σοφιστές».

(Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Θεμιστοκλής» 2, 6)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1. Σε ποια παράδοση εντάσσει την επαγγελματική του δραστηριότητα ο Πρωταγόρας;
2. Ποιο έργο επιτελεί ο Πρωταγόρας, σύμφωνα με τα λεγόμενά του, και πώς αυτό συνδέεται με τις πολιτικές συνθήκες της αθηναϊκής δημοκρατίας; (Βλ. Εισαγωγή και κείμενο).
3. Από ποιο ρήμα παράγεται η λέξη σοφιστής και ποια σημασία έχουν σήμερα οι λέξεις «σοφιστείες» και «σοφίζομαι»; (Βλ. γλωσσάριο και σχόλιο 4).
4. Ποια κριτική ασκήθηκε στις δραστηριότητες των Σοφιστών και από ποιους; Πώς χαρακτηρίζονται οι Σοφιστές από τον Πλούταρχο; [Παράλληλο Κείμενο (4)].
5. Πώς ορίζεται η φιλοσοφία στο παράλληλο κείμενο (3);

ΘΕΜΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ Ή ΓΡΑΠΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Αφού μελετήσετε τα παράλληλα κείμενα (1) και (2), να συζητήσετε στην τάξη αν συμφωνείτε με την κριτική που ασκήθηκε εναντίον των Σοφιστών για τον επαγγελματισμό τους στην εποχή τους. Πώς νομίζετε ότι θα αντιμετωπίζονταν οι Σοφιστές τη σημερινή εποχή;

ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Με ποιον τρόπο προσδιορίζει το έργο του σοφού στο παρακάτω ποίημα ο Κωνσταντίνος Καβάφης, ο οποίος έχει επηρεαστεί από τη δεύτερη σοφιστική, που διαμορφώθηκε στην ελληνιστική εποχή; Συζητήστε το θέμα αυτό στην τάξη αξιοποιώντας τις παρακείμενες εικόνες, το παράλληλο κείμενο (3) και την Εισαγωγή.

Σοφοί δε προσιόντων

Οι άνθρωποι γνωρίζουν τα γινόμενα.
Τα μέλλοντα γνωρίζουν οι θεοί,
πλήρεις και μόνοι κάτοχοι πάντων των φώτων.
Εκ των μελλόντων οι σοφοί τα προσερχόμενα
αντιλαμβάνονται. Η ακοή

αυτών κάποτε εν ώραις σοβαρών σπουδών
ταράττεται. Η μυστική βοή
τους έρχεται των πλησιαζόντων γεγονότων.
Και την προσέχουν ευλαβείς. Ενώ εις την οδό
έξω, ουδέν ακούν οι λαοί.

(Κ. Π. Καβάφης, *Ποιήματα Α΄*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1963)

Η λυρική ποιήτρια Σαπφώ ήταν ένα από τα αγαπητά θέματα των αρχαίων καλλιτεχνών. Εδώ εικονίζεται σε μια υδρία του 5ου αι. π.Χ. καθισμένη να κρατά έναν παπύρινο κύλινδρο με κείμενο που πρόκειται να τραγουδήσει, το οποίο αρχίζει με την επίκληση *ἠερίων ἐπέων ἄρχομαι ἄλλων* (=αρχίζω το τραγούδι μου μ' αιθέρια λόγια, μτφρ. Οδ. Ελύτης). Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Η Θέμις, η οποία κυριαρχούσε στο δελφικό μαντείο, απεικονίζεται εδώ στο εσωτερικό ερυθρόμορφης κύλικας να δίνει χρησμό στον βασιλιά της Αθήνας Αιγέα σχετικά με τη γέννηση του Θησέα. Η Θέμις κρατά στο αριστερό χέρι φιάλη και στο δεξιό κλαδί ιερής δάφνης. Το νερό και η δάφνη έδιναν στην Πυθία μαντική δύναμη (5ος αι. π.Χ., Βερολίνο, Αρχαιολογικό Μουσείο).

Θεοὶ μὲν γὰρ μελλόντων, ἄνθρωποι δὲ γιγνομένων, σοφοὶ δὲ προσιόντων αἰσθάνονται.

(Φιλόστρατος, *Τὰ ἐς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον* VIII 7)

Η ρητορική τέχνη και η δύναμη του λόγου

Στην ενότητα αυτή θα γνωρίσουμε μια μορφή ρητορικού λόγου, το εγκώμιο, μέσα από ένα απόσπασμα από το έργο του σοφιστή Γοργία[1] *Ελένης Εγκώμιον*[2]. Θα δούμε τις δυνατότητες και τις αρετές της γλώσσας και του ρητορικού επιχειρήματος των Σοφιστών και θα εκτιμήσουμε τη δύναμη του λόγου στην ιδιωτική και τη δημόσια ζωή.

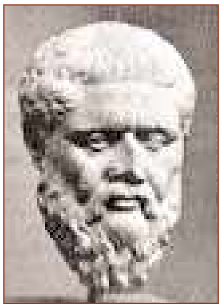

ΓΟΡΓΙΑΣ Ο ΛΕΟΝΤΙΝΟΣ

(483/80-376/5 π.Χ.)
Κορυφαίος σοφιστής και ρήτορας, δίδαξε στη Σικελία, την Αττική και τη Θεσσαλία. Μελέτησε πρώτος τον λόγο και την επίδρασή του στον ψυχισμό του ανθρώπου και είδε τη ρητορική ως «πειθούς δημιουργό», δηλαδή ως μέθοδο για να διατυπώνει ο άνθρωπος τη γνώμη του με τρόπο πειστικό.

Αναγεννησιακή αναπαράσταση της Ρητορικής, που κρατάει το σπαθί ως σύμβολο της δύναμης του λόγου.

ΚΕΙΜΕΝΟ

«Ὁ λόγος δυνάστης μέγας ἐστίν»[3]

Ευκοσμία είναι για την πόλη οι γενναίοι άνδρες, για το σώμα η ομορφιά, για την ψυχή η σοφία, για την πράξη η αρετή, για το λόγο η αλήθεια· τα αντίθετά τους είναι ακοσμία. Τον άνδρα και τη γυναίκα, το λόγο και την πράξη, την πόλη και το πράγμα που αξίζουν τον έπαινο πρέπει με επαίνους να τα τιμάμε, ενώ τα ανάξια να τα κατακρίνουμε[4] *[…]*

[Η Ελένη] έκανε όσα έκανε είτε από θέλημα της Τύχης και απόφαση των θεών και της Ανάγκης προσταγή είτε επειδή αρπάχτηκε με τη βία είτε πείστηκε με λόγια είτε επειδή από τη θωριά ερωτεύτηκε[5] *[…] Αν ήταν ο λόγος που την έπεισε και εξαπάτησε την ψυχή της, ούτε σε αυτή την περίπτωση είναι δύσκολη η υπεράσπιση και η ανασκευή της κατηγορίας […] Ο λόγος είναι ένας μεγάλος δυνάστης, που ενώ έχει το πιο μικρό και αφανές σώμα, επιτελεί τα έργα τα πιο θεϊκά· γιατί μπορεί και το φόβο να σταματήσει και τη λύπη να διώξει και χαρά να προκαλέσει και τον οίκτο να αυξήσει […] Πόσοι δεν έχουν πείσει*[6] *ή δεν πείθουν τόσους και τόσους για τόσα πράγματα, πλάθοντας έναν ψευδή λόγο […] Ποια αιτία λοιπόν μας εμποδίζει να θεωρήσουμε ότι η Ελένη ήρθε στην Τροία χωρίς τη θέλησή της, το ίδιο όπως αν αρπάχτηκε από απαγωγέων τη βία; Αφού η επίδραση της πειθούς*[7]*, αν και δεν έχει του εξαναγκασμού τη μορφή*[8]*, έχει την ίδια με αυτόν δύναμη.*

(Γοργίας, *Ἑλένης Ἐγκώμιον*, 1, 6-8 και 11-12)

ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

1 Ο σοφιστής ***Γοργίας*** (483/80-376/5 π.Χ.) καταγόταν από τους Λεοντίνους της Σικελίας. Ήρθε στην Αθήνα για πρώτη φορά το έτος 427 π.Χ., ως πρεσβευτής της πατρίδας του, και γοήτευσε τους Αθηναίους με τη ρητορική του τέχνη. Δίδαξε στη Μεγάλη Ελλάδα, τη Θεσσαλία και την Αθήνα.

2 Το ***Ἑλένης Ἐγκώμιον*** είναι ρητορικός λόγος του Γοργία και επιχειρεί την υπεράσπιση της ωραίας Ελένης. Έχει χαρακτηριστεί ως *δ[illegible] τη φύση και τη δύναμη του λόγου* και είναι λόγος απολογητικός.

3 **Ο λόγος είναι μεγάλος δυνάστης**: η πιο γνωστή φράση στο *Ελένης Εγκώμιον* του Γοργία, όπου διατυπώνεται επιγραμματικά η άποψή του για τη δύναμη της ρητορικής τέχνης. Στη συνέχεια, ο Γοργίας εξυμνεί τη δύναμη του λόγου, την οποία συγκρίνει με την επίδραση των φαρμάκων στο σώμα. Ο ίδιος ο Πλάτων καταγράφει την επιτυχία της ρητορικής δεινότητας του Γοργία, καθώς τον παρουσιάζει να διηγείται το εξής ανέκδοτο: *Γιατί μου έχει συμβεί πολλές φορές να πάω με τον αδελφό μου* (ο αδελφός του Γοργία ήταν γιατρός και ονομαζόταν Ηρόδικος) *και με άλλους γιατρούς σε κάποιον άρρωστο που δεν ήθελε να πιει φάρμακο ή να αφήσει το γιατρό να του εγχειρήσει ή να του κάνει καυτηριασμό και, ενώ ο γιατρός δεν μπορούσε να τον πείσει, τον έπεισα εγώ – με καμιά άλλη τέχνη παρά μόνο με τη ρητορική* (*Πλάτων, Γοργίας*, 456 a-b).

4 **Ευκοσμία... κατακρίνουμε**: εδώ έχουμε το προοίμιο του λόγου *Ἑλένης Ἐγκώμιον* ο οποίος χωρίζεται σε **προοίμιο** (εισαγωγή), **διήγηση** (αφήγηση), **πίστη** (απόδειξη) και **επίλογο** (συμπέρασμα). Η βασική λειτουργία του προοιμίου (στ. 1-5) είναι η προετοιμασία του ακροατηρίου για να ακούσει με προσοχή, με εύνοια και χωρίς δυσκολία τον ρήτορα. Ο Αριστοτέλης επαινεί στα *Πολιτικά* (Α, 1260a 25-28) τον Γοργία, γιατί απαριθμούσε συγκεκριμένες αρετές, σε αντίθεση με τον Σωκράτη που αναζητούσε έναν γενικό ορισμό της αρετής: *εκείνοι που μιλούν γενικά υποστηρίζοντας ότι η αρετή είναι ευδαιμονία της ψυχής ή ορθή πράξη ή κάτι παρόμοιο αυταπατώνται· πολύ πιο κοντά στην αλήθεια είναι εκείνοι που απαριθμούν τις αρετές, όπως έκανε ο Γοργίας, παρά εκείνοι που δίνουν τέτοιας λογής ορισμούς.*

5 **Η Ελένη έκανε όσα έκανε... ερωτεύθηκε**: ο Γοργίας προτείνει εδώ τέσσερις λόγους, για τους οποίους η Ελένη αναγκάστηκε να φύγει με τον Πάρη και προσπαθεί να δείξει ότι σε κάθε περίπτωση η Ελένη ήταν ηθικά άμεμπτη, γιατί δεν έφυγε με δική της πρόθεση.

6 **Πόσοι δεν έχουν πείσει**: εδώ συναντούμε την ιδέα ότι η απάτη είναι βασική λειτουργία του ποιητικού και ρητορικού λόγου. Ο απατηλός λόγος, θα πει λίγο παρακάτω ο Γοργίας, έχει τέτοια γοητεία, ώστε μεταβάλλει την ψυχή και το νου. Ο επαγγελματίας ρήτορας δεν επιζητεί την αλήθεια, αλλά την αληθοφάνεια, τη δημιουργία εντυπώσεων. Ο Γοργίας είναι ο πρώτος που ταυτίζει την τέχνη της ζωγραφικής με την απάτη και τη γοητεία και εκφράζει μία θεωρία της τέχνης ως ψευδαίσθησης.

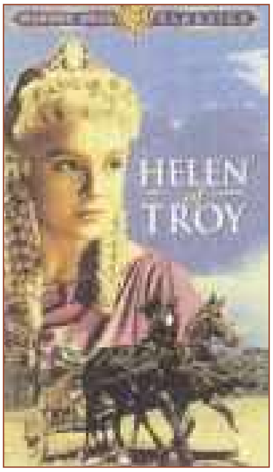

Αφίσα από σύγχρονη κινηματογραφική ταινία για την Ελένη της Τροίας (παραγωγή του 1956, σκηνοθεσία R. Wise, με τη Rossana Podestà). Η Ελένη αποτέλεσε πηγή έμπνευσης πολλών διανοούμενων και καλλιτεχνών από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα.

Dante Gabriel Rossetti, *Η Ελένη της Τροίας* (1863). Ο ζωγράφος έζησε στην Αγγλία τον 19ο αι. και ανήκει στους προ-ραφαηλίτες ζωγράφους, οι οποίοι λάτρευαν την ομορφιά. Η Ελένη αποτέλεσε το τέλειο πρόσωπο για ένα από τα πιο γνωστά αλληγορικά πορτρέτα του.

Η αρπαγή της ωραίας Ελένης από τον Πάρη σε ερυθρόμορφο αγγείο (περ. 450 π.Χ.).

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΑΡΕΤΗ: ετυμολογικά συγγενής με το επίθετο άριστος, σήμαινε αρχικά υπεροχή και τέλεια εκδήλωση μιας κύριας ιδιότητας προσώπου, ζώου ή πράγματος (π.χ. η αρετή ενός μαχαιριού είναι ότι κόβει καλά). Στη φιλοσοφία περιορίστηκε στην ηθική αξία.

ΕΙΚΟΣ (από το ρήμ. *ἔοικα*): το πιθανό, το εύλογο. Το εικός αποτελούσε σημαντικό τεχνικό στοιχείο του λόγου για τις ρητορικές σχολές του 5ου και του 4ου αι. π.Χ.

ΕΥΚΟΣΜΙΑ: αρετή, ομορφιά, κόσμημα (αντίθετο ακοσμία).

ΛΟΓΟΣ: η ενδιάθετη στον άνθρωπο ικανότητα έκφρασης του περιεχομένου της διάνοιάς του μέσω της γλώσσας, η ομιλία (λατ. oratio), η γλώσσα, το λογικό επιχείρημα.

ΡΗΤΟΡΙΚΗ (από το *ῥέω=ῥῶ*, ρήσις): μέθοδος ή τέχνη της σύνθεσης λόγων.

ΤΕΧΝΗ: στην αρχαιότητα δήλωνε επιδεξιότητα για εκτέλεση κάποιας δραστηριότητας για τη δημιουργία έργου σύμφωνα με ορισμένους κανόνες (γραμματική, ρητορική, ναυπηγική, αρχιτεκτονική τέχνη κ.ά.).

Η απεικόνιση της Ρητορικής από τον G. Cesari, ζωγράφο του 16ου αιώνα, ο οποίος ήταν ισπανικής καταγωγής, έζησε όμως στη Ρώμη όπου, κατά παπική εντολή, πραγματοποίησε πολλές τοιχογραφίες μεταξύ του 1590 και του 1615.

7 **Επίδραση της πειθούς**: συγκαταλέγεται στις πιθανές αιτίες της αρπαγής της Ελένης. Εδώ η δύναμη του λόγου διακρίνεται πλέον από τη θεϊκή επέμβαση (η οποία είναι συχνό φαινόμενο στα ομηρικά έπη).

8 **Η πειθώ έχει του εξαναγκασμού τη μορφή**: στο τέλος του κειμένου του ο Γοργίας περνά από τον πειστικό στον πειθαναγκαστικό λόγο. Πειθαναγκασμός είναι ο εξαναγκασμός κάποιου σε συγκεκριμένη ενέργεια, με χρήση απειλής ή ψυχολογικής βίας.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

Αρετή και αρετές κατά τον Γοργία

Στον ομώνυμο πλατωνικό διάλογο ο Μένων εκθέτει στον Σωκράτη τις απόψεις του Γοργία σχετικά με τις αρετές που είναι συγκεκριμένες για τον άνδρα και για τη γυναίκα:

Πρώτα πρώτα, αν θέλεις να μάθεις ποια είναι η αρετή του άνδρα, αυτό είναι εύκολο να προσδιοριστεί· γιατί αρετή για έναν άνδρα είναι να έχει την ικανότητα να καταπιάνεται με τις δημόσιες υποθέσεις και, κάνοντάς το ταυτόχρονα γίνεται χρήσιμος στους φίλους και βαρύς στους εχθρούς, αποφεύγοντας να υποστεί και ο ίδιος κάτι τέτοιο. Αν πάλι θέλεις να μάθεις ποια είναι της γυναίκας η αρετή, αυτό δεν είναι δύσκολο να σ' το εξηγήσω, αφού η γυναίκα οφείλει να φροντίζει σωστά το σπίτι με το να διατηρεί ό,τι υπάρχει σε αυτό και με το να είναι υπάκουη στον άντρα της [...] Κι υπάρχουν πάμπολλες άλλες αρετές, έτσι που είναι δύσκολο να πεις για την αρετή τι λογής πράγμα είναι· γιατί η αρετή, Σωκράτη, εξειδικεύεται στον καθένα από μας ανάλογα με τη δραστηριότητά του και ανάλογα με τις πράξεις και την ηλικία του – και το ίδιο, νομίζω, ισχύει και για την κακία.

(Πλάτων, *Μένων*, 71e κ.ε.)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1 Γιατί ο Γοργίας ξεκινά το *Ελένης Εγκώμιον* απαριθμώντας φυσικά χαρίσματα και αρετές;

2 Με ποια επιχειρήματα υποστηρίζει ο Γοργίας την αθωότητα της Ελένης; Συμφωνείτε με το συμπέρασμα του συλλογισμού του;

3 *Πόσοι... ψευδή λόγο!*: Να σχολιάσετε τη φράση αυτή αναφέροντας δικά σας παραδείγματα.

4 Ποια σημασία έχουν οι παρακάτω λέξεις της νεοελληνικής γλώσσας; δοκησίσοφος, δοξασίες, παραδοξολογία, εγκωμιάζω, εικασία.

5 Ένα μέρος της διδασκαλίας των Σοφιστών είναι η καλλιέργεια του λόγου και η τέχνη της επικοινωνίας. Πώς ονομάζεται η δραστηριότητα αυτή και τι χρειάζεται για να αναπτυχθεί;

ΘΕΜΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ Ή ΓΡΑΠΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Να διαβάσετε το παράλληλο κείμενο και να γράψετε σε μία παράγραφο πώς ο Γοργίας έβλεπε την αρετή του άντρα και πώς την αρετή της γυναίκας. Πιστεύετε ότι σήμερα οι απόψεις αυτές του Γοργία για τη γυναίκα είναι ακόμη αποδεκτές;

ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η ρητορική δεν παίζει στη ζωή μας το ρόλο που έπαιζε στην αρχαία Ελλάδα. Σήμερα οι λέξεις «επιτυχία» ή «επιτυχημένος άνθρωπος» παραπέμπουν άμεσα στον κόσμο των επιχειρήσεων και μόνο δευτερευόντως στην πολιτική. Στην αρχαία Ελλάδα η επιτυχία που μετρούσε ήταν κατά πρώτο λόγο του πολιτικού και κατά δεύτερο του ρήτορα στα δικαστήρια. Αν ήθελε να βρει κανείς κάτι ανάλογο στην εποχή μας, θα μπορούσε να πει ότι τη θέση που κατείχε κάποτε η ρητορική την έχει σήμερα η διαφήμιση.

(W. K. C. Guthrie, *Οι Σοφιστές*, μτφρ. Δ. Τσεκουράκη, εκδ. ΜΙΕΤ, σελ. 73-74)

Με αφορμή το παραπάνω απόσπασμα, μια ομάδα μαθητών/-τριών αναλαμβάνει να συγκεντρώσει δείγματα «εγκωμίων» και μια άλλη ομάδα «ψόγων» από σύγχρονες μορφές λόγου, που στοχεύουν στην πειθώ και τον έπαινο ή στην κριτική (ομιλία πολιτικού, εκκλησιαστική ρητορική, τηλεοπτικές συζητήσεις, διαφημιστικά κείμενα).

Στη συνέχεια, οι ομάδες παρουσιάζουν στην τάξη τα δείγματα που συγκέντρωσαν και σχολιάζουν τις χρήσεις του ρητορικού λόγου στη σύγχρονη εποχή.

Σκηνή με νέους που διδάσκονται γραμματική, ανάγνωση και μουσική (Καλιφόρνια, Μουσείο J. Paul Getty).

ΤΟ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ ΤΩΝ ΣΟΦΙΣΤΩΝ ΓΙΑ ΤΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΛΟΓΟ

ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ

Η δύναμη του λόγου, στην οποία πίστευαν οι Σοφιστές, συνοψίζεται στη φράση: ***τὸ ἥτω λόγν κρείτω παεῖ*** , που σημαίνει: κάνεις το αδύναμο επιχείρημα δυνατό, δηλαδή το άσπρο μαύρο.

Στο έργο του *Αντιλογίαι* υποστήριζε πως για κάθε ζήτημα υπάρχουν δύο αντιτιθέμενες απόψεις, τις οποίες μπορεί κανείς να τις υποστηρίξει (*δισσοί λόγοι*) εξίσου πειστικά.

ΠΡΟΔΙΚΟΣ

Ασχολήθηκε κυρίως με τη γλώσσα, δηλαδή με την ορθότητα των λέξεων (ορθοέπεια), και ειδικότερα με τους ορισμούς, λ.χ. με τη διάκριση της σημασίας μεταξύ λέξεων που χρησιμοποιούνταν ως συνώνυμες.

ΓΟΡΓΙΑΣ

Αναδείχθηκε ονομαστός δάσκαλος της **ρητορικής τέχνης**. Ο λόγος του διακρίνεται από υπερβολική χρήση ισόμετρων προτάσεων, παρηχήσεων, αντιθέσεων, συντακτικών αντιστοιχιών και ποιητικών επινοήσεων, οι οποίες αποκλήθηκαν «Γοργίεια σχήματα».

ΕΝΟΤΗΤΑ 3η

Σχετικότητα της γνώσης και αγνωστικισμός

Στην ενότητα αυτή θα εξετάσουμε τη φράση του Πρωταγόρα «για όλα τα πράγματα μέτρο είναι ο άνθρωπος», με την οποία προβάλλεται η σχετικότητα της γνώσης και αμφισβητείται η ύπαρξη μιας αλήθειας κοινής για όλους τους ανθρώπους. Θα γνωρίσουμε τους όρους «μέτρο» και «κριτήριο» με τους οποίους μετριάζεται ο σχετικισμός τόσο σε φιλοσοφικά ζητήματα όσο και στην καθημερινή ζωή. Θα δούμε, επίσης, τις αντιλήψεις των σοφιστών Πρωταγόρα, Πρόδικου και Κριτία για τους θεούς, που σχετίζονται με τον προβληματισμό τους για την καταγωγή, τη λειτουργία και τον σκοπό της θρησκείας και του πολιτισμού.

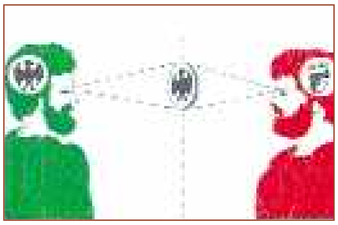

ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ

«Για κάθε θέμα υπάρχουν δύο απόψεις».

«πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲ οὐκ ὄντων, ὡς οὐκ ἔστιν».
(Πρωταγόρας, απόσπ. 1)

ΚΕΙΜΕΝΟ

1 *«Μέτρο για όλα τα πράγματα είναι ο άνθρωπος[1]»: Τα κριτήρια της γνώσης*

Γιατί εγώ υποστηρίζω, βέβαια, ότι η αλήθεια είναι όπως την έχω γράψει, δηλαδή ότι καθένας μας είναι μέτρο και για όσα υπάρχουν και για όσα δεν υπάρχουν κι ότι πραγματικά είναι αναρίθμητες οι διαφορές[2] του ενός από τον άλλο ως προς αυτό, αφού άλλα πράγματα υπάρχουν και φαίνονται σύμφωνα με την άποψη του ενός και άλλα σύμφωνα με την άποψη του άλλου[3]…

(Πλάτων, *Θεαίτητος*, 166d)

2 *Η συζήτηση για τους θεούς*

Για τους θεούς δεν μπορώ να γνωρίζω τίποτα[4], ούτε ότι υπάρχουν ούτε ότι δεν υπάρχουν.

(Πρωταγόρας, DK A3)

Τον ήλιο και το φεγγάρι και τα ποτάμια και τις πηγές και γενικά όλα όσα επενεργούν ευεργετικά στη ζωή οι παλαιοί τα είχαν, λόγω της ωφελιμότητάς τους[5], για θεούς, ακριβώς όπως οι Αιγύπτιοι[6] τον Νείλο.

(Πρόδικος, απόσπ. DK B35)

Οι παλαιοί νομοθέτες επινόησαν[7] τους θεούς σαν, κατά κάποιο τρόπο, επιτηρητές των σωστών πράξεων και σφαλμάτων των ανθρώπων, ώστε –από φόβο για τη θεϊκή τιμωρία– κανένας να μην αδικεί κρυφά[8] τον διπλανό του.

(Κριτίας, απόσπ. DK 88 B25)

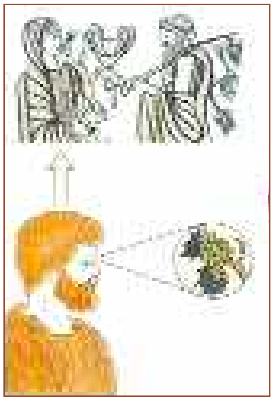

ΠΡΟΔΙΚΟΣ

«Τα πράγματα που είναι για τους ανθρώπους σωτήρια και θρεπτικά αυτά λατρεύτηκαν από παλιά σαν θεοί».

ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

1 **Μέτρο... άνθρωπος**: το απόσπασμα αυτό είναι από τον διάλογο του Πλάτωνα *Θεαίτητος* και συνήθως ονομάζεται *Απολογία* ή *Υπεράσπιση του Πρωταγόρα*. Ο Πρωταγόρας, αρχηγέτης της σοφιστικής, με τη διδασκαλία του ότι «μέτρο για όλα τα πράγματα είναι ο άνθρωπος» υπογραμμίζει τον σχετικό χαρακτήρα της γνώσης, δέχεται ότι ο κάθε άνθρωπος είναι το κριτήριο για όλα τα θέματα, τα συγκεκριμένα και τα αφηρημένα, και εισάγει στη φιλοσοφία τον *σχετικισμό*. Η διδασκαλία αυτή εκφράζει τη θέση ότι κάθε γνώμη λογίζεται εξίσου αληθινή με οποιαδήποτε άλλη.

2 **Αναρίθμητες διαφορές**: ο Πρωταγόρας υποστηρίζει ότι επειδή η γνώση και η εμπειρία ποικίλλουν από άνθρωπο σε άνθρωπο, γι' αυτόν τον λόγο υπάρχουν διαφορές στις αντιλήψεις και τις κρίσεις των ανθρώπων για την υλική πραγματικότητα. Η γνώση είναι, συνεπώς, σχετική. Το ίδιο ισχύει για τα ήθη και τις συνήθειες σε διαφορετικούς πολιτισμούς και λαούς.

3 **Υπάρχουν και φαίνονται... άλλου**: ο Πρωταγόρας κάνει λόγο για την ποικιλία των γνωμών και συνηθειών που αφορά όχι μόνο στη γνώση αλλά και την αξιολόγηση των πραγμάτων. Θεωρούσε ότι για κάθε πράγμα είναι δυνατόν να δοθούν δυο διαφορετικές εξηγήσεις, ανάλογα με το πώς «φαίνεται» σε μένα ή σε σένα.

4 **Δεν μπορώ να γνωρίζω τίποτα**: στάση αγνωστικισμού. Ο Πρωταγόρας αναγνωρίζει πως ο άνθρωπος έχει περιορισμένες δυνατότητες και η ζωή του είναι σύντομη, γι' αυτό δεν μπορεί να έχει κανείς βέβαιη γνώση για τίποτε, κατά συνέπεια ούτε για τους θεούς. Τα ερωτήματα που έθετε φαίνονταν να υπονομεύουν τη δημόσια λατρεία των θεών.

5 **Λόγω της ωφελιμότητάς τους**: οι φυσικές δυνάμεις, οι πλούσιοι φυσικοί πόροι και τα αγαθά από τη γεωργική δραστηριότητα αναγνωρίστηκαν στην αρχαιότητα από τους ανθρώπους ως θεοί. Με την παρατήρηση αυτή ο Πρόδικος, μαθητής του Πρωταγόρα, εξηγεί την πίστη στους θεούς με πράγματα υλικά, που συντηρούν και ωφελούν την ανθρώπινη ζωή, και θεωρεί πως η θρησκεία έχει ανθρώπινη προέλευση. Εξαιτίας αυτών των απόψεων κατηγορήθηκε για αθεΐα.

6 **Όπως οι Αιγύπτιοι**: σύγκριση με τις συνήθειες άλλων τόπων και κοινωνιών. Με τον τρόπο αυτόν οι Σοφιστές μπορούσαν να δείχνουν τη σχετικότητα των πίστεων, των ηθών αλλά και των νόμων.

7 **Επινόησαν**: ο Κριτίας, θείος του Πλάτωνα, μαθητής του Σωκράτη και ένας από τους τριάκοντα τυράννους, αναζητά τις απαρχές της θρησκείας και την προέλευση της ιδέας του θεού και υποστηρίζει εδώ ότι οι θεοί είναι επινόηση των ανθρώπων, είναι δηλ. αποτέλεσμα μιας σύμβασης ή συμφωνίας μεταξύ των ανθρώπων.

8 **Να μην αδικεί κρυφά**: εδώ υποστηρίζει πως οι άνθρωποι είναι δίκαιοι, επειδή φοβούνται την τιμωρία των θεών και όχι από κάποιο αίσθημα δικαίου. Οι νόμοι δεν μπορούν, χωρίς τη βοήθεια της θρησκείας, να αντιμετωπίσουν την κρυφή παρανομία και την αναρχία.

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΑΓΝΩΣΤΙΚΙΣΜΟΣ: φιλοσοφική αντίληψη που αρνείται ότι μπορούμε να γνωρίσουμε με βεβαιότητα τον κόσμο, τον θεό και την ουσία των όντων.

ΚΡΙΤΗΡΙΟΝ: 1. η επαρκής αιτία για την αλήθεια ενός ισχυρισμού. 2. πρότυπο.

ΜΕΤΡΟΝ: 1. κριτήριο, γνώμονας, κανόνας. 2. μέση οδός, μεσότητα.

ΣΧΕΤΙΚΙΣΜΟΣ – ΣΧΕΤΙΚΟΚΡΑΤΙΑ: φιλοσοφική θεωρία που συνδέεται με την έννοια «σχετικόν». Δηλώνει εκείνο που συνδέεται ή εξαρτάται από κάτι άλλο, κατά συνέπεια καθετί που υπάρχει στον «χώρο» και τον «χρόνο» είναι σχετικό. Σε σχέση με τη γνώση ο σχετικισμός δέχεται ότι αυτή είναι υποκειμενική.

ΧΡΗΜΑΤΑ: τα αντικείμενα της αισθητηριακής αντίληψης, κάθε λογής γνώμες, κρίσεις, πεποιθήσεις κ.ά.

ΠΡΩΤΑΓΟΡΑΣ
(490/80-420/11 π.Χ.).
Υπήρξε ο σημαντικότερος από τους σοφιστές του 5ου αιώνα.

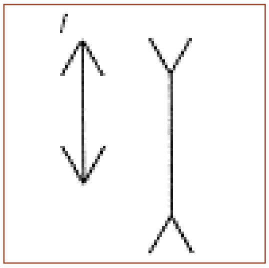

Οπτικές απάτες που σχετίζονται με το μέγεθος. Ενώ οι γραμμές έχουν το ίδιο μήκος, φαίνονται άνισες. Έχουν δημιουργηθεί έτσι ώστε να απατούν (Σχήμα των Müller-Lyer).

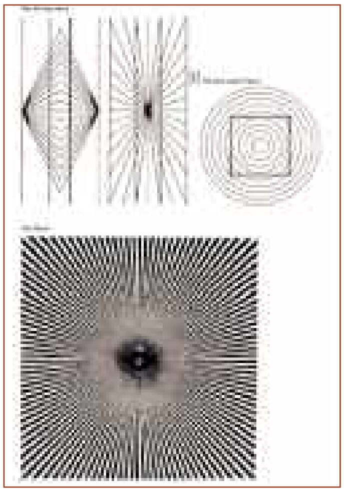

Αντιλαμβάνομαι σημαίνει «δέχομαι ως» ή μου «φαίνεται σαν». Τα σχήματα που παρατίθενται μας δημιουργούν ψευδαισθήσεις και φανερώνουν την πλάνη των αισθήσεων (βρίσκονται συνήθως σε βιβλία ψυχολογίας και φιλοσοφίας). Οι ψευδαισθήσεις και οι παραισθήσεις συνδέονται κυρίως με την όραση, όμως έχουμε σχετικά παραδείγματα και με τις άλλες αισθήσεις (αφή, ακοή). Ο Πλάτων στον *Θεαίτητο* (159c) γράφει πως «το κρασί είναι γλυκό στη γεύση, αν το πιω αφού φάω τυρί, είναι ξινό, αν έχω φάει πριν γλυκό από φράουλα».

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1 Σχετικότητα των κριτηρίων

Το απόσπασμα του σκεπτικού φιλοσόφου και ιατρού Σέξτου του Εμπειρικού (2ος-3ος αι. μ.Χ.) που παραθέτουμε ερμηνεύει με σαφήνεια τους όρους της φράσης του Πρωταγόρα *πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος ἐστίν*:

Επίσης, κατά τον Πρωταγόρα, μέτρο για όλα τα πράγματα είναι ο άνθρωπος, για όσα υπάρχουν ότι υπάρχουν, και για όσα δεν υπάρχουν ότι δεν υπάρχουν· με τον όρο «μέτρο» εννοεί το κριτήριο, και με τον όρο «χρήματα» τα πράγματα, ώστε τελικά να υποστηρίζει ότι το κριτήριο για όλα τα πράγματα είναι ο άνθρωπος: για όσα υπάρχουν ότι υπάρχουν, για όσα δεν υπάρχουν ότι δεν υπάρχουν. Κατά συνέπεια δέχεται μόνο ό,τι φαίνεται στον καθένα ατομικά, εισάγοντας έτσι τη σχετικότητα […]

(Σέξτος Εμπειρικός, *Πυρρώνειαι Υποτυπώσεις*, Ι, 216)

2 «όλα τα πράγματα στην κατάλληλη περίσταση είναι σωστά, στην ακατάλληλη αταίριαστα»

…Και είναι σωστό να κάνεις καλό στους φίλους, αταίριαστο όμως να κάνεις κακό. Και τέτοιο στους εχθρούς κι άπρεπο να ξεφύγεις από τους εχθρούς, καλό όμως να ξεφύγεις από τους αντιπάλους σου αθλητές στο στάδιο […] Προχωρώ σε πράγματα που τα θεωρούν αταίριαστα πολιτείες ολόκληρες και λαοί. π.χ. για τους Λακεδαιμονίους είναι σωστό να γυμνάζονται οι κοπέλες και να κυκλοφορούν ξεμπράτσωτες και χωρίς χιτώνα, ενώ για τους Ίωνες αυτό είναι ντροπή. Και το θεωρούν σωστό [στη Σπάρτη] να μη μαθαίνουν τα παιδιά μουσική και γράμματα, ενώ για τους Ίωνες είναι ντροπή να μην τα γνωρίζουν όλ' αυτά […]

(Ανώνυμος, *Δισσοί λόγοι*, «Περὶ καλοῦ καὶ αἰσχροῦ», 7-10, 18-20)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1. Να εξηγήσετε με δικά σας λόγια τη φράση του Πρωταγόρα «μέτρο για όλα τα πράγματα είναι ο άνθρωπος» (Μπορείτε να χρησιμοποιήσετε και τα παράλληλα κείμενα).

2. Γιατί ο Πρωταγόρας θεωρήθηκε εισηγητής του σχετικισμού;

3. Στους Δελφούς ήταν γραμμένο το απόφθεγμα *μέτρον ἄριστον*. Με ποιον τρόπο ο όρος *μέτρον* χρησιμοποιείται στη φράση αυτή και ποια σημασία έχει στη φράση του Πρωταγόρα *πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος ἐστίν*;

4 Με ποιο πνεύμα προσέγγισαν οι Σοφιστές τις καθημερινές συνήθειες και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των πόλεων και των κοινωνιών στις οποίες δίδαξαν; Δικαιολογείται ο χαρακτηρισμός της σοφιστικής κίνησης ως «αρχαίος Διαφωτισμός»; (Αξιοποιήστε την Εισαγωγή, σελ. 37).

5 Μπορείτε να βρείτε κοινά σημεία ανάμεσα στους Προσωκρατικούς και τους Σοφιστές στις αντιλήψεις τους για τους θεούς;

ΘΕΜΑΤΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ Ή ΓΡΑΠΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

1 Γνωρίζουμε ότι οι πεποιθήσεις των ανθρώπων για το καλό και το κακό, το δίκαιο και το άδικο, το ωραίο και το άσχημο, ποικίλλουν ανάλογα με το πολιτισμικό περιβάλλον στο οποίο ζουν ή μεγάλωσαν. Με ποιον τρόπο νομίζετε ότι μπορεί, στην εποχή μας, να επιτευχθεί η ανεκτικότητα σε πολιτισμούς που διαφέρουν από τον δικό μας και η αναγνώριση της αξίας του άλλου;

2 Νομίζετε ότι ο προσδιορισμός κριτηρίων, όπως λ.χ. η ομοφωνία των πολλών, η αντοχή στο χρόνο ή η γνώμη του ειδικού, περιορίζουν τον σχετικισμό σε θέματα γνώσης ή αξιολόγησης;

ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Προσπαθήστε να βρείτε παραδείγματα από τη φύση, την κοινωνία και την τέχνη που να δείχνουν ότι για ορισμένες αξίες υπάρχει ομοφωνία που τις καθιερώνει διαχρονικά. Γράψτε σ' ένα φύλλο εργασίας τα παραδείγματα αυτά χρησιμοποιώντας τις παράπλευρες εικόνες και άλλο εικαστικό υλικό.

Ο Παρθενών είναι έκφραση του κλασικού πνεύματος και πολιτισμού, το οποίο εκφράζει τάξη, κανονικότητα, αρμονία. Η αξία του αναγνωρίζεται σε όλες τις εποχές και αποδεικνύει πως ορισμένες αισθητικές αξίες είναι διαχρονικές.

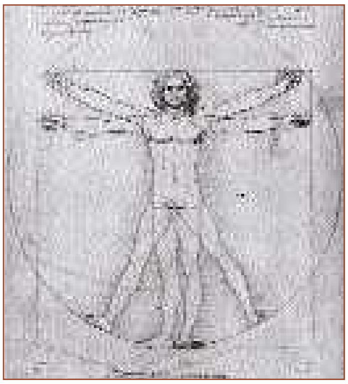

«Για όλα τα πράγματα μέτρο είναι ο άνθρωπος». Σχέδιο του Ιταλού ζωγράφου της Αναγέννησης Λεονάρντο ντα Βίντσι (16ος αι.) για τις αναλογίες του ανθρώπινου σώματος (Μουσείο της Ακαδημίας της Βενετίας).

ΕΝΟΤΗΤΑ 4η

Δικαιοσύνη, φύση – νόμος και πολιτική οργάνωση

Στην ενότητα αυτή θα συζητήσουμε τη διάκριση που έκανε ο σοφιστής Αντιφών[1] ανάμεσα στη *φύση* και το *νόμο*, καθώς και τις αντιλήψεις των Σοφιστών για τη δικαιοσύνη. Τα θέματα αυτά σχετίζονται με προβληματισμούς της αρχαίας και της νεότερης πολιτικής φιλοσοφίας για τη συγκρότηση της πολιτικής κοινωνίας και τη νομιμοποίηση της κρατικής εξουσίας.

Ο μυθικός Προμηθεύς, γιος του τιτάνα Ιαπετού, αδελφός του Επιμηθέα και του Άτλαντα, τόλμησε να εναντιωθεί στον Δία, κλέβοντας τη φωτιά και δίνοντάς την στους ανθρώπους. Ο Δίας τον τιμώρησε αλυσοδένοντάς τον στον Καύκασο, όπου ένας αετός τού έτρωγε το συκώτι. Τον ελευθέρωσε ο Ηρακλής από τα δεινά του και τον παρουσίασε στον Δία και τους άλλους θεούς.

Λεπτομέρεια από παράσταση της Τιτανομαχίας του ζωγραφικού διάκοσμου της Ακαδημίας Αθηνών, όπου εικονίζεται ο Προμηθέας Πυρφόρος να φέρνει τη φωτιά και το φως στους ανθρώπους. Έργο του Χρ. Γκρήπενκερλ, μαθητή του Ραλ (19ος αι.).

ΚΕΙΜΕΝΟ

Η αντίθεση Νόμου και Φύσης

Δικαιοσύνη είναι να μην παραβαίνεις τους νόμους και τα έθιμα της πόλης[2], της οποίας είσαι πολίτης[3]. Ο άνθρωπος θα απολαύσει από τη δικαιοσύνη την πιο μεγάλη ωφέλεια[4] για τον εαυτό του, αν μπροστά σε άλλους ανθρώπους τηρεί σε τους νόμους ως κάτι σημαντικό, ενώ αντίθετα, όταν είναι μόνος του χωρίς άλλους μπροστά του, ακολουθεί τις επιταγές της φύσης. Γιατί οι επιταγές των νόμων είναι αυθαίρετες, ενώ της φύσης είναι αναγκαίες· κι οι επιταγές των νόμων είναι συμβατικές[5] και όχι από τη φύση, ενώ οι επιταγές της φύσης[6] είναι ακριβώς τα αντίθετο [...] Όποιος παραβαίνει τους νόμους και τα έθιμα[7], αν δεν υποπέσει στην αντίληψη αυτών που τα έχουν αποδεχθεί, αποφεύγει και την ντροπή και την τιμωρία[8]· ενώ αν δε μείνει απαρατήρητος, δεν τα αποφεύγει. Απεναντίας, όταν παραβεί τις εγγενείς απαιτήσεις της φύσης πέρα από ένα όριο, το κακό γι' αυτόν δε μετριάζεται διόλου, αν μείνει απαρατήρητος απ' όλους τους ανθρώπους, ούτε γίνεται μεγαλύτερο, αν υποπέσει στην αντίληψη όλων των ανθρώπων.

(Ἀντιφῶν, απόσπ. 44Α)

ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

1 Ο σοφιστής Αντιφών ο Αθηναίος (5ος αι. π.Χ.) ήταν δάσκαλος του τυράννου Διονυσίου στις Συρακούσες και ένας από τους συνομιλητές του Σωκράτη. Κυριότερα έργα του είναι το *Περὶ ἀληθείας* και το *Περὶ ὁμονοίας*. Στο κείμενο της ενότητας αναφέρεται στην αντίθεση ανάμεσα στον νόμο και τη φύση, στη συμβατικότητα των κοινωνικών θεσμών και τη φυσική πραγματικότητα. Το *φύσει* ήταν γι' αυτόν η πραγματικότητα και η αλήθεια, ενώ το *νόμῳ* ήταν απλή συνθήκη, την οποία μπορεί κανείς να αλλάζει σύμφωνα με το συμφέρον του.

2 **Δικαιοσύνη είναι... της πόλης**: δίνεται ένας ορισμός της δικαιοσύνης που ήταν διαδεδομένος στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. Η δικαιοσύνη ταυτίζεται με τα *νόμιμα* της καθεμιάς πόλης, δηλαδή με τους νόμους και τα έθιμά της.

3 **Πολίτης**: η ιδιότητα του πολίτη προϋποθέτει την πόλη-κράτος και πολίτευμα που στηρίζεται στους νόμους. Η πόλη είναι ανώτερη οργάνωση με ιδιαίτερη φυσιογνωμία και λειτουργικότητα που αναδεικνύει πολίτες με πολιτική σκέψη και βούληση.

4 **Την πιο μεγάλη ωφέλεια**: ο Αντιφών υιοθετεί την κοινή παραδοχή ότι με τις πράξεις του ο άνθρωπος επιδιώκει τη μεγαλύτερη δυνατή ωφέλεια γι' αυτόν τον ίδιο και κάνει διάκριση ανάμεσα στον ιδιωτικό και τον δημόσιο χώρο.

5 **Συμβατικές**: διατυπώνεται η ιδέα ότι ο νόμος είναι καρπός μιας συμφωνίας, μιας σύμβασης. Επομένως, σύμφωνα με τον Αντιφώντα, η νομοθεσία έχει τεχνητό και αυθαίρετο χαρακτήρα. Τον 17ο και 18ο αι. διατυπώθηκε από τους φιλοσόφους Χομπς, Λοκ και Ρουσσώ η θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου, η οποία υποστηρίζει ότι οι ανθρώπινες κοινωνίες στηρίζονται σε ένα είδος συμφωνίας για την ίδρυση της οργανωμένης πολιτικής κοινότητας (κράτος).

6 **Οι επιταγές της φύσης**: εννοεί κυρίως τις βιολογικές λειτουργίες και δραστηριότητες, τις οποίες πολλές φορές περιορίζουν οι νόμοι, όπως επισημαίνει λίγο παρακάτω στο ίδιο κείμενο: *«Έχουν θεσπιστεί νόμοι για τα μάτια, τι πρέπει να βλέπουν και τι δεν πρέπει [...] το ίδιο και για τα αυτιά, τι πρέπει να ακούνε και τι δεν πρέπει [...] και για τη γλώσσα, τι πρέπει να λέει και τι δεν πρέπει [...] και για τα πόδια, πού πρέπει να πηγαίνουν και πού δεν πρέπει [...] και για το νου, τι πρέπει να επιθυμεί και τι δεν πρέπει».*

7 **Τους νόμους και τα έθιμα**: το γραπτό δίκαιο αφενός και, αφετέρου, οι άγραφοι νόμοι των ηθών και των κανόνων της ορθής συμπεριφοράς.

8 **Ντροπή και τιμωρία** (*αἰσχύνη* και *ζημία*): αναφορά στην κοινωνική αποδοκιμασία και τη δικαστική τιμωρία από τη νομοθεσία, η οποία με τους νόμους τιμωρεί μια αξιόποινη πράξη.

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΑΙΔΩΣ: ντροπή (λ.χ. Όμηρος), σεβασμός απέναντι στους άλλους, φιλοτιμία, σεβασμός στους άγραφους νόμους.

ΑΙΣΧΥΝΗ (*αἶσχος*) (όπως η αιδώς): 1. ντροπή, αποδοκιμασία. 2. ατιμία που γίνεται προς κάποιον· όνειδος.

ΔΙΚΗ (ρίζα δικ- του δείκνυμι): ορθό, δίκαιο, δικαιοσύνη, νόμος.

ΝΟΜΟΣ: μεταγράφεται από τα αρχαία ως «νόμος» ή σύμβαση ή έθιμο ανάλογα με τα συμφραζόμενα.

ΟΜΟΝΟΙΑ (*ὁμοῦ + νοῦς*): πολιτική συναίνεση που βασίζεται στην ομοφροσύνη όλων των πολιτών ως προς τα πρότυπα τρόπου ζωής.

ΦΥΣΙΣ: ο όρος που οι Ίωνες επιστήμονες χρησιμοποιούσαν για το σύνολο της πραγματικότητας ή για την πιο σταθερή υλική πηγή της ή για τα συστατικά στοιχεία της.

Η Νέμεσις και μια σύντροφός της. Λεπτομέρεια από αττικό ερυθρόμορφο αμφορέα, στον οποίο, ενώ η Αφροδίτη συμβουλεύει την Ελένη, η Νέμεσις δείχνει καταδικαστικά τη Σπαρτιάτισσα βασίλισσα (530 π.Χ., Αρχαίες Συλλογές, Εθνικό Μουσείο Βερολίνου).

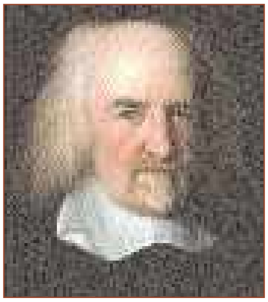

Τόμας Χομπς (Thomas Hobbes), Άγγλος ηθικός και πολιτικός φιλόσοφος (1588-1679). Κυριότερο έργο του: *Λεβιάθαν* (1651). Σε αυτό ασχολείται με θεμελιώδη ερωτήματα της πολιτικής σκέψης: τι είναι μια οργανωμένη κοινότητα ανθρώπων, τι τη δημιουργεί, τι τη συντηρεί ή την καταστρέφει; Τι είναι ισχύς, τι είναι εξουσία, τι είναι οι θεσμοί κ.ά.

Η γκραβούρα (χαρακτικό αντίτυπο) του τέρατος της Αποκαλύψεως *Λεβιάθαν* (το οποίο συμβολίζει την απόλυτη μοναρχία), όπως απεικονίζεται στο ομώνυμο έργο του Χομπς, στο οποίο αυτός υποστηρίζει ότι το κράτος είναι ένα τεχνητό κατασκεύασμα, απαραίτητο για την προστασία των πολιτών.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1 Ο μύθος του Πρωταγόρα για τη συγκρότηση της πολιτικής κοινωνίας

Μ' αυτά λοιπόν τα εφόδια ζούσαν τον πρώτο καιρό οι άνθρωποι σκόρπιοι· πολιτείες δεν υπήρχαν. Το αποτέλεσμα ήταν να τους αφανίζουν τα θηριά [...] Ένιωσαν έτσι την ανάγκη να συγκεντρώνονται και να χτίζουν πολιτείες για να σωθούν. Κάθε φορά όμως που συγκεντρώνονταν αδικούσαν ο ένας τον άλλο, γιατί δεν κατείχαν την πολιτική τέχνη, με αποτέλεσμα να σκορπίζονται πάλι και να αφανίζονται. Τότε ο Δίας, που ανησύχησε μήπως το γένος μας χαθεί ολότελα από το πρόσωπο της γης, στέλνει τον Ερμή να φέρει στους ανθρώπους την αιδώ και τη δικαιοσύνη, για να μονιάσουν οι πολιτείες και να φιλιώσουν οι άνθρωποι.

(Πλάτων, *Πρωταγόρας*, 320 c κ.ε., 322 d-d)

2 Ο νόμος είναι συνθήκη

Ο νόμος καταντά απλώς σύμβαση και εγγύηση για τα δικαιώματα του ενός απέναντι στον άλλο.

(Λυκόφρων, απόσπ. 3)

3 Η κατάσταση της φύσης κατά τον Χομπς

Είναι λοιπόν φανερό ότι όσο οι άνθρωποι ζουν χωρίς μια κοινή εξουσία που θα τους κρατάει όλους υποταγμένους, βρίσκονται σε κατάσταση πολέμου. Και μάλιστα αυτός ο πόλεμος είναι πόλεμος των πάντων εναντίον πάντων. Διότι ο πόλεμος δε συνίσταται μόνο σε μάχες ή στην έμπρακτη σύγκρουση· αλλά καλύπτει όλο το χρονικό διάστημα κατά το οποίο η βούληση για ένοπλη αναμέτρηση είναι επαρκώς γνωστή.

(Τόμας Χομπς, *Λεβιάθαν ή Ύλη, Μορφή και Εξουσία μιας Εκκλησιαστικής και Λαϊκής Πολιτικής Κοινότητας*, τόμ. Α′, εισαγ. Αιμ. Μεταξόπουλος, μτφρ. Γρ. Πασχαλίδης και Αιμ. Μεταξόπουλος, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989, σελ. 195-196)

4 Οι απαρχές των πολιτικών κοινωνιών κατά τον Λοκ

Επειδή οι άνθρωποι είναι, όπως ελέχθη, εκ φύσεως ελεύθεροι, ίσοι και ανεξάρτητοι, κανένας δεν μπορεί να τεθεί έξω από αυτή την κατάσταση και να υπαχθεί στην πολιτική εξουσία κάποιου άλλου, χωρίς τη συγκατάθεσή του. Ο μόνος τρόπος, με τον οποίο κάποιος απεκδύεται της φυσικής του ελευθερίας και αναδέχεται τα δεσμά της πολιτικής κοινωνίας, είναι η σύναψη συμφωνίας με άλλους ανθρώπους για να συνενωθούν και να συμπήξουν μία κοινότητα, ούτως ώστε να κατορθώσουν να ζουν με άνεση, ασφάλεια και ειρήνη αναμεταξύ τους, έχοντας εξασφαλίσει την απόλαυση των ιδιοκτησιών τους και μεγαλύτερη ασφάλεια έναντι όσων δεν μετέχουν στην κοινότητά τους.

(Τζον Λοκ, *Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως*, Δοκίμιο με θέμα την αληθινή αρχή, έκταση και σκοπό της πολιτικής εξουσίας, εισαγ.–μτφρ.–σχόλια Πασχ. Μ. Κιτρομηλίδης, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1990, σελ. 157)

5 Το κοινωνικό συμβόλαιο κατά τον Ρουσσώ

[...] Ό,τι χάνει ο άνθρωπος με το κοινωνικό συμβόλαιο είναι η φυσική του ελευθερία και ένα απεριόριστο δικαίωμα σε όσα τον ορέγουν και μπορεί να τα αποκτήσει· ό,τι κερδίζει είναι η ελευθερία του πολίτη και η ιδιοκτησία όσων κατέχει.

(Ζαν-Ζακ Ρουσσώ, *Το κοινωνικό συμβόλαιο*, επιμ.–σημ.–εισαγ.–επίμετρο Βασ. Γρηγοροπούλου, μτφρ. Βασ. Γρηγοροπούλου και Αλβ. Σταϊνχάουερ, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2004, σελ. 67)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1 Γιατί η *φύση* και ο *νόμος* βρίσκονται σε αντίθεση, κατά τον Αντιφώντα;

2 Ποιος είναι ο ρόλος των νόμων στην κοινωνία, την πολιτεία και την ατομική ζωή, σύμφωνα με τον Αντιφώντα; Συμφωνείτε με την άποψή του;

3 Στο παράλληλο κείμενο (1) ο σοφιστής Πρωταγόρας διατυπώνει μια άποψη για τη δικαιοσύνη και τη σημασία της στη ζωή των ανθρώπων. Να τη συγκρίνετε με την άποψη του Αντιφώντα και να επισημάνετε ομοιότητες και διαφορές ανάμεσα στους δυο σοφιστές.

4 Με ποιον τρόπο οι άνθρωποι ξεπέρασαν το πρωτόγονο στάδιο ζωής και οδηγήθηκαν στην πολιτική οργάνωση; [Παράλληλο κείμενο (1)].

ΘΕΜΑΤΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ Ή ΓΡΑΠΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

1 Ο Άγγλος φιλόσοφος Τόμας Χομπς θεωρούσε πως ο πόλεμος είναι «πόλεμος των πάντων εναντίον πάντων» και πως ο άνθρωπος είναι εχθρός κάθε άλλου ανθρώπου. [Παράλληλο κείμενο (3)]. Αν δεχτούμε αυτή την άποψη, σε ποια συμπεράσματα μπορούμε να οδηγηθούμε για την ανθρώπινη κατάσταση και την κοινωνική συμβίωση; Μπορείτε να θυμηθείτε ποιος προσωκρατικός φιλόσοφος έκανε λόγο για τον πόλεμο και πώς τον εννοούσε;

2 Υπάρχουν ομοιότητες μεταξύ του Λυκόφρονα και του Ρουσσώ σχετικά με τις απόψεις τους για την κοινωνική συμβίωση;

3 Μπορείτε να βρείτε κοινά σημεία στις απόψεις του Λυκόφρονα και του Άγγλου φιλοσόφου Λοκ; [Παράλληλα κείμενα (2) και (4)].

ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Να αναζητήσετε στα κείμενα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, που ανθολογούνται στο βιβλίο της Λογοτεχνίας της Γ΄ Γυμνασίου, απόψεις σχετικές με τα θέματα που συζητήθηκαν στην ενότητα αυτή (διχόνοια, ομόνοια, νόμοι, δικαιοσύνη, ανθρώπινα δικαιώματα, ισότητα). Να συγκρίνετε τις απόψεις αυτές με όσα δίδασκαν οι Σοφιστές.

Α. Λορεντζέττι (Ambrogio Lorenzetti, 14ος αι.), συμβολική απεικόνιση της ειρήνης στην πόλη από νωπογραφία στο Palazzo Publico της Σιένας (λεπτομέρεια). Η ομόνοια (ειρήνη), που προέρχεται από τη φιλία (τους συνεκτικούς δεσμούς των πολιτών), είναι απαραίτητη για την ευημερία του κράτους και εξίσου σημαντική με τη δικαιοσύνη.

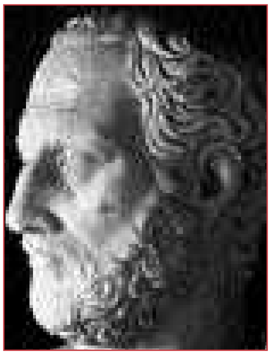

Κεφαλή από ανδριάντα του Θουκυδίδη. Ο ιστορικός Θουκυδίδης (460-399 π.Χ.) έχει επίσης χαρακτηριστεί και ως σοφιστής, εξαιτίας των φιλοσοφικών παρατηρήσεών του για την ανθρώπινη φύση και κοινωνία. Ο Χομπς έχει βαθύτατα επηρεαστεί από το έργο του *Ιστορία*, κυρίως από το μέρος που ονομάζεται «Παθολογία του πολέμου». Οι παρατηρήσεις του Θουκυδίδη για την ανθρώπινη φύση αντανακλώνται στην υπόθεση του Χομπς για την κατάσταση της φύσης. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Χομπς δημοσίευσε την πρώτη μετάφραση του έργου του Θουκυδίδη στην αγγλική γλώσσα, η οποία μέχρι σήμερα χρησιμοποιείται ευρέως.

Ανακεφαλαίωση

Στο κεφάλαιο αυτό:

1 Διαβάσαμε και συζητήσαμε για τη σοφιστική κίνηση, που εκδηλώθηκε στην Αθήνα του 5ου αι. π.Χ., δηλαδή στην εποχή του Περικλή και του Πελοποννησιακού πολέμου. Η σοφιστική υπήρξε ένα πνευματικό και κοινωνικό κίνημα ιδεών που κλόνισε τις βεβαιότητες των Αθηναίων της εποχής. Οι διάσημοι σοφιστές Πρωταγόρας, Γοργίας, Ιππίας, Θρασύμαχος, Πρόδικος, Αντιφών, ο Αθηναίος φιλόσοφος Σωκράτης αλλά και σημαντικά πρόσωπα της αθηναϊκής κοινωνίας (Αλκιβιάδης, Κριτίας, Νικίας) συζητούσαν στην Αθήνα με επιμονή για ηθικά και πολιτικά προβλήματα. Όπως οι Προσωκρατικοί, οι Σοφιστές αμφισβητούν τις καθιερωμένες αντιλήψεις για τον κόσμο, τον άνθρωπο και τους θεούς.

2 Γνωρίσαμε φιλοσοφικούς όρους, όπως «σχετικισμός» και «αγνωστικισμός», «λόγος», «διαλεκτική», «φύση», «νόμος», και προβλήματα της αρχαίας φιλοσοφίας που συνδέονται με τη γλώσσα, τη ρητορική, την ηθική και την πολιτική.

Στην 1η ενότητα:

Ασχοληθήκαμε ιδιαίτερα με τους όρους ***σοφιστής***, ***σοφιστική τέχνη***, ***σοφός***. Διερευνήσαμε τη θετική και αρνητική σημασία του όρου σοφιστής. Είδαμε με ποιον τρόπο υποστήριζε το επάγγελμα του σοφιστή ο Πρωταγόρας και γνωρίσαμε την κριτική του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη για τον επαγγελματισμό του και για την ενασχόλησή του με τη διδασκαλία της αρετής και της «πολιτικής τέχνης».

Στη 2η ενότητα:

Μέσα από ένα ρητορικό κείμενο, το *Ελένης Εγκώμιον*, είδαμε ότι ο Γοργίας, ο ιδρυτής της ρητορικής, ενδιαφερόταν, όπως και οι άλλοι Σοφιστές, για τη ***γλώσσα*** και την ***παιδεία***. Αυτός εισήγαγε τον ρητορικό λόγο στη δημόσια ζωή και ανέπτυξε την τεχνική του πειστικού επιχειρήματος και τη ρητορική τέχνη, η οποία ως «πειθούς δημιουργός» ήταν απαραίτητη στους πολιτικούς της δημοκρατικής Αθήνας.

Στην 3η ενότητα:

Εξετάσαμε τις απόψεις των Σοφιστών για τον υποκειμενικό χαρακτήρα της γνώσης. Είδαμε πώς οι σοφιστές Πρωταγόρας, Πρόδικος, Κριτίας εισηγήθηκαν τη συμβατικότητα και τον σχετικισμό για θέματα σχετικά με τους θεούς και την παραδοσιακή θεολογία. Μελετήσαμε την άποψη του Πρωταγόρα ότι «μέτρο για όλα τα πράγματα είναι ο άνθρωπος», η οποία συνδέεται με τη σχετικότητα της γνώσης που μας δίνουν οι αισθήσεις, δηλαδή με τη φαινομενικότητα των αντικειμένων και με τον υποκειμενικό παράγοντα που υπεισέρχεται στις κρίσεις μας.

Στην 4η ενότητα:

Μελετήσαμε την αντίθεση μεταξύ **φύσης** και **νόμου**, τη σχέση κράτους και κοινωνίας. Με τον Πρωταγόρα και τον Αντιφώντα προβλήθηκαν οι αξίες της δικαιοσύνης, της σωφροσύνης, της φυσικής ισότητας. Είδαμε την αξία του νόμου σχετικά με την κοινωνική συμβίωση στη σκέψη των Σοφιστών αλλά και νεότερων φιλοσόφων (Χομπς, Λοκ, Ρουσσώ). Αναφερθήκαμε στο ενδιαφέρον των Σοφιστών για τη γενική παιδεία και την πνευματική καλλιέργεια, καθώς και για την άσκηση της «πολιτικής αρετής», κάτι που είναι ιδιαίτερα επίκαιρο στην εποχή μας.

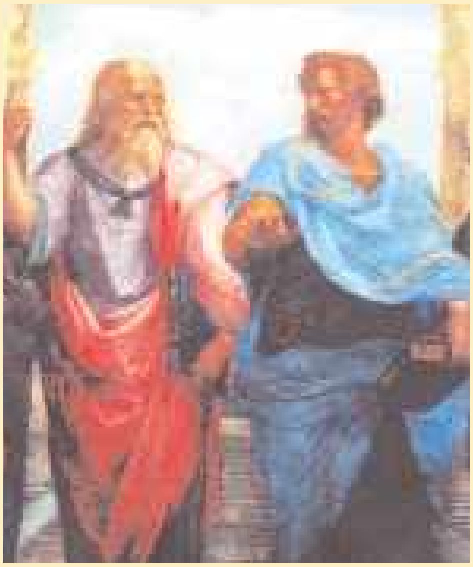

Ραφαήλ: *Σχολή των Αθηνών*. Λεπτομέρειες από την αναγεννησιακή απεικόνιση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας (νωπογραφία από την *Αίθουσα της Υπογραφής* στο Βατικανό, 16ος αι.). Απεικονίζονται στην αριστερή εικόνα ο Σωκράτης και στη δεξιά εικόνα ο Πλάτων, ο οποίος με το ένα χέρι δείχνει προς τον «κόσμο των ιδεών» και με το άλλο κρατάει τον *Τίμαιο*, βιβλίο κοσμολογίας, και ο Αριστοτέλης, που δείχνει με το ένα χέρι προς τη γη, τον κόσμο της πραγματικότητας, και με το άλλο κρατάει βιβλίο ηθικής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Σωκράτης και Πλάτων

Στο κεφάλαιο αυτό:

- Θα μελετήσουμε προβλήματα της **ηθικής**, **πολιτικής** και **κοινωνικής** φιλοσοφίας που συνδέονται άμεσα με τις αντιλήψεις του Σωκράτη και του Πλάτωνα.
- Θα διακρίνουμε τη **μέθοδο** (μαιευτική, διαλεκτική) την οποία ακολουθούσαν ο Σωκράτης και ο Πλάτων και θα δούμε πώς αυτοί διαφοροποιούνται από τους Προσωκρατικούς και τους Σοφιστές στον τρόπο διδασκαλίας επιλέγοντας τον **διάλογο.**
- Θα αντιληφθούμε ότι με τον Σωκράτη η φιλοσοφία στρέφεται προς τον άνθρωπο και τα προβλήματά του και προσπαθεί να τον οδηγήσει στην αυτοσυνειδησία και την αυτάρκεια.
- Θα εξετάσουμε τις έννοιες του **δικαίου**, της **δικαιοσύνης** και του **νόμου** σε σχέση με τη σωκρατική και την πλατωνική διδασκαλία.
- Θα δούμε τις απόψεις του Πλάτωνα για την **πολιτική** και τον **πολιτικό**, για την **παιδεία** και τη **θέση των γυναικών** στην «ιδανική» *πολιτεία* που επινοεί στο ομώνυμο έργο του.
- Θα συζητήσουμε σχετικά με την επίδραση που έχουν ασκήσει οι δύο αυτοί φιλόσοφοι στον δυτικό στοχασμό και θα δούμε την επικαιρότητα της σκέψης τους και τη σύνδεσή της με προβλήματα του σύγχρονου ανθρώπου.

Σωκράτης και Πλάτων

Μαρμάρινο αγαλματίδιο του Σωκράτη του 2ου αι. π.Χ. Βασίζεται σε πρωτότυπο χάλκινο άγαλμα του Λυσίππου του 4ου αι. π.Χ. (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο).

Ο Σωκράτης, ο πιο σημαντικός από τους φιλόσοφους της αρχαιότητας, σε ρωμαϊκή τοιχογραφία από την έπαυλη της Εφέσου του 1ου αιώνα π.Χ. (Μουσείο Ντάρμστατ).

1 Ο Σωκράτης και η εποχή του

Ο Σωκράτης ήταν Αθηναίος πολίτης. Έζησε από το 470/469 ως το 399 π.Χ., δηλαδή την εποχή που η Αθήνα ήταν σε μεγάλη υλική και πνευματική ακμή. Στην ώριμη ηλικία του είχε αποκτήσει τη φήμη του σοφού. Στον στενό κύκλο των μαθητών του ανήκαν γνωστά ονόματα της αθηναϊκής αριστοκρατίας, όπως ο Αλκιβιάδης, ο Χαρμίδης, ο Κριτίας. Ο ίδιος δεν ήταν πλούσιος ούτε είχε αριστοκρατική καταγωγή. Δεν έδινε σημασία στην εμφάνισή του, ήταν άσχημος, αλλά η προσωπικότητά του ήταν γοητευτική. Ο Σωκράτης έμεινε μακριά από την πολιτική, στις συζητήσεις του όμως με τους νέους μιλούσε πάντοτε για τον ρόλο των πολιτικών στη ζωή της πόλης.

Μετά την πτώση των Τριάκοντα τυράννων το 403 π.Χ. και την αποκατάσταση της δημοκρατίας, ο Σωκράτης οδηγήθηκε σε δίκη εξαιτίας της καταγγελίας τριών συμπολιτών του με τις κατηγορίες: (1) ότι δεν αναγνωρίζει τους θεούς της πόλης και εισάγει «καινά δαιμόνια», δηλαδή νέους θεούς, και (2) ότι μετατρέπει τον αδύναμο λόγο σε ισχυρό, όπως οι Σοφιστές, και διαφθείρει με τις ιδέες του τους νέους. Η *Απολογία*, έργο που έγραψε ο μαθητής του Πλάτων, δείχνει με ποιον τρόπο ο Σωκράτης αρνείται αυτές τις κατηγορίες και υπερασπίζεται τον εαυτό του. Καταδικάστηκε σε θάνατο και προτίμησε να πεθάνει στη φυλακή πίνοντας το κώνειο, παρά να διαπράξει αδικία, δραπετεύοντας και παραβαίνοντας τους νόμους της πατρίδας του.

2 Ο Σωκράτης και η φιλοσοφία

Ο Σωκράτης υπήρξε κορυφαία μορφή στην ιστορία της δυτικής φιλοσοφίας. Ήταν αυτοδίδακτος, δε δίδαξε συστηματικά ούτε ίδρυσε σχολή και δεν έπαιρνε χρήματα. Είναι ο πρώτος φιλόσοφος που ασχολήθηκε συστηματικά με την ηθική, προσπαθώντας να εξετάσει με ποιον τρόπο πρέπει να ζούμε. Πρότεινε ένα ιδεώδες φιλοσόφου που είναι αφιερωμένος στην καλλιέργεια της ψυχής και στον διαρκή αυτοέλεγχο. Με αυτόν η φιλοσοφία στρέφεται στη μελέτη του ανθρώπου και γίνεται ανθρωποκεντρική. Ο άνθρωπος στρέφεται από έξω προς τα μέσα, από την εξέταση της φύσης και του κόσμου προς την ψυχή και τον νου του. Η αυτοσυνειδησία είναι σκοπός της ζωής και της ηθικής του Σωκράτη.

Ο Σωκράτης ανήκει στο ίδιο διανοητικό ρεύμα με τους Σοφιστές, ωστόσο θεωρείται βασικός αντίπαλός τους, αφού δίδασκε ότι υπάρχει αλήθεια με γενικό κύρος, ενώ σε κάθε ευκαιρία τόνιζε την αξία των ηθικών αρετών και προσπαθούσε να ορίσει την αρετή.

3 Η σωκρατική μέθοδος και η ανάγκη του ορισμού

Ο Σωκράτης δίδασκε με τον διάλογο. Η φιλοσοφική μέθοδος που χρησιμοποιούσε ήταν η *διαλεκτική*, τρόπος συζήτησης ενός θέματος με ερωτήσεις και απαντήσεις, που στηριζόταν στην ανταλλαγή σύντομων λόγων, ορισμών και επιχειρημάτων, και αποσκοπούσε στη διατύπωση γενικών θέσεων. Η σωκρατική διαλε-

κτική ήταν μια μέθοδος *ελεγκτική*, με την οποία εξέταζε τους άλλους για ηθικά και πολιτικά ζητήματα. Στόχευε όχι μόνο στην ανακάλυψη της αλήθειας αλλά και στη διερεύνηση ποικίλων θεμάτων (ηθικών, πολιτικών, κοινωνικών) και στην αγωγή των συνομιλητών. Η συζήτηση γινόταν στην αγορά της Αθήνας, στα γυμναστήρια, στις παλαίστρες και στους περιπάτους, στα συμπόσια και σε μέρη όπου συγκεντρώνονταν κυρίως νέοι. Στις φιλοσοφικές του συζητήσεις, που στηρίζονταν στον ζωντανό διάλογο, ο Σωκράτης προσποιούταν ότι δε γνωρίζει αλλά ενδιαφέρεται να μάθει. Η προσποίηση άγνοιας λέγεται *σωκρατική ειρωνεία*. Η μέθοδος επίσης που χρησιμοποιούσε, προσπαθώντας να κεντρίσει τον συνομιλητή του με ερωτήσεις, ώστε να ανακαλύψει τις γνώσεις που είχε μέσα του, λέγεται *μαιευτική*, επειδή, όπως η μαία μητέρα του, διευκόλυνε τη γέννηση της κριτικής επισκόπησης. Ο ίδιος παρομοίαζε τον εαυτό του με την αλογόμυγα, γιατί με τη μέθοδο διδασκαλίας του γεννούσε την αμφιβολία και την απορία στους συνομιλητές του.

Ο Σωκράτης ήταν ο πρώτος που έθεσε ερωτήματα της μορφής «τι είναι χ;» –όπως τι είναι ανδρεία, τι είναι δικαιοσύνη, τι είναι ευσέβεια, τι είναι αρετή– και αντιλήφθηκε την αξία του ορισμού των εννοιών. Η περιγραφή π.χ. της ανδρείας πρέπει να παρέχει ένα «πρότυπο» αναφοράς, μια μοναδική «μορφή» ή «χαρακτήρα» (*εἶδος, ἰδέα*) που μοιράζονται όλοι οι ανδρείοι άνθρωποι. Επιδιώκοντας να ορίσει τις ηθικές έννοιες στηριζόταν στην πεποίθηση ότι η αρετή είναι γνώση και διδάσκεται.

4 Πώς γνωρίζουμε τη ζωή και τη διδασκαλία του Σωκράτη;

Ο Σωκράτης δεν έγραψε ο ίδιος τίποτε. Η προσωπικότητα και το έργο του είναι γνωστά σ' εμάς μέσα από το έργο τεσσάρων αρχαίων συγγραφέων, του Αριστοφάνη, του Ξενοφώντα, του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Ο κωμικός ποιητής Αριστοφάνης διακωμώδησε τον Σωκράτη σε κωμωδίες του, περιστασιακά στους *Βατράχους* και, ως κύριο πρόσωπο, στις *Νεφέλες*. Ο Ξενοφών έγραψε έργα, όπως τα *Απομνημονεύματα*, το *Συμπόσιο* και την *Απολογία Σωκράτους* με σκοπό να υπερασπίσει τον Σωκράτη από τις κατηγορίες που είχαν διατυπωθεί εναντίον του κατά τη διάρκεια της ζωής του και μετά τον θάνατό του. Η σπουδαιότερη πηγή ωστόσο για το έργο του Σωκράτη είναι οι διάλογοι του Πλάτωνα, όπου η προσωπικότητα και οι φιλοσοφικές του απόψεις παρουσιάζονται με τον πιο γλαφυρό τρόπο. Ο Αριστοτέλης, επίσης, αναφέρεται αρκετές φορές μέσα στα έργα του στις φιλοσοφικές απόψεις του Σωκράτη. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Αριστοτέλη είχε δημιουργηθεί ένα ολόκληρο λογοτεχνικό είδος «σωκρατικών λόγων», όμως δε σώζεται σχεδόν κανένας από αυτούς.

5 Ο Πλάτων και η εποχή του

Γεννημένος στην Αθήνα το 427 π.Χ., ο Πλάτων καταγόταν από αριστοκρατική οικογένεια και έζησε στα παιδικά του χρόνια τις τελευταίες μέρες του μεγαλείου της Αθήνας του Χρυσού αιώνα του Περικλή. Μορφώθηκε με προσοχή και επιμέλεια. Χαρισματική προσωπικότητα, με εξαιρετικά πνευματικά και ψυχικά χαρίσματα, ήταν προικισμένος με ποιητική και καλλιτεχνική διάθεση. Μυήθηκε στη φιλοσοφία στη νεανική του ηλικία και ενηλικιώθηκε με την επιθυμία να δημιουργήσει μια καλύ-

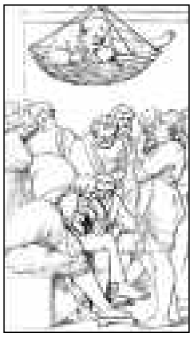

Αναπαράσταση σκηνής από τις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη (450-385 π.Χ.), έργο που παρουσιάστηκε το 423 π.Χ. στο οποίο ο Αριστοφάνης σατυρίζει τις νέες διδασκαλίες του Σωκράτη. Στην εικόνα ο Σωκράτης ερωτάται από τον Στρεψιάδη, ενώ κρέμεται από ένα καλάθι πάνω από τους συνομιλητές του, σχετικά με την κατηγορία ότι ενδιαφέρεται για τα ουράνια φαινόμενα.

Σωκράτης: Γιατί με φωνάζεις πλάσμα εφήμερο;

Στρεψιάδης: Να σε χαρώ, για πες μου πρώτα πρώτα τι κάνεις εκεί πάνω;

Σωκράτης: Αεροβατώ και μελετώ το γύρο του ήλιου.

Στρεψιάδης: Κι ήταν ανάγκη να 'σαι μέσα στο κοφίνι και να ερευνάς τους θεούς; Δε θα μπορούσες το ίδιο να κάνεις κι απ' τη γη;

(Αριστοφάνης, *Νεφέλες*, στ. 244-249, μτφρ. Ν. Σφυρόερα, Ελληνικός εκδοτικός οργανισμός, Αθήνα 1969)

Ο Αντισθένης ο Αθηναίος (περ. 455-360 π.Χ.), ρήτορας, σωκρατικός φιλόσοφος, μαθητής του Σωκράτη, θεωρείται ιδρυτής της κυνικής σχολής. Πρώτος δάσκαλος του Αντισθένη ήταν ο Γοργίας που τον έστρεψε στη μελέτη της γλώσσας και της ρητορικής, ενώ ο Σωκράτης προς τα ηθικά προβλήματα.

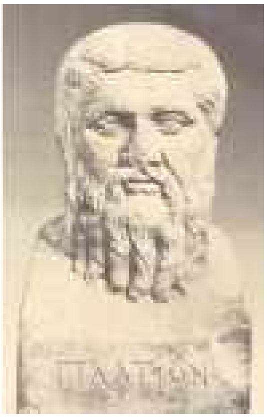

Το αρχικό όνομα του Πλάτωνα ήταν Αριστοκλής. Έλαβε το όνομα Πλάτων, σύμφωνα με την παράδοση, επειδή είχε πλατύ στήθος και πλατύ μέτωπο. Η μορφή του Πλάτωνα είναι άγνωστη. Σώζονται μόνο φανταστικές απεικονίσεις της. Εδώ ερμαϊκή στήλη (οδοδείκτης) που φέρει προτομή του Πλάτωνα (Ρωμαϊκό αντίγραφο από έργο του 4ου αι. π.Χ., Βερολίνο, Αρχαιολογικό Μουσείο).

Αθηναίος πολίτης αγορεύει στο βήμα της Πνύκας. Η πολιτική ζωή της πόλης των Αθηνών είχε ως κέντρο τον Άρειο Πάγο και την Πνύκα.

τερη πολιτική οργάνωση από αυτήν που είχε γνωρίσει επί των Τριάκοντα τυράννων αλλά και στην περίοδο της δημοκρατίας. Για τον λόγο αυτόν άρχισε να συναναστρέφεται στην αγορά άλλους νεαρούς αριστοκράτες, που σχετίζονταν με τον Σωκράτη, τον οποίο γνώρισε σε ηλικία 20 ετών και τον θαύμαζε ως δημιουργό ενός είδους φιλοσοφικής αμφιβολίας αλλά και ως πρότυπο φιλοσόφου.

Πιστός μαθητής του Σωκράτη πληγώθηκε από τον τραγικό και άδικο θάνατό του (399 π.Χ.). Πικραμένος από το γεγονός αυτό εγκατέλειψε την Αθήνα και έζησε για ένα διάστημα στα Μέγαρα, κοντά στον φιλόσοφο Ευκλείδη τον Μεγαρέα. Επέστρεψε στην Αθήνα, όπου έμεινε μέχρι το 390 π.Χ. Κατόπιν ταξίδεψε για να ικανοποιήσει τις πνευματικές του ανησυχίες στην Αίγυπτο, όπου εντυπωσιάστηκε από το πολίτευμα και τους σταθερούς πολιτικούς και κοινωνικούς θεσμούς της χώρας αυτής, στην Κυρήνη της Λιβύης και στην Κάτω Ιταλία (389 π.Χ.), όπου πλούτισε τις γνώσεις του στη γεωμετρία κοντά στον διάσημο μαθηματικό Θεόδωρο και ήρθε σε επαφή με τους Πυθαγόρειους. Επισκέφτηκε επίσης τη Σικελία, όπου φιλοξενήθηκε στην αυλή του τυράννου των Συρακουσών Διονυσίου Α′ και απέκτησε την εμπειρία ενός τυραννικού πολιτεύματος. Το 388 π.Χ. επέστρεψε στην Αθήνα.

6 Ο Πλάτων και η πολιτική

Ο Πλάτων δε θέλησε να αναμειχθεί ενεργώς στην πολιτική. Δε συμπαθούσε τη δημοκρατία, όπως λειτουργούσε στην εποχή του, και διαφώνησε με τις αυθαιρεσίες των Τριάκοντα τυράννων. Μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας δεν αναμείχθηκε στην πολιτική, γιατί θεωρούσε ότι έπρεπε να εξυγιανθεί η πολιτική ηγεσία. Προσπάθησε όμως να πραγματοποιήσει τις πολιτικές του ιδέες για την οργάνωση μιας πολιτείας κάτω από έναν σώφρονα άρχοντα, που θα είναι φιλόσοφος, στα τελευταία χρόνια της ζωής του. Πιστεύοντας πως, αν οι πολιτικοί ηγέτες γίνουν φιλόσοφοι ή αν οι φιλόσοφοι γίνουν πολιτικοί ηγέτες, θα διοικούνται σωστά οι κοινωνίες, έκανε άλλα δύο ταξίδια στις Συρακούσες (το 367 π.Χ. και το 362 π.Χ.), έπειτα από πρόσκληση του Διονυσίου Β′, γιου του τυράννου των Συρακουσών Διονυσίου Α′, ο οποίος μετά τον θάνατο του πατέρα του, και κατά προτροπή του θείου του Δίωνα, τον ήθελε για δάσκαλο και σύμβουλο. Δεν κατόρθωσε όμως να εφαρμόσει εκεί τις ιδέες του για ένα ιδανικό και άριστο πολίτευμα, αφού ο Διονύσιος κατά προτροπή τυραννόφιλων, εξόρισε τον Δίωνα και ανάγκασε τον Πλάτωνα να επιστρέψει στην Αθήνα. Στην *Πολιτεία*, το σημαντικότερο έργο του, κάνει λόγο για μια νέα πολιτική κοινότητα, που θα έχει ένα τέλειο πολίτευμα, και προβληματίζεται σχετικά με το μέλλον της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας. Ο *Πολιτικός* και οι *Νόμοι*, έργα που γράφτηκαν στο τέλος της ζωής του, περιέχουν επίσης πολιτικές υποδείξεις οι οποίες είναι περισσότερο ρεαλιστικές.

Ο Πλάτων κατατάσσει τις ατελείς πολιτείες σε τέσσερις κατηγορίες, με βάση την εσωτερική τους δομή, και τις παραθέτει σε σχέση με την ιδανική πολιτεία που επινοεί: **τιμοκρατία** (η Πολιτεία της ανδρείας και της τιμής), **ολιγαρχία** (η Πολιτεία του χρήματος και της φιλαργυρίας), **δημοκρατία** (η Πολιτεία της αταξίας και της αυθαιρεσίας) και, τέλος, **τυραννία** (η πλήρως διεστραμμένη Πολιτεία του φόβου και του εγκλήματος). Η τέλεια Πολιτεία είναι εκείνη, που σε κρατικό και ατομικό επίπεδο, κυβερνάται από τον Λόγο και σκοπεύει στο Αγαθό. Οι ατελείς πολιτείες διατη-

ρούν ίχνη αρετής και δικαιοσύνης, η τέλεια πολιτεία ενώνει όλες τις αρετές που συνθέτουν τη δικαιοσύνη.

7 Η ίδρυση της πλατωνικής Ακαδημίας

Το 387 π.Χ. ο Πλάτων επέστρεψε από το πρώτο ταξίδι του στη Σικελία και αγόρασε μια έκταση γης, κοντά στον Κολωνό. Εκεί ίδρυσε την Ακαδημία, την πρώτη φιλοσοφική σχολή ανωτέρων σπουδών (αντίστοιχη προς τα σημερινά πανεπιστήμια), την οποία διηύθυνε μέχρι τον θάνατό του (347 π.Χ.). Στην Ακαδημία διδάσκονταν η αστρονομία, τα μαθηματικά και η φιλοσοφία. Σ' αυτήν υπήρχε η επιγραφή *μηδεὶς ἀγεωμέτρητος εἰσίτω*, η οποία αναδεικνύει το ενδιαφέρον του για τη μαθηματική εκπαίδευση, που αποτελούσε σημαντική προετοιμασία για την κατανόηση της ιδέας του Αγαθού. Ο Αριστοτέλης, ο πιο διάσημος μαθητής του, έζησε στην Ακαδημία δέκα χρόνια και ίδρυσε στη συνέχεια δική του σχολή, το Λύκειο. Αργότερα, ο Επίκουρος και οι πρώτοι Στωικοί ίδρυσαν τις δικές τους φιλοσοφικές σχολές στην Αθήνα. Όλες αυτές οι σχολές έκλεισαν το 529 μ.Χ. με διάταγμα του αυτοκράτορα Ιουστινιανού.

8 Οι πλατωνικοί διάλογοι

Το έργο του Πλάτωνα διασώζεται σε 42 διαλόγους, 13 επιστολές και μια συλλογή *Όρων*. Ένα μέρος από αυτό είναι νόθο. Μόνο 36 διάλογοι θεωρούνται γνήσιοι. Οι διάλογοι καταγράφουν συζητήσεις και ποικίλλουν όσον αφορά στην έκταση και τη μορφή. Ο λόγος σ' αυτούς είναι κομψός και ευέλικτος, έχουν τη μορφή δραματοποιημένων συζητήσεων και φανερώνουν την επίδραση της δραματουργίας της εποχής. Διακρίνονται σε πρώιμους, μέσους και ύστερους. Ο Σωκράτης κατέχει εξέχουσα θέση σχεδόν σε όλους τους διαλόγους, ενώ στους *Νόμους* δεν εμφανίζεται καθόλου. Σε ορισμένους (*Τίμαιος*, *Σοφιστής*, *Πολιτικός*) παραχωρεί τη θέση του σε κάποιον άλλο φιλόσοφο. Οι πρώιμοι διάλογοι (*Κρίτων*, *Λάχης*) και ο απολογητικός λόγος του Σωκράτη (*Απολογία Σωκράτους*) είναι σύντομοι, δεν καταλήγουν σε συμπεράσματα και εκθέτουν τις ηθικές αντιλήψεις του Σωκράτη.

Η συγγραφή φιλοσοφικών κειμένων σε μορφή διαλόγου γίνεται για πρώτη φορά από τον Πλάτωνα. Οι διάλογοι συνιστούν μια νέα λογοτεχνική μορφή αντιμετώπισης θεμάτων που πριν γινόταν από τους ποιητές. Για τον Πλάτωνα η φιλοσοφία είναι «μελέτη θανάτου» και «γνώση του όντως όντος», του άφθαρτου και αιώνιου.

9 Η επίδραση και η επικαιρότητα της σωκρατικής – πλατωνικής φιλοσοφίας

Έχει λεχθεί πως όλη η φιλοσοφία μετά τον Πλάτωνα είναι υποσημειώσεις στο έργο του. Η πλατωνική φιλοσοφία επηρέασε τις Σχολές των Νεοπλατωνικών, κατά την ύστερη αρχαιότητα, ενώ με τις συριακές και αραβικές μεταφράσεις άσκησε επίδραση στην αραβική και δυτική φιλοσοφία. Στην εποχή της Αναγέννησης ιδρύθηκε στη Φλωρεντία η Πλατωνική Ακαδημία. Το ενδιαφέρον για τις πλατωνικές μελέτες αναζωπυρώθηκε τον 18ο και τον 20ό αιώνα. Πράγματι, τα πλατωνικά έργα προσελκύουν μέχρι σήμερα το ενδιαφέρον των φιλοσόφων, διατηρούν τη ζωντάνια τους και προβληματίζουν με τις ιδέες και τα φιλοσοφικά μηνύματα που περιέχουν.

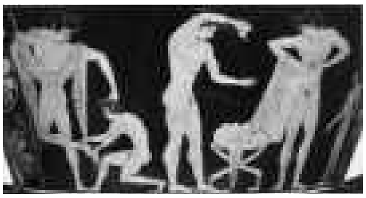

Σκηνή από τη ζωή στην παλαίστρα. Αττικό ερυθρόμορφο ποτήρι κρασιού, περίπου 510 π.Χ. (Βερολίνο, Αρχαιολογικό Μουσείο).

Επιτύμβιο ανάγλυφο του εικοσάχρονου Αθηναίου ιππέα Δεξίλεω που σκοτώθηκε στον Κορινθιακό πόλεμο το 314 π.Χ. (Αθήνα, Κεραμεικός). Στην άκρη της πόλης των Αθηνών στον Κεραμεικό, όπου ήταν το νεκροταφείο, ένας μεγαλοπρεπής δρόμος οδηγούσε από την αγορά στην Ακαδημία του Πλάτωνα.

Η Ακαδημία του Πλάτωνα λειτουργούσε σε ένα κτήμα, κοντά στο παλαιότερο γυμναστήριο της Αθήνας που ονομαζόταν, όπως όλη η περιοχή, Ακαδήμεια, από τον προστάτη ήρωά του, τον Ακάδημο.
Απεικόνιση εδώ σε μωσαϊκό δάπεδο από την Πομπηία (σπίτι του T. Siminius Stephanus του 1ου αιώνα μ.Χ.), ομάδας φιλοσόφων (πιθανώς η Πλατωνική Ακαδημία) σε ένα τυπικό μυθολογικό τοπίο με την Ακρόπολη των Αθηνών στο βάθος. Αντίγραφο πιθανότατα ελληνικού προτύπου (Νάπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο).

Ο σοφός που δε γνώριζε τίποτα

Στην ενότητα αυτή θα γνωρίσουμε τις ηθικές αντιλήψεις του Σωκράτη. Θα μελετήσουμε τις απόψεις του για την αυτογνωσία και την καλλιέργεια της ψυχής. Θα δούμε με ποιον τρόπο ο Σωκράτης διερευνούσε τα φιλοσοφικά προβλήματα και ποιος θεωρούσε ότι είναι ο ρόλος της φιλοσοφίας στη ζωή των ανθρώπων και της πολιτείας.

Προτομή του Σωκράτη σε ερμαϊκή στήλη (ρωμαϊκό αντίγραφο από έργο του 4ου αι. π.Χ., Νάπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο). Στο κάτω μέρος της ερμαϊκής αυτής στήλης είναι σμιλεμένο το όνομα «Σωκράτης» και ένα απόσπασμα από τους τελευταίους διαλόγους του.

ΚΕΙΜΕΝΟ

Αυτογνωσία και ψυχής επιμέλεια

Εγώ, Αθηναίοι, σας εκτιμώ και σας αγαπώ[1]*, αλλά θα υπακούω στο θεό*[2] *και όχι σε σας· και όσο θα αναπνέω και θα έχω τη δύναμη, δε θα σταματήσω να φιλοσοφώ*[3] *και να σας παρακινώ και να κάνω υποδείξεις σε όποιον από σας τύχει να συναντήσω, λέγοντας αυτά που συνηθίζω: «Άνθρωπε σπουδαίε, ενώ είσαι Αθηναίος, πολίτης της μεγαλύτερης και της πιο φημισμένης πόλης για τη σοφία*[4] *και την ισχύ της*[5]*, δεν ντρέπεσαι από τη μια να φροντίζεις να αποκτήσεις όσο γίνεται περισσότερα χρήματα, φήμη και τιμές, ενώ από την άλλη για τη φρόνηση και την αλήθεια*[6] *και το πώς η ψυχή σου*[7] *θα γίνει όσο το δυνατόν καλύτερη ούτε φροντίζεις ούτε μεριμνάς;» […] Γιατί, να το ξέρετε καλά, αυτά διατάζει ο θεός και εγώ νομίζω ότι ποτέ δεν υπήρξε μεγαλύτερο καλό για την πόλη από τη δική μου δραστηριότητα στην υπηρεσία του θεού*[8]*. Γιατί εγώ δεν κάνω τίποτε άλλο από το να τριγυρίζω και να προσπαθώ να σας πείσω όλους, νέους και γέρους, να μη φροντίζετε πρώτα απ' όλα και με τόσο ζήλο για το σώμα σας και τα χρήματα, αλλά για το πώς θα κάνετε την ψυχή σας όσο το δυνατόν καλύτερη*[9]*. Σας λέω ότι «δε δημιουργείται από τα χρήματα η αρετή*[10]*, αλλά από την αρετή τα χρήματα και όλα τα άλλα αγαθά των ανθρώπων, και στην ιδιωτική και στη δημόσια ζωή».*

(Πλάτων, *Απολογία Σωκράτους*, 29d – 30a-b)

«ἓν οἶδα ὅτι οὐδὲν οἶδα»
«οὐδεὶς ἑκὼν κακός».

(Σωκράτης)

Το *γνῶθι σαυτόν* είναι ένα από τα ρητά που αποδίδονται στους Επτά Σοφούς και ήταν γραμμένο στο ναό του Απόλλωνα στους Δελφούς. Λεπτομέρεια από ρωμαϊκό ψηφιδωτό που βρίσκεται σε οικία της Αππίας οδού (Ρώμη, Εθνικό Μουσείο).

ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

1 **Αθηναίοι, σας... αγαπώ**: η *Απολογία Σωκράτους* είναι πρώιμο έργο του Πλάτωνα και θεωρείται ότι απεικονίζει με σαφήνεια το ιστορικό πρόσωπο του Σωκράτη. Σε αυτό ο Πλάτων αναπλάθει τον απολογητικό λόγο του Σωκράτη που εκφωνήθηκε στο λαϊκό δικαστήριο της Ηλιαίας κατά τη δίκη του (399 π.Χ.). Εδώ ο Σωκράτης κολακεύει τους Αθηναίους, για να τους πει αμέσως μετά ότι δε θα τους υπακούσει, αν του απαγορεύσουν να φιλοσοφεί.

2 **Θα υπακούσω στον θεό**: ο Σωκράτης αναφέρεται εδώ στον θεό ή τους θεούς και άλλοτε στον δαίμονα, κατώτερο θεό, που κατοικεί μέσα του και τον προτρέπει στον ενάρετο και αγαθό βίο, αλλά και στο δαιμόνιο που είναι η ενόραση και η μαντική δύναμη του φιλοσόφου. Ο δαίμων (εκ του δαίω=μοιράζω), που αρχικά σήμαινε αυτόν που διαμοιράζει τις τύχες, ήταν συγκεκριμενοποίηση της μοίρας (μείρομαι=λαμβάνω το μερίδιό μου) και συνάμα δυναμικός παράγοντας επηρεασμού της ανθρώπινης ψυχής.

3 **Δε θα σταματήσω να φιλοσοφώ**: η φιλοσοφία για τον Σωκράτη είναι η έρευνα για την αναζήτηση της γνώσης. Εδώ προκαλεί τους δικαστές του, δηλώνοντας πως δε θα υπακούσει σε μια απόφαση της δημοκρατικής πλειοψηφίας που θα του απαγορεύσει τη φιλοσοφική δραστηριότητα.

4 **Φημισμένης πόλης για τη σοφία**: η λέξη *σοφία* υποδηλώνει εδώ τη συνολική πολιτιστική ανωτερότητα της Αθήνας κατά το τέλος του 5ου αι. π.Χ. Γενικά, ο όρος *σοφία* δηλώνει συνήθως την πιο θεωρητική γνώση, ενώ ο όρος *φρόνησις* την πιο πρακτική.

5 **Και την ισχύ**: την εποχή που γράφτηκε η *Απολογία*, η ισχύς της Αθήνας δεν ήταν ανάλογη προς τη σοφία της, αφού δεν είχε εξέλθει από την κρίση στην οποία οδηγήθηκε μετά την ήττα του Πελοποννησιακού πολέμου (403 π.Χ.).

6 **Αλήθεια**: στην *Απολογία* προβάλλεται η ελευθερία της έκφρασης και γίνεται επίκληση προς όλους να λένε την αλήθεια στην προσωπική, την επαγγελματική και την πολιτική ζωή.

7 **Ψυχή**: ο Σωκράτης είναι ο πρώτος στοχαστής στην ιστορία της δυτικής φιλοσοφίας που συνδέει την ψυχή με τον νου και θεωρεί πως αυτή αποτελεί την έδρα των γνωστικών λειτουργιών και της ηθικής δράσης του ανθρώπου.

8 **Υπηρεσία του θεού**: ο Σωκράτης δηλώνει εδώ την ευσέβειά του προς τους θεούς και αρνείται την κατηγορία για ασέβεια που του είχε απαγγελθεί.

9 **Θα κάνετε την ψυχή σας καλύτερη**: φροντίδα για την ψυχή σημαίνει μέριμνα για φρόνηση και αλήθεια, στροφή προς τον εαυτό για γνώση του εγώ.

10 **Αρετή**: λέξη ετυμολογικά συγγενής προς το *άριστος* (βλ. γλωσσάριο).

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΔΑΙΜΟΝΙΟΝ: ενόραση, μαντική δύναμη, ικανότητα ευφυΐας. Έτσι ονομάζει ο Σωκράτης την άμεση πεποίθηση για την ορθότητα ή μη των πράξεών του.

ΔΑΙΜΩΝ-ΘΕΟΣ: καλή ή κακή μοίρα· αθάνατο ον ανάμεσα σε άνθρωπο και θεό.

ΨΥΧΗ: (ανα)πνοή (Όμηρος), πνεύμα, ζωή.

Οι ηθικές αξίες, όπως η *δίκη*, η *αρετή*, η *ευνομία*, προσωποποιήθηκαν πολύ νωρίς από τους αρχαίους Έλληνες και απεικονίστηκαν επανειλημμένα στα έργα της τέχνης. Στο αγγείο εδώ, μαζί με την Αφροδίτη, που συνομιλεί με τον Έρωτα, παριστάνεται η Ευνομία με την Παιδιά. (Ερυθρόμορφη λήκυθος, 410 π.Χ. περίπου, Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο).

Τέσσερις δικαστικές ψήφοι με την επιγραφή «ψῆφος δημοσία» (Αθήνα, Μουσείο Αγοράς).

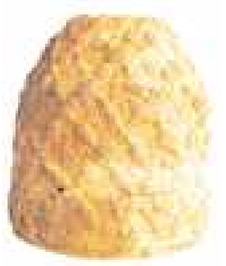

Ο Ιερός ομφαλός εκλαμβανόταν ως το κέντρο του κόσμου (Μουσείο Δελφών).

Το κυκλικό κτίριο ή «Θόλος», όπως το ονόμαζαν οι αρχαίοι, ήταν σημαντικό στοιχείο της αρχιτεκτονικής του 4ου αι. π.Χ. Εδώ όπως σώζεται στο ιερό της Προναίας Αθηνάς στους Δελφούς. Το μαντείο των Δελφών θεωρούνταν πηγή σοφίας και χώρος ιερός.

Ο Ορέστης έχει καταφύγει στο ιερό του Απόλλωνα στους Δελφούς και ζητάει προστασία αγκαλιάζοντας τον ιερό ομφαλό. Ερυθρόμορφη ιταλική αγγειογραφία (Νάπολη, Εθνικό Μουσείο).

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1 «Γνῶθι σαυτόν»

[Σωκράτης:] *Δεν μπορώ ακόμα, καθώς λέει το Δελφικό ρητό, να γνωρίσω τον εαυτό μου· μου φαίνεται λοιπόν πως είναι γελοίο, ενόσω δεν ξέρω ακόμα τούτο, να νοιάζομαι για τα ξένα πράγματα. Γι' αυτό λοιπόν τ' αφήνω αυτά όπως είναι και […] νοιάζομαι […] για τον εαυτό μου, να δω μήπως τυχόν είμαι κανένα θηρίο πιο μπερδεμένο και πιο φουσκωμένο από τον Τυφώνα ή κανένα πιο ήμερο και πιο απλό ζώο που του έχει τύχει η φύση να έχει μερτικό από κάποια θεϊκή και απλή κλήρο*

(Πλάτων, *Φαίδρος*, 229e-230a 6)

2 Η «αλογόμυγα» (οἶστρος) της αθηναϊκής δημοκρατίας

[Σωκράτης:] *Γιατί αν με σκοτώσετε, δε θα βρείτε εύκολα άλλο τέτοιον σαν και μένα, που, κυριολεκτικά αν και ακούγεται λίγο αστείο, τοποθετήθηκε από τον θεό στην πόλη όπως μια αλογόμυγα πάνω σε άλογο μεγαλόσωμο και καθαρόαιμο, νωθρό όμως εξαιτίας του όγκου του, που του χρειάζεται μια αλογόμυγα να το ξυπνάει. Σαν κάτι τέτοιο μου φαίνεται πως ο θεός με έβαλε στην πόλη για να μη σταματώ όλη μέρα να ξυπνώ και να διαφωτίζω και να επιπλήττω τον καθένα σας, πηγαίνοντας να καθίσω δίπλα του, όπου και αν πάει…*

(Πλάτων, *Απολογία Σωκράτους*, 30d – 31a)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1 Πώς παρουσιάζονται η Αθήνα και οι Αθηναίοι μέσα από τα λόγια του Σωκράτη;

2 Με ποια σημασία χρησιμοποιεί ο Σωκράτης το ρήμα «φιλοσοφώ»;

3 Σύμφωνα με τον Σωκράτη, σε τι συνίσταται η ανθρώπινη ευτυχία και πώς επιτυγχάνεται;

4 Νομίζετε ότι πρέπει να αφήνουν αδιάφορους τους ανθρώπους τα πλούτη, η δόξα, η ευζωία, όπως υποδεικνύει ο Σωκράτης;

5 Με ποιον τρόπο ο Σωκράτης σχολιάζει την αλήθεια του δελφικού χρησμού στο παράλληλο κείμενο (1); Νομίζετε πως αυτοί που δεν τολμούν να ασκήσουν κριτική στον εαυτό τους θα μάθουν κάποτε να προβληματίζονται για τις πράξεις τους;

6 Στο παράλληλο κείμενο (2) ο Σωκράτης παρομοιάζει τον εαυτό του με αλογόμυγα που δεν αφήνει κανένα σε ησυχία. Ποιο νόημα έχει η παρομοίωση αυτή για τον ρόλο του φιλοσόφου και, γενικότερα, του πνευματικού ανθρώπου στη ζωή των ανθρώπων και της πολιτείας;

ΘΕΜΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ Ή ΓΡΑΠΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Συζητήστε και σχολιάστε τις απόψεις του φιλοσόφου Αλαίν ντε Μποτόν για την εντύπωση και τους προβληματισμούς που του προκάλεσε ο πίνακας του Γάλλου ζωγράφου Ζακ-Λουί Νταβίντ *Ο θάνατος του Σωκράτη*, που παρατίθεται στη σελίδα αυτή:

«Ο πίνακας αυτός με συγκλόνισε, ίσως διότι η συμπεριφορά που απεικόνιζε ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με τη δική μου. Όταν συζητούσα, βασική προτεραιότητά μου δεν ήταν τόσο το να πω την αλήθεια, όσο το να δημιουργήσω καλή εντύπωση. Αυτή η επιθυμία να ευχαριστήσω με έκανε π.χ. να γελάω όταν μου έλεγαν ανούσια ανέκδοτα, όπως γελάνε οι γονείς σε μια αφελή σχολική παράσταση όπου συμμετέχει το παιδί τους. Με τους ξένους, υιοθετούσα αυτόματα τη δουλική συμπεριφορά του ξενοδόχου που υποδέχεται πλούσιους πελάτες – έναν λάβρο ενθουσιασμό προϊόν μιας νοσηρής και χρόνιας διακαούς επιθυμίας να γίνω συμπαθής. Απέφευγα να αμφισβητήσω δημοσίως ιδέες που υποστήριζε η πλειοψηφία.
Ο Σωκράτης, όμως, δεν είχε λυγίσει μπροστά στην απόρριψη. Δεν είχε αποσιωπήσει τις σκέψεις του, επειδή δυσαρεστούσαν κάποιους. Αυτή η αξιοθαύμαστη ανεξαρτησία πνεύματος ήταν μια αποκάλυψη, και συνάμα μια παρότρυνση. Προσφερόταν ως αντίβαρο σε μια παθητική στάση τήρησης των κοινωνικά αποδεκτών πρακτικών και ιδεών».

Ζακ-Λουί Νταβίντ, *Οι τελευταίες στιγμές του Σωκράτη*. Ονομαστός πίνακας του Γάλλου ζωγράφου που ολοκληρώθηκε το 1787. Απεικονίζει τον Σωκράτη την ώρα που ετοιμάζεται να πιει το κώνειο. Με το αριστερό χέρι δείχνει τον τόπο του τελικού του προορισμού (Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο).

Ερυθρόμορφος κρατήρας από την Κύμη (Κάτω Ιταλία) που απεικονίζει σκηνή συμποσίου σε πλούσια διακοσμημένο χώρο. Το συμπόσιο στην αρχαία Ελλάδα ήταν επίσημο γεύμα με οινοποσία. Σ' αυτό συμμετείχαν μόνο άντρες και ο συμποσιάρχης υπαγόρευε τα θέματα της συζήτησης. Το *Συμπόσιον* του Πλάτωνος είναι το πιο γνωστό έργο της αρχαίας γραμματείας σχετικά με τα αρχαία συμπόσια.

Αθηναϊκό ασημένιο τετράδραχμο, στο οποίο εικονίζεται η Αθηνά με κλαδί ελιάς, σύμβολο νίκης, στην περικεφαλαία της και η κουκουβάγια (γλαύκα), σύμβολο σοφίας, στο πίσω μέρος. Ήταν νόμισμα υψηλής ονομαστικής αξίας που έκοψαν οι Αθηναίοι μετά την ευτυχή έκβαση των μηδικών πολέμων (Ανατ. Βερολίνο, Αρχαιολογικό Μουσείο).

Σύγχρονη άποψη της Αγοράς της Αθήνας.

Η Δικαιοσύνη είναι συνεργασία

Στην ενότητα αυτή θα γνωρίσουμε τις απόψεις του Πλάτωνα για τη δικαιοσύνη και την αδικία σε σχέση με την πόλη, την κοινωνία και το άτομο, όπως εκτίθενται στην *Πολιτεία*, έναν από τους σημαντικότερους διαλόγους του, όπου αναπτύσσεται η πολιτική του φιλοσοφία. Στο απόσπασμα ομιλεί ο Σωκράτης και ισχυρίζεται πως η αδικία επιφέρει αδυναμία αντί για δύναμη, γιατί αποκλείει τη συνεργασία. Απαντά στον Θρασύμαχο, ο οποίος υποστηρίζει ότι η δικαιοσύνη είναι το συμφέρον του ισχυρότερου. Θα συγκρίνουμε τις απόψεις αυτές με όσα υποστηρίζει ο Σωκράτης στον πρώιμο πλατωνικό διάλογο *Κρίτων* για τη δικαιοσύνη και τη σπουδαιότητα των νόμων.

Το πρόβλημα της καταγωγής του πολιτισμού και της δικαιοσύνης απασχολεί τον Ησίοδο στην ποίησή του. Κατ' αυτόν, όπου επικρατεί δικαιοσύνη οι πολιτείες ακμάζουν και οι λαοί ευημερούν. Εδώ η Δίκη υποτάσσει την Αδικία. Παράσταση από μελανόμορφο αμφορέα του 6ου αι. π.Χ. (Βιέννη, Μουσείο Ιστορίας της Τέχνης).

Ραφαήλ, η *Δικαιοσύνη* (Ρώμη Βατικανό, *Αίθουσα της Υπογραφής*, 16ος αι.). Η *Δικαιοσύνη* είναι μέρος της τοιχογραφίας με τις *Αρετές της Κρίσης*, από την οροφή της αίθουσας, όπου απεικονίζονται επίσης η *Θεολογία*, η *Φιλοσοφία* και η *Ποίηση*, και φανερώνουν την επίδραση του Μιχαήλ Άγγελου.

ΚΕΙΜΕΝΟ

Δικαιοσύνη και αδικία [1]

[Σωκράτης:] *Σε ρωτώ*[2] *λοιπόν ό,τι σε ρώτησα και πρωτύτερα, για να συνεχίσουμε τη διερεύνησή μας γύρω στη δικαιοσύνη*[3]*. Τι είναι και πώς σχετίζεται με την αδικία. Γιατί ακούστηκε εδώ ότι η αδικία είναι κάτι πιο δυνατό και πιο αποτελεσματικό από τη δικαιοσύνη. Τώρα όμως, είπα, αν συμβαίνει η δικαιοσύνη να είναι σοφία και αρετή*[4]*, εύκολα, φαντάζομαι, θα γίνει φανερό ότι είναι και κάτι πιο δυνατό από την αδικία, αφού η αδικία είναι άγνοια*[5] *[…] δε θέλω όμως, Θρασύμαχε, να δούμε το πρόβλημα με αυτό τον απλό και επίπεδο τρόπο αλλά να το εξετάσουμε κάπως έτσι: Θα δεχόσουν ως δεδομένο ότι μια πολιτεία μπορεί να είναι άδικη και να επιχειρεί παραβαίνοντας το δίκαιο να υποδουλώσει άλλες πολιτείες και να το κατορθώνει και πολλές να τις κρατάει υπόδουλες; […] Αν δουλειά της αδικίας είναι να σπέρνει παντού το μίσος, όπου κι αν εμφανίζεται, σε ελεύθερους ή σε δούλους, άραγε δε θα τους κάνει να μισούν ο ένας τον άλλο και να 'χουν διχόνοια και να μην μπορούν να πράξουν κάτι από κοινού*[6]*; […] Κι όταν εισχωρήσει σε δύο άτομα; Δε θα 'ρθει διχόνοια ανάμεσά τους; Δε θα 'χουν διαφορές, δε θα μισηθούν, δε θα γίνουν εχθροί και μεταξύ τους και με τους δίκαιους ανθρώπους; […] Κι αν η αδικία, θαυμάσιε μου άνθρωπε, εισχωρήσει σε ένα άτομο*[7]*, άραγε θα χάσει τη δύναμή της ή θα την διατηρήσει αμείωτη;*

(Πλάτων, *Πολιτεία*, Α, 351a- d-352a)

ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

1 Το κείμενο είναι από το πρώτο βιβλίο της *Πολιτείας*, ένα από τα πιο σημαντικά έργα του Πλάτωνα, που χωρίζεται σε 10 βιβλία. Το πρώτο βιβλίο, σε αντίθεση με τα άλλα, μοιάζει πολύ με τους πρώιμους πλατωνικούς διαλόγους (*Απολογία, Κρίτων)* και είναι διάλογος του Σωκράτη κυρίως με τον σοφιστή Θρασύμαχο. Εδώ ο Σωκράτης επισκέπτεται τον Πειραιά, για να παρακολουθήσει τη θρησκευτική τελετή μιας ξένης θεάς, και πείθεται να επισκεφθεί το σπίτι του Κέφαλου, ενός ηλικιωμένου πλούσιου μετοίκου από τις Συρακούσες. Συνομιλεί με αυτόν, τον γιο του Πολέμαρχο και τον σοφιστή Θρασύμαχο και ο καθένας παρουσιάζει τις δικές του απόψεις για τη δικαιοσύνη. Οι συνομιλητές οδηγούνται σε σύγχυση από τις συνεχείς ερωτήσεις του Σωκράτη.

2 **Σε ρωτώ**: ο Σωκράτης συνομιλεί με τον Θρασύμαχο γύρω από την έννοια της δικαιοσύνης. Ο Θρασύμαχος εξυμνεί την αδικία. Υποστηρίζει ότι «δικαιοσύνη είναι το δίκαιο του ισχυρότερου» και ότι όλοι μας θα αδικούσαμε αν είχαμε την ευκαιρία.

3 **Δικαιοσύνη**: σκοπός του διαλόγου είναι να αποκαλύψει τι είναι η δικαιοσύνη (δηλαδή να βρει την ουσία της) και γιατί οφείλουμε να είμαστε δίκαιοι ή ηθικά ορθοί. Ο Θρασύμαχος υποστηρίζει ότι, εφόσον αυτό που ονομάζουμε «δικαιοσύνη» απλώς συνδέεται με τα ενδιαφέροντα των αντίθετων ομάδων μέσα σ' ένα κράτος, μπορούμε να πάψουμε να ασχολούμαστε με αυτήν. Υποστηρίζει, επίσης, ότι η δικαιοσύνη συνήθως ευνοεί τους ηγέτες, που θεσπίζουν τους νόμους για το συμφέρον τους, και όχι τους υπηκόους. Πραγματικά ευτυχής, κατά τη γνώμη του, είναι ο άδικος αφού πάντοτε αποκτά το καλύτερο.

4 **Η δικαιοσύνη είναι... αρετή**: η αρετή ορίζεται εδώ ως η δεξιότητα της ψυχής για σοφία και δικαιοσύνη, είναι η ενότητα εσωτερικής υπεροχής και εξωτερικής αποδοχής. Κατά τον Πλάτωνα η **δικαιοσύνη**, η **σοφία**, η **ανδρεία** και η **σωφροσύνη**, οι τέσσερις πλατωνικές αρετές, είναι είδη ανθρώπινης αρετής, επειδή είναι ποιότητες που καθιστούν αυτούς που τις κατέχουν (άνδρες ή γυναίκες) αγαθούς (δηλαδή καλούς, ευγενείς, ανδρείους, άριστους).

5 **Η αδικία είναι άγνοια**: ο Σωκράτης υποστηρίζει ότι κανείς δεν είναι εκ φύσεως κακός (*δεὶς ἑκὼν κακός*) και πως κάποιος γίνεται κακός ή άδικος από άγνοια (*δεὶς ἑκὼν ἁμαρτάνει*). Εδώ έχουμε το σωκρατικό παράδοξο: «αρετή είναι η γνώση». Υποστηρίζει δηλαδή ότι διαπράττουμε αδικία, επειδή δε γνωρίζουμε ποιο είναι το σωστό, συνεπώς η γνώση μάς οδηγεί στην αρετή.

6 **Πολιτεία... από κοινού**: ο Σωκράτης υποστηρίζει πως η δικαιοσύνη φέρνει στο άτομο και την κοινωνία γαλήνη και ομόνοια, ενώ η αδικία φέρνει διχόνοια, ζηλοφθονία, αντιπαλότητα. Ο Σωκράτης δίνει εδώ έναν ορισμό της δικαιοσύνης: «Η δικαιοσύνη είναι συνεργασία». Ο Σωκράτης πρώτος προσπάθησε να δώσει ορισμούς των πραγμάτων, δηλαδή να ορίσει την ουσία τους (*ζητεῖ τὸ τί ἐστιν*, Αριστοτέλης, *Μεταφυσικά*, 1078b 23).

7 **Κι αν η αδικία εισχωρήσει σε ένα άτομο**: εδώ μετατοπίζεται το ενδιαφέρον από τη δικαιοσύνη ως τρόπο της εξωτερικής συμπεριφοράς στη δικαιοσύνη ως θεμελιώδη αρετή και ενεργητική αρχή της ανθρώπινης ψυχής. Οι νόμοι του δίκαιου είναι οι ίδιοι και για τις κοινωνικές τάξεις και για τις πόλεις και για τα άτομα.

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ: εξουσία του δήμου, του λαού.

ΔΙΚΑΙΟ: (1) δικαιοσύνη που απονέμουν τα δικαστήρια (2) το ηθικά βιώσιμο και ωφέλιμο, το ηθικά ορθό.

ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ: σύνολο νόμων.

ΠΟΛΙΤΕΙΑ: πολίτευμα μιας πόλης, πολιτική κοινωνία

ΠΟΛΙΤΗΣ: μέλος μιας πόλης (αντίθετο: ιδιώτης).

Χαρακτικό από πίνακα του Πινέλι. Παρουσιάζει τον Σωκράτη και τους μαθητές του στη φυλακή τις τελευταίες ώρες του Σωκράτη, ο οποίος καταδικάστηκε το 399 π.Χ. σε θάνατο για αθεΐα και διαφθορά των νέων. Ο Πλάτων στον διάλογο *Φαίδων* περιγράφει τις τελευταίες ώρες του Σωκράτη στη φυλακή συντροφιά με φίλους και μαθητές.

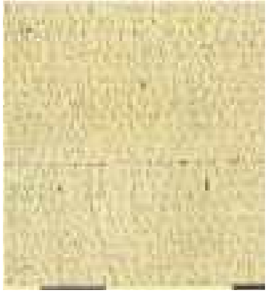

Ενεπίγραφη στήλη που βρέθηκε στη Γόρτυνα της Κρήτης και διασώζει μεγάλο τμήμα του ιδιωτικού δικαίου της αρχαίας αυτής πόλης (Αθήνα, Επιγραφική Συλλογή, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο).

Δημοκρατία και μοναρχία

«ΘΗΣΕΥΣ: Δεν υπάρχει κακό χειρότερο για την πόλη
από τον μονάρχη, όπου προπάντων
δεν υπάρχουν νόμοι κοινοί αλλά εξουσιάζει ένας,
που κατέχει τον νόμο αυτός, κατά τη βούλησή του·
κι αυτό καθόλου δεν είναι ισότητα.
Αντίθετα, όταν υπάρχουν νόμοι γραπτοί,
και ο αδύνατος και ο πλούσιος έχουν τη δικαιοσύνη εξίσου...»

(Ευριπίδης, *Ικέτιδες*, στ. 429-434, μτφρ. Κ.Ι. Δεσποτόπουλος, στο *Περί της πολιτικής*, εκδ. ΜΙΕΤ, 2004)

Η δημοκρατία στεφανώνει τον Δήμο, προσωποποίηση του αθηναϊκού λαού. Στήλη με έγγραφο νόμο κατά της τυραννίας (337/6 π.Χ., Αθήνα, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς).

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1 Οι «Νόμοι» μιλούν στον Σωκράτη

«Σκέψου λοιπόν, Σωκράτη», θα έλεγαν ίσως οι νόμοι, «αν είναι αλήθεια αυτό που λέμε, ότι δηλαδή δεν είναι δίκαια αυτό που επιχειρείς τώρα εναντίον μας. Εμείς σε γεννήσαμε, σε αναθρέψαμε, σε εκπαιδεύσαμε και μεταδώσαμε σε σένα και σε όλους τους άλλους πολίτες όσα καλά πράγματα μπορούσαμε. Όμως κάναμε σαφές ότι έχουμε δώσει την εξουσία σε όποιον Αθηναίο θέλει, αφού περάσει τη δοκιμασία και δει όσα γίνονται στην πόλη και εμάς τους νόμους, αν δεν του αρέσουμε, να πάρει τα πράγματά του και να πάει όπου θέλει [...] Όποιος όμως από τους πολίτες παραμείνει, ενώ βλέπει με ποιον τρόπο διεξάγουμε τις δίκες και γενικά κυβερνάμε την πόλη, εμείς προϋποθέτουμε ότι έχει συμφωνήσει μαζί μας έμπρακτα να εκτελεί αυτό που διατάζουμε· και εμείς υποστηρίζουμε ότι όποιος δεν υπακούει αδικεί τριπλά, διότι έχει ανυπακούσει σε μας που τον γεννήσαμε και τον αναθρέψαμε και, ενώ συμφώνησε να μας υπακούει, ούτε αυτό κάνει ούτε μας πείθει ότι δεν κάνουμε κάτι σωστά.»

(Πλάτων, *Κρίτων*, 52c-e)

2 Η κυριαρχία των νόμων

[Αθηναίος:] *Σ' όποια δηλαδή πόλη ο νόμος υποτάσσεται και ακυρώνεται από τους άρχοντες, βλέπω πολύ γρήγορη την καταστροφή της. Σ' όποια όμως πόλη ο νόμος είναι απόλυτος κυρίαρχος των αρχόντων και οι άρχοντες δούλοι του νόμου, βλέπω καθαρά ότι υπάρχει σωτηρία κι όλα τα καλά που έχουν δώσει οι θεοί στις πόλεις.*

(Πλάτων, *Νόμοι*, Δ, 715d)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1. Ποιες φράσεις στο κείμενο της ενότητας είναι ενδεικτικές για τη μέθοδο που ακολουθούσε ο Σωκράτης στις συζητήσεις του; Πώς μπορούμε να ονομάσουμε τη μέθοδο αυτή;

2. Ποιο θετικό μήνυμα θέλει να μας δώσει ο Πλάτων με καθένα από τα επιχειρήματα που έχουμε στο κείμενο αυτό;

3. Σε ποιες περιπτώσεις έχει και σήμερα σημασία η συζήτηση για τη δύναμη και την αποτελεσματικότητα της δικαιοσύνης;

4. Στο παράλληλο κείμενο (1) περιέχονται οι πολιτικές απόψεις του Σωκράτη. Ποια επιχειρήματα εκφράζουν οι νόμοι σε σχέση με την απονομή της δικαιοσύνης και την αναγκαιότητα της υπακοής σε αυτούς; Ποιες υποχρεώσεις έχει ο καθένας από μας απέναντι στους νόμους της χώρας στην οποία ζει;

5 Ποια σημασία αποδίδει στους νόμους για την καλή διακυβέρνηση της πολιτείας ο Πλάτων στο παράλληλο κείμενο (2);

ΘΕΜΑΤΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ Ή ΓΡΑΠΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

1 Στην *Πολιτεία* ο Πλάτων υποστηρίζει ότι ο δίκαιος άνθρωπος είναι σε καλύτερη μοίρα από τον άδικο. Αν ισχύει αυτή η άποψη, τότε ένας πραγματικά δίκαιος άνθρωπος θα πράξει ηθικά ορθά ακόμη και όταν αυτή του η πράξη έρχεται σε αντίθεση με το συμφέρον του. Τέτοια ήταν η συμπεριφορά του Σωκράτη στη φυλακή, όταν αρνήθηκε να δραπετεύσει προκειμένου να μην αδικήσει την πολιτεία. Από ποια άποψη λοιπόν ο Σωκράτης ήταν σε καλύτερη μοίρα σ' αυτήν την περίπτωση; Να συζητήσετε το θέμα, λαμβάνοντας υπόψη τις αντιλήψεις του Σωκράτη για τη δικαιοσύνη που περιέχονται στα κείμενα και στα σχόλια της ενότητας.

2 Συζητήστε τις απόψεις που εκφράζει ο Ευριπίδης στις *Ικέτιδες* λαμβάνοντας υπόψη σας την ιστορική πραγματικότητα (Αξιοποίηση του χωρίου «*Δημοκρατία και μοναρχία*» της σελίδας 66, και της Εισαγωγής, σελ. 58).

ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Τα περισσότερα έργα του Πλάτωνα είναι διάλογοι με κύριο ομιλητή τον Σωκράτη. Γιατί ο Πλάτων επέλεξε αυτή τη μορφή γραπτού λόγου; Συζητήστε το θέμα κατά πόσο αυτός εκφράζει τις δικές του αντιλήψεις ή τον Σωκράτη στα έργα του. Αναζητήστε και καταγράψτε παραδείγματα λογοτεχνικών έργων ή άλλων μορφών τέχνης που έχουν τη μορφή διαλόγου τόσο κατά την αρχαιότητα όσο και στη σύγχρονη εποχή και αναφερθείτε στην επίδραση που ασκούν αυτά στο ευρύτερο κοινό.

Συνομιλία φιλοσόφου με ηγεμόνα από τοιχογραφία σπιτιού στην Πομπηία (ρωμαϊκή εποχή).

«Το να κάνει κανείς κάτι κακό στους ανθρώπους δε διαφέρει καθόλου από το να αδικεί».

(Πλάτων, *Κρίτων*, 49c)

Ο Νικολό Μακιαβέλι (1469-1527) στο έργο του *Ηγεμών*, με το οποίο αναδεικνύεται βαθύς μελετητής της πολιτικής τέχνης, είχε γράψει: *«Ένας ηγεμόνας δε χρειάζεται να 'χει όλες τις αρετές, είναι όμως απόλυτη ανάγκη να φαίνεται πως τις έχει, γιατί οι άνθρωποι –που γενικώς εκτιμούν την αρετή– κρίνουν από τα φαινόμενα κι όχι από τα πράγματα: όλοι τους βλέπουν ό,τι φαίνεται, λίγοι καταλαβαίνουν τι είσαι».*

Η εκπαίδευση στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα

Στην ενότητα αυτή θα γνωρίσουμε, μέσα από τη συζήτηση του Σωκράτη με τους συνομιλητές του, τις αντιλήψεις του Πλάτωνα για την εκπαίδευση των νέων, που προορίζονται να κυβερνήσουν στην «ιδανική» πολιτεία, όπως εκτίθενται στο σημαντικότερο διάλογό του, την *Πολιτεία*. Θα σχολιάσουμε την κριτική την οποία ο Πλάτων ασκεί στην ποίηση και, γενικότερα, στην τέχνη, επειδή οι ποιητές παρουσιάζουν ψευδείς ιστορίες, σε σχέση με τη χρήση των μύθων που ο ίδιος όμως χρησιμοποιεί στα έργα του.

Η *αποθέωση του Ομήρου*. Ονομαστός πίνακας του J.A.D. Ingres, 1827 (Παρίσι, Μουσείο Λούβρου). Ο Πλάτων, μολονότι τιμούσε τον Όμηρο, θεωρούσε ότι πολλές από τις ιδέες και τις εικόνες που παρουσιάζονταν στα ομηρικά έπη δεν ήταν κατάλληλες για την αγωγή των νέων.

«...Κι αυτό ακόμη το σκαλί το πρώτο
πολύ από τον κοινό τον κόσμο απέχει.
Εις το σκαλί για να πατήσεις τούτο
πρέπει με το δικαίωμά σου νάσαι
πολίτης εις των ιδεών την πόλι.
Και δύσκολο στην πόλι εκείνην είναι
και σπάνιο να σε πολιτογραφήσουν.
Στην αγορά της βρίσκεις Νομοθέτας
που δεν γελά κανένας τυχοδιώκτης.
Εδώ που έφθασες, λίγο δεν είναι·
τόσο που έκαμες, μεγάλη δόξα».

(Κ.Π. Καβάφης, «Το πρώτο σκαλί», 1899, *Ποιήματα Α΄*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1963)

Ο Καβάφης έχει εδώ εμπνευστεί από την πλατωνική θεωρία των «ιδεών» (*ειδών*).

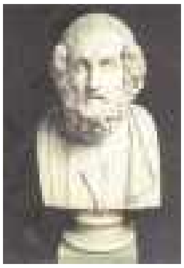

Προτομή του Ομήρου. Τα ομηρικά έπη ήταν μέρος της αγωγής των νέων της Αθήνας.

ΚΕΙΜΕΝΟ

Η εκπαίδευση των «φυλάκων» και ο έλεγχος της ποίησης

[Σωκράτης:] *Πρώτη μας δουλειά[1], λοιπόν, καθώς φαίνεται, θα είναι να επιβλέπουμε εκείνους που φτιάχνουν τους μύθους[2], και ό,τι καλό φτιάξουν, να το εγκρίνουμε, ενώ τα άλλα να τα πετάμε. Κι ό,τι θα εγκρίνουμε, να πείθουμε τις παραμάνες και τις μανάδες να τα λένε στα παιδιά και να τους πλάθουν τις ψυχές[3] με αυτούς τους μύθους πολύ περισσότερο απ' ό,τι τους πλάθουν τα σώματα με τα χέρια τους[4]· κι όσο γι' αυτά που λένε τώρα στα παιδιά, είναι τα πιο πολλά για πέταμα [...] Αυτούς [τους μύθους], είπα, που μας έλεγαν ο Ησίοδος κι ο Όμηρος[5] και οι άλλοι ποιητές. Αυτοί έπλεκαν μυθικές διηγήσεις ψεύτικες[6] και τις έλεγαν στους ανθρώπους και τις λένε και τώρα.*

[Αδείμαντος:] *Ποιους μύθους εννοείς, είπε, και τι κακό βρίσκεις σ' αυτούς;*

[Σωκράτης:] *Αυτό που πρωτίστως και κυρίως πρέπει να κατακρίνει κανείς, ιδίως όταν τα ψέματα είναι και κακοφτιαγμένα[7].*

[Αδείμαντος:] *Έχεις ένα παράδειγμα;*

[Σωκράτης:] *Όταν λόγου χάριν κάποιος, με όσα λέει, παρουσιάζει άσχημα ό,τι σχετίζεται με τους θεούς και τους ήρωες, δηλαδή ποιας λογής είναι αυτοί, σαν το ζωγράφο[8] που όσα ζωγραφίζει δεν έχουν καμιά ομοιότητα[9] με αυτά που θέλει να ζωγραφίσει.*

(Πλάτων, *Πολιτεία*, Β, 377c-e)

ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

1 **Πρώτη μας δουλειά**: στην *Πολιτεία*, το έργο του Πλάτωνα στο οποίο έχουμε ήδη αναφερθεί, ο Σωκράτης και οι συνομιλητές του επιχειρούν να ιδρύσουν νοερά μια ιδανική και δίκαιη πόλη, την Καλλίπολη, η οποία απαρτίζεται από τρεις κοινωνικές τάξεις: τους φύλακες-βασιλείς (που είναι φιλόσοφοι και θα διοικούν την πόλη), τους επίκουρους (που βοηθούν τους φύλακες στο έργο φύλαξης της πόλης) και τους δημιουργούς (αγρότες, τεχνίτες, μεταπράτες).

2 **Να επιβλέπουμε εκείνους που φτιάχνουν τους μύθους**: να ασκούν δηλαδή ένα είδος λογοκρισίας, που σκοπό έχει να προστατεύει τους νέους από τις κακές και ψυχοφθόρες επιδράσεις της μυθοπλασίας. Ο μύθος, λαϊκή φανταστική αφήγηση, που δεν ακολουθεί τους κανόνες της λογικής, βοηθούσε τον άνθρωπο της εποχής να κατανοήσει τον κόσμο στην ολότητά του. Ο μύθος συνδέεται με την παραβολή, την αλληγορία και με τις εικόνες.

3 **Πλάθουν τις ψυχές**: ο Πλάτων είναι ο πρώτος στοχαστής που υποστηρίζει με συστηματικό τρόπο ότι η εκπαίδευση συνίσταται στην καλλιέργεια του ήθους, δηλαδή του χαρακτήρα των νέων.

4 **Πλάθουν τα σώματα με τα χέρια τους**: στους *Νόμους*, το εκτενέστερο και τελευταίο έργο του Πλάτωνα, αυτός επισημαίνει ότι η αγωγή των παιδιών αρχίζει από τη νηπιακή ηλικία με τον θηλασμό και την κίνηση. Γι' αυτό οι μανάδες και οι παραμάνες κουνούν συνεχώς τα παιδιά στην αγκαλιά τους και, μάλιστα, συχνά τραγουδώντας κάποιο νανούρισμα. Έτσι, με την κίνηση, τον χορό και τη μουσική, τα παιδιά ηρεμούν και διώχνουν από την καρδιά τους τον φόβο και την ανησυχία.

5 **Ο Ησίοδος και ο Όμηρος**: οι αρχαίοι εκτιμούσαν πολύ τον Ησίοδο και τον Όμηρο. Η ανάγνωση και η απομνημόνευση αποσπασμάτων από τα ομηρικά έπη και τα έργα του Ησιόδου ανήκαν στη βασική εκπαίδευση των παιδιών.

6 **Μυθικές διηγήσεις ψεύτικες**: ο Σωκράτης προτείνει να απαγορεύονται οι ιστορίες που έχουν κακή ηθική ή θρησκευτική επίδραση στους νέους.

7 **Ψέμα κακοφτιαγμένο**: κατακρίνει εδώ ο Σωκράτης τις ιστορίες που παρουσιάζουν τους θεούς να μαλώνουν ή να αλλάζουν μορφή και όσα έργα τέχνης εντείνουν τα ανθρώπινα πάθη. Η επίμονη αναζήτηση της γνώσης και της αλήθειας εκ μέρους του Πλάτωνα τον οδηγεί στην αυστηρή κριτική την οποία ασκεί στη μυθοπλασία.

8 **Σαν τον ζωγράφο**: ο Πλάτων παρομοιάζει την ποίηση με τη ζωγραφική. Οι τέχνες αυτές είχαν δώσει λαμπρά δείγματα στην εποχή του, όπως τις τραγωδίες ή τα ζωγραφισμένα ανάγλυφα του Παρθενώνα και τις αγγειογραφίες στα περίφημα αττικά αγγεία.

9 **Όσα ζωγραφίζει... ομοιότητα**: για τον Πλάτωνα όλες οι τέχνες είναι *μιμητικές*, δηλαδή αναπαράγουν το νοητό πρότυπο, την *ιδέα*, με *εικόνες* και λέξεις. Στο 10ο βιβλίο της *Πολιτείας* ο Πλάτων κατηγορεί τη μίμηση, γιατί θεωρεί ότι αυτή οδηγεί τους νέους ανθρώπους σε κακές συνήθειες και σε απρεπή γλώσσα.

Αδυσώπητη η Άρτεμις τιμωρεί σκληρά τον Ακταίωνα που την αντίκρισε να λούζεται γυμνή. Η θεά εξαπολύει τα βέλη της, ενώ τα σκυλιά του τον κατατρώγουν (Παράσταση από ερυθρόμορφο κρατήρα, 470 π.Χ. περίπου, Βοστώνη, Μουσείο Καλών Τεχνών).

Ο «Ομηρικός Ύμνος στον Ερμή» εξιστορεί τα πρώτα κατορθώματα του νεογέννητου Ερμή. Ο πανούργος μικρός θεός έκλεψε πενήντα βόδια του Απόλλωνα, τα έκρυψε σε μια σπηλιά και ξαναγύρισε στο λίκνο του. Ο Απόλλων διαμαρτύρεται στους γονείς του Ερμή, τον Δία και τη Μαία (Υδρία, περίπου 520 π.Χ., Παρίσι, Λούβρο).

Ο Ήφαιστος με τη λαβίδα του σιδηρουργού στο χέρι επιστρέφει μεθυσμένος στον Όλυμπο, στηριγμένος στους ώμους σάτυρου που προχωρεί πλάι του, για να ελευθερώσει την Ήρα από τα δεσμά που την κρατούσαν καθηλωμένη στον θρόνο, που ο ίδιος είχε κατασκευάσει (Ερυθρόμορφη πελίκη, 430 π.Χ. Μόναχο, Αρχαιολογικό Μουσείο).

Η διδασκαλία της μουσικής και της ποίησης είχε πρωταρχική σημασία για την εκπαίδευση των παιδιών στην Αρχαία Ελλάδα. Εδώ δάσκαλοι και μαθητές στο μάθημα της μουσικής αριστερά και στην απαγγελία ποιήματος δεξιά (Ερυθρόμορφη κύλικα, περίπου 485 π.Χ., Βερολίνο, Αρχαιολογικό Μουσείο).

Ο Κένταυρος Χείρων, προικισμένος με γνώση και πραότητα, υπήρξε αγαπητός δάσκαλος πολλών ηρώων. Εδώ καλωσορίζει τον νεαρό Αχιλλέα που τον εμπιστεύτηκαν σ' αυτόν, για να τον αναθρέψει και να του μεταδώσει τις γνώσεις του (Ερυθρόμορφη στάμνος, περίπου 490 π.Χ., Παρίσι, Λούβρο).

Ο Μουσαίος, δεξιά, με τη λύρα και αντηχείο από όστρακο χελώνας στο χέρι, ακροάζεται τη μούσα Τερψιχόρη που παίζει άρπα. Αριστερά στέκεται η Μελελούσα (κατά την επιγραφή) με δύο αυλούς στο χέρι. Στον τοίχο ψηλά κρέμεται μια λύρα (Ερυθρόμορφος αμφορέας, περίπου 440 π.Χ., Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο).

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1 Οι ποιητές έχουν θεϊκό χάρισμα, όχι όμως γνώση

[Σωκράτης] *(απευθύνεται στον ποιητή Ίωνα): Αυτό που σε κάνει να λες ωραία πράγματα για τον Όμηρο δεν είναι κάποια ειδική τεχνική γνώση αλλά θεϊκή δύναμη που σε δονεί, όπως ακριβώς συμβαίνει με την πέτρα που ο Ευριπίδης την ονόμασε «μαγνήτη» και ο πολύς κόσμος την λέει «πέτρα του Ηρακλή» [...] Έτσι λοιπόν και η Μούσα χαρίζει σε ορισμένους δύναμη θεϊκή και από αυτούς τους ένθεους ανθρώπους κρέμεται έπειτα μια αρμαθιά από άλλους, που διατελούν σε κατάσταση ενθουσιασμού [...] Γιατί ο ποιητής είναι κάτι πολύ ανάλαφρο, φτερωτό, πετούμενο, κάτι ιερό και δεν μπορεί να δημιουργήσει προτού να τον κυριέψει ο ενθουσιασμός και πέσει σε έκσταση και πάψει πια να έχει μέσα του λογική. Απεναντίας, κάθε άνθρωπος, όσο έχει μέσα του τούτο το πράγμα, τη λογική, αδυνατεί να γράφει ποιήματα ή να δίνει χρησμούς.*

(Πλάτων, *Ίων*, 533c-534c)

2 Παιδεία και παράδοση

[Αθηναίος] *Επομένως, η θέση μας είναι να κάνουμε ό,τι μπορούμε, για να εμποδίσουμε τα παιδιά μας να δοκιμάσουν νέα πράγματα τόσο στο χορό όσο και στο τραγούδι, αλλά και να σταματήσουμε κάθε προσπάθεια εκείνων που επιχειρούν να τα δελεάσουν σε νεωτερισμούς.*

(Πλάτων, *Νόμοι*, Ζ 798 e)

3 Καλή και κακή τέχνη

[Αθηναίος] *Ας πάρουμε κάποιον που έχει συνηθίσει σε σοβαρή και προσεγμένη μουσική από την παιδική του ηλικία μέχρι την ωριμότητά του. Αν ακούσει κάτι αντίθετο, θα το θεωρήσει απαίσιο και θα το μισήσει. Αν όμως έχει μάθει να απολαμβάνει την κοινή μουσική, δε θα του αρέσει το σωστό και καλλιεργημένο είδος της. Όπως είπα, λοιπόν, καμιά μουσική δεν είναι καλύτερη ή χειρότερη από την άλλη στο θέμα της ευχαρίστησης ή της αηδίας. Η διαφορά είναι μόνο ότι η μια κάνει καλύτερους τους ανθρώπους που έχουν ανατραφεί μ' αυτή, ενώ η άλλη χειρότερους.*

(Πλάτων, *Νόμοι*, Ζ, 802 c-d)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1. Ποια είναι η γνώμη του Πλάτωνα για τους μύθους και τα παραμύθια; Με ποια επιχειρήματα ο Πλάτων αιτιολογεί την αρνητική κριτική εναντίον των μεγάλων ποιητών-δασκάλων του παρελθόντος; Νομίζετε πως οι απόψεις του θα εύρισκαν σύμφωνους πολλούς από τους συγχρόνους του;

2 Με ποιον τρόπο οι μύθοι θα μπορούσαν να υπηρετήσουν την παιδεία της «ιδανικής» πολιτείας του Πλάτωνα;

3 Στα παράλληλα κείμενα (2) και (3) παρουσιάζονται κάποιες απόψεις του Πλάτωνα για τις τέχνες. Πώς μπορούν να κριθούν σε σχέση με την εποχή του αλλά και με τη σύγχρονη πραγματικότητα;

ΘΕΜΑΤΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

1 Μερικοί υποστηρίζουν πως οι απόψεις του Πλάτωνα για την τέχνη μπορούν να παραβιάσουν την ελευθερία της έκφρασης. Απαντήστε στα παρακάτω ερωτήματα:
(α) Νομίζετε ότι η ελευθερία της έκφρασης είναι δικαίωμα;
(β) Υπάρχουν όρια σε αυτό το δικαίωμα;
(γ) Μπορούν τα λόγια του Σωκράτη και του Πλάτωνα να δημιουργήσουν συνθήκες αναστολής του δικαιώματος αυτού;
(δ) Πώς θα απαντούσε ο Σωκράτης και ο Πλάτων στις κριτικές αυτές παρατηρήσεις;

2 Στο παράλληλο κείμενο (1) ο Σωκράτης, απευθυνόμενος στον ποιητή Ίωνα, που ήταν διάσημος ραψωδός συνηθισμένος να εμφανίζεται μπροστά σε ακροατήρια αποτελούμενα από 20.000 και πλέον θεατές και να τα συναρπάζει με την τέχνη του, υποστηρίζει ότι οι ποιητές δεν κατέχουν πραγματική γνώση, αλλά μόνο ένα θεϊκό χάρισμα που γοητεύει τα πλήθη. Μπορείτε να βρείτε αναλογίες με σημερινές εκδηλώσεις της τέχνης (συναυλίες, κινηματογραφικές ταινίες, θεατρικές παραστάσεις κ.ά.);

ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Σύγχρονοι διανοητές έχουν επισημάνει το γεγονός ότι ο άνθρωπος σήμερα, στην προσπάθειά του να ξεπεράσει τους παλιούς μύθους, δημιουργεί διαρκώς νέους. Προσπαθήστε να βρείτε παραδείγματα νέων μύθων που μεταδίδονται και καθιερώνονται μέσα από σύγχρονες μορφές αφήγησης, όπως το μυθιστόρημα, οι κινηματογραφικές ταινίες, οι επιστημονικές έρευνες, ο κόσμος της κατανάλωσης και της διασκέδασης. Έχουν επηρεάσει κάποιοι απ' αυτούς τις συνήθειες και τη συμπεριφορά σας;

Η πλατωνική «αλληγορία του σπηλαίου» παρουσιάζεται εδώ σε σκίτσο. Η εικόνα του σπηλαίου βρίσκεται στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα και παρουσιάζει τον κόσμο με σκοτεινή σπηλιά με τους ανθρώπους δεσμώτες να βρίσκονται μέσα σ' αυτήν και να βλέπουν τις σκιές όσων κινούνται στο φωτεινό χώρο που βρίσκεται έξω από τη σπηλιά. Είναι μια αλληγορία, μια μεταφορά, που σχετίζεται με το θέμα της γνώσης και της αξίας της παιδείας που χρησιμοποιεί ο Πλάτων για να διακρίνει την αισθητή από τη νοητή πραγματικότητα, τον κόσμο των ιδεών και των απεικασμάτων (χαρακτικό του Jan Saenredam, από πίνακα του Cornelis van Haarlem, 1604, Βιέννη, Αλμπερτίνα).

Ραψωδός απαγγέλλει ένα από τα ποιήματα του επικού κύκλου. Ερυθρόμορφος αμφορέας του ζωγράφου του Κλεοφράδους, πρώιμος 5ος αι. π.Χ. (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο).

Η πολιτική και οι πολιτικοί

Στην ενότητα αυτή ο Σωκράτης συνομιλεί με τον Γλαύκωνα, πρεσβύτερο αδελφό του Πλάτωνα, για την πολιτική σε σχέση με τη διακυβέρνηση της πολιτείας. Εδώ θα γνωρίσουμε τις απόψεις του Πλάτωνα σχετικά με δύο βασικά ερωτήματα της πολιτικής φιλοσοφίας: α) Ποια είναι τα κίνητρα της ενασχόλησης με την πολιτική; β) Ποιο είναι το έργο και ο σκοπός της πολιτικής; Παράλληλα, ο Πλάτων καθορίζει ποιοι πολίτες οφείλουν να κυβερνούν την πόλη. Θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε τις πλατωνικές αντιλήψεις σε σχέση με τη ζωή και την εποχή του φιλοσόφου και θα συζητήσουμε για τη σημασία και την αξία των απόψεών του στην εποχή μας.

ΠΕΡΙΚΛΗΣ

Μαρμάρινη προτομή του Περικλή, του σημαντικότερου πολιτικού της Αθήνας του 5ου αι. π.Χ. (2ος αι. μ.Χ., από αντίγραφο του 430 π.Χ., Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο)

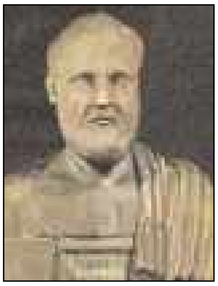

ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ

(436-338 π.Χ.)
Περίφημος Αττικός ρήτορας, μαθητής των σοφιστών Πρόδικου, Γοργία και Τεισία αλλά και του Σωκράτη. Ίδρυσε ρητορική σχολή, όπου οι μαθητές διδάσκονταν την ευρυθμία των λόγων, τη σύνθεση των περιόδων και τα πολιτικά. Στην πολιτική προτιμούσε τη δημοκρατία από την ολιγαρχία, επαινούσε τον Πλάτωνα, θαύμαζε όμως και τον Σόλωνα. Ρωμαϊκό αντίγραφο προτομής του Ισοκράτη (Νάπολη, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο).

ΚΕΙΜΕΝΟ

Η διακυβέρνηση της πολιτείας υποχρέωση των άξιων πολιτών

[Σωκράτης:] *Γι' αυτό λοιπόν, του λόγου χάρη, είπα εγώ* [1]*, οι άξιοι άνθρωποι* [2] *δεν επιδιώκουν την εξουσία* [3] *ούτε για τα χρήματα ούτε για τη δόξα* [4]*· γιατί ούτε πληρωμένοι θέλουν να χαρακτηριστούν, εισπράττοντας φανερά μισθό για το αξίωμά τους, ούτε κλέφτες, αποκομίζοντας κρυφά κέρδος από αυτό. Ούτε πάλι για τη δόξα· γιατί δεν είναι φιλόδοξοι. Πρέπει λοιπόν να υπάρχει κάποιος αναγκασμός γι' αυτούς και κάποια τιμωρία προκειμένου να θελήσουν να ασκήσουν εξουσία – έτσι που σχεδόν να θεωρείται ντροπή να αναλαμβάνει κανείς με τη θέλησή του κυβερνητικό αξίωμα προτού να εξαναγκαστεί να το πράξει – κι η πιο μεγάλη τιμωρία εδώ είναι να τον εξουσιάζει κάποιος χειρότερός του* [6]*, αν ο ίδιος δε θα έχει τη διάθεση να κυβερνά. Από φόβο γι' αυτή ακριβώς την τιμωρία* [7] *δέχονται κατά τη γνώμη μου να ασκήσουν εξουσία οι άξιοι άνθρωποι, όταν καμιά φορά συμβεί να πάρουν εξουσία στα χέρια τους, και αναλαμβάνουν τότε να κυβερνήσουν όχι με την ιδέα ότι τους περιμένει εκεί κάτι καλό ή ότι θα καλοπεράσουν αλλά σαν να προχωρούν σε κάτι που είναι ανάγκη να το πράξουν και που δεν έχουν κάποιους καλύτερούς τους ή όμοιούς τους για να τους το αναθέσουν.*

(Πλάτων, *Πολιτεία*, Α, 347 b-d)

ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

1 **Γι' αυτόν τον λόγο, είπα εγώ**: ο Σωκράτης και οι συνομιλητές του –εδώ ο σοφιστής Θρασύμαχος και ο Γλαύκων– συνεχίζουν τη συζήτηση για τη δικαιοσύνη και την αδικία στη ζωή της πόλης και του ατόμου (βλ. ενότητα 2η). Εδώ ο Σωκράτης αναφέρεται στα κίνητρα της ενασχόλησης με την πολιτική και στους σκοπούς της δραστηριότητας. Λίγο πιο πριν ο Σωκράτης σκέπτεται αναλογικά και συγκρίνει τη δεξιότητα της διακυβέρνησης με τις *τέχνες* της ιατρικής, της πλοήγησης και της εκπαίδευσης των αλόγων. Παρατηρεί ότι οι διάφορες τέχνες που υπάρχουν στην κοινωνία, όπως είναι η ιατρική ή η ναυτική, παρέχουν στους ανθρώπους κάποια ιδιαίτερη κοινή ωφέλεια, π.χ. την υγεία ή την ασφάλεια στα ταξίδια. Επομένως, αν η πολιτική διακυβέρνηση είναι μια τέχνη, σύμφωνα με την οποία ένα πρόσωπο κυβερνά άλλα πρόσωπα, ο πολιτικός πρέπει να υπηρετεί εκείνους που κυβερνά και να τους ωφελεί.

2 **Οι άξιοι άνθρωποι**: όσοι έχουν ηθικό φρόνημα και χαρακτήρα, οι ενάρετοι, οι αγαθοί, οι άριστοι.

3 **Εξουσία**: πολιτική εξουσία, διακυβέρνηση.

4 **Ούτε για τα χρήματα ούτε για τη δόξα**: σε αρκετά έργα του ο Πλάτων αναφέρεται στη *φιλοτιμία* (φιλοδοξία), τη *φιλοχρηματία* (φιλαργυρία) και τη *φιλοσοφία* (επιδίωξη της γνώσης), που τις θεωρεί βασικές τάσεις του ανθρώπινου χαρακτήρα ή κύρια κίνητρα της ανθρώπινης δράσης. Εδώ η φιλοδοξία και η φιλαργυρία χαρακτηρίζονται ως ηθικά ελαττώματα, συνεπώς αποδοκιμάζονται ως κίνητρα για την ενασχόληση με την πολιτική.

5 **Εξαναγκαστεί να το πράξει**: η ασχολία των ενάρετων ανθρώπων με την πολιτική δεν είναι θέμα επιθυμίας ή προσπόρισης ατομικής ωφέλειας, αλλά υπαγορεύεται από το καθήκον, είναι απότοκος της ανάγκης να εξασφαλίζεται η ορθή άσκηση της πολιτικής εξουσίας.

6 **Εξουσιάζει κάποιος χειρότερος**: ο Σωκράτης παραδέχεται πως οι αγαθοί άνθρωποι δέχονται να αναλάβουν τις ευθύνες της πολιτικής εξουσίας, για να αποτρέψουν τις επιζήμιες για την κοινωνία συνέπειες, εξαιτίας κακού χειρισμού της από ανάξια πρόσωπα.

7 **Από φόβο γι' αυτήν ακριβώς την τιμωρία**: η πολιτική δεν πρέπει να ασκείται με σκοπό την ιδιοτελή εκμετάλλευση, για να αποκτήσουν κάτι οι ίδιοι οι πολιτικοί, αλλά να ασκείται ως φροντίδα για την ευημερία του κοινωνικού συνόλου.

Ξυλογραφία από την πρώτη έκδοση του έργου του διακεκριμένου Άγγλου συγγραφέα και πολιτικού Τόμας Μορ, *Ουτοπία*, (1516), το οποίο είναι εμπνευσμένο από την *Πολιτεία* του Πλάτωνα.

Καταδίκη του λαϊκισμού και της δημαγωγίας

«Και έχω αποφασίσει να λέγω αυτά όχι για να γίνω σε κάποιους απο σας μισητός έτσι άσκοπα· γιατί εγώ δεν είμαι τόσο ανόητος ούτε άμοιρος, ώστε να θέλω να γίνομαι μισητός χωρίς να νομίζω ότι προσφέρω κανένα όφελος· θεωρώ όμως ίδιο του δίκαιου πολίτη να προτιμά τη σωτηρία των υποθέσεων της πόλης αντί της εύνοιας που αποκτά με τα λόγια του».

(Δημοσθένης, *Ολυνθιακός* Γ΄ 21, στο *Περί της πολιτικής...*, μτφρ. Κ.Ι. Δεσποτόπουλος, εκδ. ΜΙΕΤ, 2004, σελ. 251)

Η δημοκρατική διαδικασία της ψήφου έχει τεθεί εδώ για να αποφασισθεί αν ο Αίας ή ο Οδυσσέας θα πάρουν τα όπλα του νεκρού Αχιλλέα. Αττική ερυθρόμορφη κύλικα, περ. 490-480 π.Χ.

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΟΥΤΟΠΙΑ (λατ. utopia, ού + τόπος): Συνήθως η λέξη σημαίνει «αυτό που δεν έχει τόπο», το φανταστικό.

ΠΟΛΙΤΙΚΗ: 1. το σύνολο των θεμάτων που έχουν σχέση με τα κοινά, 2. η τέχνη και η πρακτική της διακυβέρνησης.

ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ: 1. αυτός που σχετίζεται με τον πολίτη, 2. πρόσωπο που συμμετέχει ενεργά στην πολιτική.

Η ρόκα (ηλακάτη) και ο αργαλειός ήταν από τις συνηθισμένες γυναικείες απασχολήσεις της αρχαϊκής και της κλασικής εποχής. Σκηνή από λήκυθο που απεικονίζει γυναίκες που κλώθουν και υφαίνουν ύφασμα σε πρωτόγονο αργαλειό, 6ος αι. π.Χ. (Ν. Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης).

Ποιός είναι ο αρμόδιος να κυβερνά; Από την εποχή του Πλάτωνα, κάποιοι φιλόσοφοι έχουν θεωρήσει ότι βασικό έργο της πολιτικής φιλοσοφίας είναι ο προσδιορισμός του δίκαιου ηγεμόνα. Ο de Porter παρουσιάζει αλληγορικά το θέμα σε αυτόν τον πίνακα (1635) όπου η Αξία αναλαμβάνει την Επίγεια Εξουσία.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

Η πολιτική ως τέχνη

[Ξένος:] *Ας πούμε, τότε, πως αυτό είναι το τέλος (τελικός σκοπός) του υφάσματος της πολιτικής πράξης, η άμεση ύφανση του χαρακτήρα των γενναίων και συνετών ανθρώπων· όταν με την ομόνοια και τη φιλία η βασιλική τέχνη τους συγκεντρώνει σε μια κοινή ζωή και κατασκευάζει, έτσι, το μεγαλοπρεπέστερο και πιο υπέροχο ύφασμα, τυλίγει όλους τους άλλους μέσα στις πόλεις, δούλους και ελεύθερους, και τους συνέχει με αυτό το ύφασμα και, χωρίς να παραλείψει κάτι από κείνα που ανήκουν σε μια ευτυχισμένη πόλη, κυβερνά και επιβλέπει.*

[Σωκράτης:] *Με τον καλύτερο τρόπο, Ξένε, μας σκιαγράφησες και τον βασιλικό και τον πολιτικό άνδρα.*

(Πλάτων, *Πολιτικός*, 311 b-c)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1 Ποια κίνητρα και ποιες σκοπιμότητες ωθούν συνήθως τους ανθρώπους στην πολιτική δράση, σύμφωνα με το κείμενο;

2 Γιατί οι ενάρετοι ή άξιοι άνθρωποι είναι, γενικά, απρόθυμοι και δεν επιθυμούν να ασχοληθούν με την πολιτική, κατά τον Πλάτωνα;

3 Ποιο είναι, κατά τον Πλάτωνα, το μόνο ηθικά αποδεκτό κίνητρο του πολιτικού άνδρα; Σε ποιο συλλογισμό στηρίζει την άποψή του;

4 *Κι η πιο μεγάλη τιμωρία εδώ είναι να τον εξουσιάζει κάποιος χειρότερός του, αφού ο ίδιος δε θα έχει τη διάθεση να κυβερνά*. Συμφωνείτε με αυτήν την άποψη που βρίσκεται στο κείμενό σας; Ποιες υποχρεώσεις συνεπάγεται η αποδοχή της για τον κοινό πολίτη;

5 Αν συμφωνείτε με τις απόψεις του Σωκράτη και του Πλάτωνα για τα κίνητρα της πολιτικής δράσης, με ποια κριτήρια μπορείτε να αξιολογήσετε τη δράση των πολιτικών προσώπων;

ΘΕΜΑΤΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ Ή ΓΡΑΠΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

1 Στο παράλληλο κείμενο (1) ο Πλάτων επιχειρεί να προσδιορίσει το έργο και το σκοπό της πολιτικής χρησιμοποιώντας την αναλογία της πολιτικής προς μια συγκεκριμένη τέχνη.

α) Με ποια τέχνη παρομοιάζεται η πολιτική, ως προς το έργο και τον σκοπό της;

β) Σε μια παράγραφο προσπαθήστε να δώσετε και εσείς την αναλογία της πολιτικής προς κάποια «τέχνη», σύγχρονη ή παλιά (π.χ. ναυπηγική, μαγειρική, δραματική, πολεμική, αρχιτεκτονική κ.λπ.)

2 Σχολιάστε το κείμενο που ακολουθεί συγκριτικά με γεγονότα από βιβλία της ιστορίας σας ή από τη σύγχρονη πραγματικότητα:

«Η πολιτική δεν περιορίζεται στην άσκηση εξουσίας και τα κίνητρα που κάνουν τους ανθρώπους να μάχονται για κοινωνική αλλαγή ή για τη διατήρηση των αξιών μιας κοινωνίας είναι πολύ βαθύτερα από την έλξη της προσωπικής φιλοδοξίας. Εδώ ιστορία και θεωρία –η δύναμη των ιδεών– παίζουν καθοριστικό ρόλο στην πολιτική».

(Σ. Γκόλντχιλ, *Έρωτας και τραγωδία*, μτφρ. Κ. Τριανταφυλλόπουλου, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2004, σελ. 222)

ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Για ποιους λόγους, κατά τη γνώμη σας, η πολιτική βρίσκεται στο επίκεντρο του φιλοσοφικού ενδιαφέροντος του Πλάτωνα; Ποια προσωπικά βιώματα και ποια πολιτικά γεγονότα της εποχής του μπορεί να τον επηρέασαν, ώστε ο πολιτικός στοχασμός να είναι γι' αυτόν επίκαιρος και αναγκαίος; (Θα βοηθηθείτε στην απάντησή σας, αν αξιοποιήσετε τις γνώσεις σας από την Αρχαία Ιστορία και σχετικές πληροφορίες από την Εισαγωγή του βιβλίου σας).

Η είσοδος στην Ακρόπολη την εποχή του Περικλή (αναπαράσταση).

Η Πνύκα βρισκόταν μεταξύ του Λόφου των Νυμφών (Αστεροσκοπείου) και εκείνου των Μουσών (Φιλοπάππου). Εδώ συγκεντρωνόταν τέσσερις φορές το μήνα η Εκκλησία του Δήμου από τον 5ο αι. π.Χ. Οι ρήτορες αγόρευαν στο διαμορφωμένο στον βράχο βήμα, ενώ το πλήθος στεκόταν στην ημικυκλική κατηφορική πλατεία.

Μελανόμορφος αμφορέας, περ. 403 π.Χ. που απεικονίζει τη θεά Αθηνά να κρατά την ασπίδα της, όπου απεικονίζονται ο Αρμόδιος και ο Αριστογείτων οι οποίοι θεωρούνταν ήρωες της αθηναϊκής δημοκρατίας, επειδή φόνευσαν τον γιο του τυράννου Πεισίστρατου τον 6ο αι. π.Χ.

Η θέση των γυναικών στην «ιδανική» πολιτεία[1]

Στην ενότητα αυτή θα γνωρίσουμε τις αντιλήψεις του Πλάτωνα για τη συμμετοχή των γυναικών στη διακυβέρνηση της πολιτείας, για τις σχέσεις των δύο φύλων και για την ισοτιμία ανάμεσα στα φύλα, όπως παρουσιάζονται στο 5ο βιβλίο της *Πολιτείας*. Θα δούμε για ποιο λόγο ο Πλάτων υποστήριζε ότι οι γυναίκες είναι ίσες με τους άνδρες στην αρετή και γιατί θεωρούσε ότι τα δύο φύλα πρέπει να ακολουθούν στην εκπαίδευση τον ίδιο τρόπο ζωής. Θα δούμε, επίσης, με ποιον τρόπο διεξάγεται ο διάλογος και πώς ο Πλάτων διαφοροποιείται από το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο της εποχής του.

Γυναίκα που διαβάζει πάπυρο μαζί με τρεις φίλες της. Ασυνήθιστη σκηνή για την πραγματικότητα της εποχής. Αττική ερυθρόμορφη υδρία, περίπου 450 π.Χ.

Η Αθηνά αποθέτει την ασπίδα της και σημειώνει σε πινάκιο.

ΚΕΙΜΕΝΟ

Ισοτιμία των φύλων στη συμμετοχή στην εξουσία

[Σωκράτης:] *Επομένως, φίλε μου, δεν υπάρχει έργο (επιτήδευμα) σχετικό με τη διοίκηση της πολιτείας που να προσιδιάζει στη γυναίκα ως γυναίκα*[2]*, ούτε στον άνδρα ως άνδρα, αλλά οι φυσικές ικανότητες είναι κατά τρόπο ομοιόμορφο διάσπαρτες και στα δύο φύλα, κι είναι σύμφωνο με τη φύση να συμμετέχει η γυναίκα σε όλα τα έργα, το ίδιο και ο άνδρας, γενικά όμως η γυναίκα είναι πιο αδύναμη από τον άνδρα*[3]*.*

[Γλαύκων:] *Βεβαίως.*

[Σωκράτης:] *Θα τα αναθέσουμε λοιπόν όλα στους άνδρες, και στις γυναίκες τίποτα*[4]*;*

[Γλαύκων:] *Αυτό δε γίνεται.*

[Σωκράτης:] *Θα πούμε, φαντάζομαι, ότι μια γυναίκα είναι από τη φύση της κατάλληλη για το επάγγελμα του γιατρού και η άλλη όχι· επίσης ότι η μια έχει καλλιτεχνική προδιάθεση κι η άλλη όχι.*

[Γλαύκων:] *Ασφαλώς.*

[Σωκράτης:] *Δεν υπάρχει επίσης γυναίκα με φυσική προδιάθεση για τη γυμναστική και για την πολεμική τέχνη κι από την άλλη γυναίκα ακατάλληλη για πόλεμο και χωρίς κλίση στη γυμναστική;*

[Γλαύκων:] *Κατά τη γνώμη μου, ναι.*

[Σωκράτης:] *Το ίδιο και γυναίκα με φυσική προδιάθεση για τη σοφία κι άλλη που μισεί τη γνώση; Επίσης άλλη που να 'ναι ψυχωμένη κι άλλη άψυχη;*

[Γλαύκων:] *Και αυτά.*

[Σωκράτης:] *Επομένως υπάρχει και γυναίκα κατάλληλη για το έργο του φύλακα και άλλη που δεν είναι κατάλληλη γι' αυτό. Πώς και τους άνδρες που τους προορίζουμε για το έργο του φύλακα δεν τους επιλέγουμε με βάση αυτά τα φυσικά προσόντα*[4]*;*

[Γλαύκων:] *Ναι, με αυτά.*

[Σωκράτης:] *Συνεπώς η φυσική καταλληλότητα για το έργο του φύλακα είναι η ίδια και στη γυναίκα και στον άνδρα, με μόνη διαφορά ότι στη μια περίπτωση είναι πιο αδύναμη*[5]*, ενώ στην άλλη πιο ισχυρή.*

(Πλάτων, *Πολιτεία*, Ε, 455d-456c)

ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

1 Στο 5ο βιβλίο της *Πολιτείας* (*Πολιτεία*, Ε, 449a-471c), ο Πλάτων υποστηρίζει πως οι φυσικές δυνάμεις και ικανότητες έχουν κατανεμηθεί εξίσου στα δύο φύλα. Η μόνη εκ φύσεως διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών είναι αυτή που αφορά στη διαδικασία της αναπαραγωγής, η οποία όμως δε θέτει φραγμό στις γυναίκες για ίση συμμετοχή στις υψηλότερες θέσεις μέσα στην «ιδανική» πολιτεία. Κατά τον Πλάτωνα, το φύλο δεν έχει καμία σχέση με τη διανοητική ανάπτυξη και τις ατομικές ικανότητες των προσώπων.

2 **Έργο που προσιδιάζει στη γυναίκα**: η θέση της γυναίκας στην αρχαία Ελλάδα ήταν δυσμενής. Ιδιαίτερα στην Αθήνα, υπήρχαν πολλές διακρίσεις σε βάρος των γυναικών. Οι Αθηναίες όλων των κοινωνικών τάξεων δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα και ζούσαν μια ζωή περιορισμένη στο σπίτι.

3 **Πιο αδύναμη από τον άνδρα**: ο Πλάτων ενδιαφέρεται για την αγωγή, η οποία πρέπει να παρέχεται στην «ιδανική» πολιτεία, προσφέροντας σ' όλους τους πολίτες ίσες ευκαιρίες. Οι προτάσεις του για την ισότητα των φύλων, μολονότι «επαναστατικές», αποβλέπουν στο συμφέρον της πόλης και μετριάζονται από την παραδοχή ότι οι γυναίκες είναι πιο αδύναμες από τους άνδρες.

4 **Επιλέξαμε με βάση τα φυσικά προσόντα**: ο Πλάτων είναι ο πρώτος, και ο μόνος από τους συγχρόνους του, που ασκεί κριτική στο κοινωνικό σύστημα αναγνωρίζοντας τη σπατάλη των γυναικείων δυνατοτήτων που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την ανάπτυξη της πολιτικής κοινωνίας. (Λέει χαρακτηριστικά ότι «μια πόλη που δε χρησιμοποιεί τις γυναίκες εξίσου όπως τους άνδρες είναι μία πόλη μισή· είναι όπως ένας άνθρωπος που δε χρησιμοποιεί και τα δύο του χέρια»).

5 **Φυσική καταλληλότητα και φύλα**: εδώ ο Πλάτων εκφράζει την άποψη ότι οι γυναίκες δεν εμποδίζονται λόγω του φύλου τους να συμμετάσχουν στις αρμοδιότητες της πολιτείας. Έχει υπάρξει μεγάλη διαφωνία σχετικά με το κατά πόσο ο Πλάτων ήταν «φεμινιστής». Οπωσδήποτε, η ιδέα που υποστήριξε στην αρχή του κειμένου, ότι οι γυναίκες μπορούν να συμμετέχουν στη διοίκηση της πολιτείας, ήταν ιδιαίτερα πρωτοποριακή και επαναστατική για την εποχή του. Όμως, ορισμένοι έχουν παρατηρήσει ότι σε άλλα χωρία των διαλόγων του εκφράζεται υποτιμητικά για τις γυναίκες και ότι, στην πραγματικότητα, αυτό που επιθυμεί είναι να χρησιμοποιήσει προς όφελος της ιδανικής πολιτείας όσο το δυνατόν περισσότερο τις γυναίκες και όχι να τις χειραφετήσει.

Απεικόνιση γυναικών από έπαυλη της Πομπηίας. Οι γυναίκες αυτές ασκούνται στη μουσική.

Περίφημη γυναικεία μορφή από την Πομπηία που απεικονίζει γυναίκα που σκέπτεται, την επονομαζόμενη Σαπφώ.

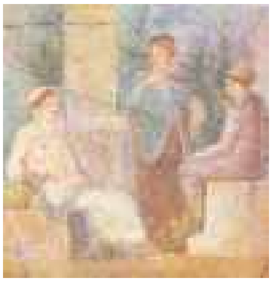

Τοιχογραφία του 1ου αι. μ.Χ., από την Πομπηία, που απεικονίζει συζήτηση τριών γυναικών κάτω από ένα προστέγασμα. Πιθανότατα από ένα πρωτότυπο έργο.

Παράσταση της Αθηνάς, καθώς φιλοτεχνεί πήλινο άγαλμα. Αττική οινοχόη, περ. 470 π.Χ. (Βερολίνο, Κρατικά Μουσεία).

Η σιγή των γυναικών

«Καθετί σχεδόν που γνωρίζουμε για τις Ελληνίδες προέρχεται τελικά από ανδρική πηγή από αυτά που οι άνδρες έλεγαν για τις γυναίκες, από τις γυναικείες μορφές που δημιουργούσαν στη λογοτεχνία και στην τέχνη, και από ανεπίσημους νόμους και νομικές ρυθμίσεις που κατασκεύαζαν για να συναλλάσσονται με τις γυναίκες. Τόσο ως ομάδες όσο και ως άτομα οι γυναίκες στην αρχαία Ελλάδα είναι σε μεγάλη έκταση πλάσματα που επινοήθηκαν από άνδρες».

(S. Blundell, *Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Λ.Ι. Χατζηφώτη, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σελ. 15)

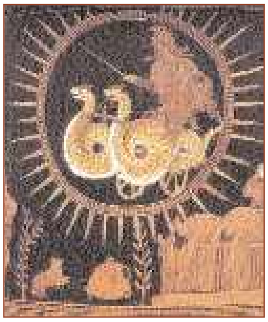

Ο Κρατήρας της Μήδειας. Λεπτομέρεια από έργο του ύστερου 5ου αι. π.Χ. από την Κάτω Ιταλία (Κλήβελαντ, Μουσείο Τέχνης).

Καλλωπισμός νεαρής κοπέλας, αρχές του 1ου αι. μ.Χ., πιθανότατα αντίγραφο πρωτότυπου έργου του 4ου αι., σε τοιχογραφία από το Ερκολάνο (Νάπολη, Εθνικό Μουσείο).

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1 Η αρετή είναι η ίδια για τον άνδρα και για τη γυναίκα

[Σωκράτης:] *Μόνο για την αρετή έχεις αυτή την ιδέα, Μένων, ότι άλλη είναι η αρετή του άνδρα και άλλη της γυναίκας και ούτω καθεξής ή πιστεύεις τα ίδια και για την υγεία και για το μέγεθος και για τη δύναμη; Άλλη νομίζεις ότι είναι η υγεία του άντρα και άλλη της γυναίκας; Ή είναι παντού το ίδιο πράγμα, όταν είναι υγεία, είτε υπάρχει στον άντρα είτε και σε οποιονδήποτε άλλο;*

[Μένων:] *Μου φαίνεται ότι η υγεία είναι η ίδια και στον άντρα και στη γυναίκα.*

[Σωκράτης:] *Τότε λοιπόν και το μέγεθος και η δύναμη; Εάν μία γυναίκα είναι δυνατή θα είναι δυνατή επειδή θα έχει τις ίδιες ιδιότητες και την ίδια δύναμη με τον δυνατό άνδρα; Με «την ίδια», εννοώ τα εξής: η δύναμη δε διαφέρει καθόλου ως προς το ότι είναι δύναμη εάν βρίσκεται στον άνδρα ή στη γυναίκα, ή μήπως νομίζεις ότι διαφέρει;*

[Μένων:] *Όχι καθόλου.*

[Σωκράτης:] *Η αρετή λοιπόν, θα διαφέρει καθόλου, ως προς το ότι είναι αρετή αν βρίσκεται στο παιδί ή στον γέροντα, τη γυναίκα ή τον άνδρα;*

[Μένων:] *Κάπως, μου φαίνεται, Σωκράτη, αυτό δεν είναι το ίδιο*

[Σωκράτης:] *Γιατί; Δεν υποστήριξες προηγουμένως ότι η αρετή του άνδρα είναι να διοικεί καλά την πολιτεία και της γυναίκας να διοικεί το σπίτι της;*

[Μένων:] *Μάλιστα.*

[Σωκράτης:] *Είναι όμως άραγε δυνατόν να διοικήσει κανείς καλά την πολιτεία ή το σπίτι ή οτιδήποτε άλλο, αν δεν τα διοικεί φρόνιμα και δίκαια;*

[Μένων:] *Όχι βέβαια.*

[Σωκράτης:] *Αν τα διοικούν λοιπόν φρόνιμα και δίκαια, θα τα διοικούν με σωφροσύνη και δικαιοσύνη;*

[Μένων:] *Αναγκαστικά*

[Σωκράτης:] *Τα ίδια πράγματα λοιπόν χρειάζονται και οι δύο, και ο άνδρας και η γυναίκα, αν πρόκειται να είναι ενάρετοι, σωφροσύνη και δικαιοσύνη.*

(Πλάτων, *Μένων*, 72d-73b)

2 Ο ριζοσπαστισμός και η πρωτοτυπία του Πλάτωνα

[…] ο ριζοσπαστισμός και η πρωτοτυπία του Πλάτωνα συνίστανται στη στάση που κρατά απέναντι στις γυναίκες. Αποτελεί εκπληκτική καινοτομία να πιστεύει κανείς ότι οι κοινωνικοί ρόλοι των γυναικών δεν είναι φύσει, αλλά ότι οι γυναίκες μπορούν να κάνουν ό,τι κάνουν και οι άνδρες.

(Julia Annas, Πλάτων: *Όλα όσα πρέπει να γνωρίζετε*, μτφρ. Ε. Λεοντσίνη, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006, σελ. 62-63)

3 Η διάκριση των φύλων

Η διάκριση των φύλων, όπως ερμηνεύεται συνήθως, χρησιμοποιεί το φύλο αυθαίρετα ή παράλογα ως κριτήριο για την απονομή ρόλων ή θέσεων. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, οι πιο κραυγαλέες μορφές διάκρισης των φύλων είναι εκείνες όπου, για παράδειγμα, κάποιος αρνείται να προσλάβει μία γυναίκα στη δουλειά του, παρά το γεγονός ότι το φύλο δεν έχει καμιά ορθολογική σχέση με την επιτέλεση του συγκεκριμένου έργου. Η MacKinnon το κατονομάζει αυτό «προσέγγιση της διαφοράς» στη διάκριση των φύλων, διότι θεωρεί ότι πρόκειται για μεροληπτική μεταχείριση αντιμετώπιση που δεν μπορεί να δικαιολογηθεί με βάση κάποια διαφορά ανάμεσα στα φύλα.

(Will Kymlicka, *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας*, εισ.–μτφρ. Γρ. Μολύβας, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2005, σελ. 505)

Χάλκινο αγαλματίδιο νεαρής Σπαρτιάτισσας αθλήτριας, σε φάση δρόμου ταχύτητας, της αρχαϊκής εποχής (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο).

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1 Ποια επαγγέλματα ή δραστηριότητες αναφέρει ο Πλάτων τα οποία μπορούν να ασκήσουν οι γυναίκες της «ιδανικής» πολιτείας;

2 Γιατί η αρετή δεν είναι προνόμιο ορισμένου φύλου σύμφωνα με τον Πλάτωνα;

3 Νομίζετε ότι ο ρόλος που δίνει στις γυναίκες ο Πλάτων είναι κάτι νέο και επαναστατικό ή συνδέεται με τις παραδόσεις και τις συνήθειες των Αθηναίων της εποχής;

4 Ποιες αρετές αποδίδει ο Πλάτων εξίσου και στα δύο φύλα στο παράλληλο κείμενο (1); Παρατηρείται διαφοροποίηση στη σκέψη του σε σχέση με όσα αναφέρει στο απόσπασμα της *Πολιτείας* που μελετήσατε;

5 Σκεφτείτε παραδείγματα από την καθημερινή χρήση της γλώσσας στα οποία γίνεται αποκλειστική χρήση του αρσενικού γένους για να δηλωθεί το σύνολο των ανθρώπων ή περιπτώσεις όπου το αρσενικό γένος χρησιμοποιείται για να δηλώσει και το θηλυκό. Κατά τη γνώμη σας, είναι αυτό σωστό;

« – Γιατί εσείς οι Σπαρτιάτισσες είστε οι μόνες που εξουσιάζετε τους άνδρες;
– Γιατί είμαστε οι μόνες που γεννάμε άνδρες».

(Πλούταρχος, *Αποφθέγματα Λακωνικά*, 227e)

ΘΕΜΑΤΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ Ή ΓΡΑΠΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

1 Αναζητήστε γυναικεία ιστορικά πρόσωπα που διακρίθηκαν κατά την ελληνική αρχαιότητα και προσπαθήστε να αναφέρετε όσο το δυνατόν περισσότερα ονόματα. Στη συνέχεια, επιλέξτε μία από αυτές τις γυναίκες και αναφερθείτε σύντομα στον βίο και τη δραστηριότητά της.

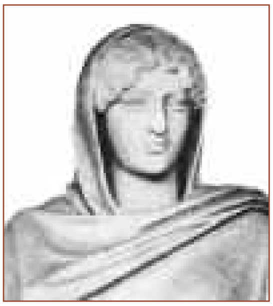

Η Ασπασία, από τη Μίλητο, εγκαταστάθηκε στην Αθήνα το 455 π.Χ. Ως σύντροφος του Περικλή άσκησε μεγάλη επίδραση σ' αυτόν με τη μόρφωση, την ευφυΐα της και την πολιτική της σκέψη. Στο σπίτι τους σύχναζαν ο Αναξαγόρας, ο Πρωταγόρας, ο Ζήνων, ο Φειδίας, ο Σοφοκλής και ο νεαρός τότε Σωκράτης. Λεπτομέρεια από άγαλμα του Κάλλωνα, που είχε κατασκευασθεί το 460 περίπου, που απεικονίζει γυναικεία μορφή την επονομαζόμενη Ασπασία.

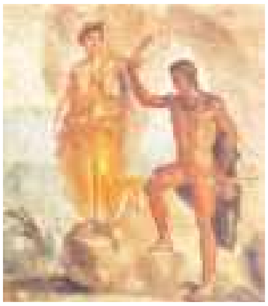

Ο Περσέας και η Ανδρομέδα. Τοιχογραφία από την Πομπηία που απεικονίζει τον γνωστό μύθο σύμφωνα με τον οποίο ο Περσέας, ήρωας του Άργους, έσωσε την Ανδρομέδα στην Αιθιοπία από το κήτος που την απειλούσε.

Υποτίμηση της γυναίκας

Κρέων: Κακό μεγαλύτερο από την αναρχία
δεν υπάρχει. Αυτή καταστρέφει πόλεις,
αυτή αναστατώνει οικογένειες,
αυτή διασπάει προς τη φυγή
τις τάξεις των συμμαχικών δοράτων,
ενώ η πειθαρχία σώζει τα πλήθη
όσων μένουν στη θέση τους.
Έτσι πρέπει να υπερασπιζόμαστε την έννομη τάξη,
και με κανένα τρόπο να μη νικιόμαστε από γυναίκα·
γιατί, αν πρέπει, καλύτερα να εκθρονιστούμε
από άνδρα, και τότε δεν θα πουν για μας
πως είμαστε κατώτεροι από γυναίκες.

(Σοφοκλέους, *Αντιγόνη*, στ. 672-680, στο *Περί της πολιτικής*, επιλογή κειμένων - μτφρ. Κ.Ι. Δεσποτόπουλος, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2004)

Παράσταση της Μήδειας που σκοτώνει τα παιδιά της, από κρατήρα της Κάτω Ιταλίας του 4ου αι. π.Χ. (Παρίσι, Μουσείο Λούβρου).

2 Αναζητήστε γυναικεία μυθικά πρόσωπα που έχουν εμπνεύσει τους ποιητές της αρχαιότητας από τον Όμηρο μέχρι τον Ευριπίδη. Στη συνέχεια, αφού χωριστείτε σε ομάδες, να αναφερθείτε σύντομα στους αρχαίους μύθους που αφορούν γυναίκες και στον τρόπο που παρουσιάζεται ο χαρακτήρας τους.

3 Με ποιον τρόπο συσχετίζονται οι απόψεις του Πλάτωνα για τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία και το κράτος με την άποψη που εκφράζει ο Κρέων, στο παράπλευρο κείμενο με τον τίτλο: «Υποτίμηση της γυναίκας»; Ο Κρέων ως βασιλιάς της Θήβας, συγκρούστηκε με την ανιψιά του Αντιγόνη, που ήθελε να θάψει τον αδελφό της Πολυνείκη, παρόλο που είχε πολεμήσει εναντίον της πόλης των Θηβών διεκδικώντας την εξουσία από τον δίδυμο αδελφό του Ετεοκλή. Ο ίδιος ο βασιλιάς υποστήριζε ότι πρωταρχικό καθήκον είναι η υπακοή και η πειθαρχία στον άρχοντα και τους νόμους της πατρίδας της.

ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1 Ο Περικλής αναφέρει στον Επιτάφιο λόγο του (Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, Βιβλίο ΙΙ, 45, 2, μτφρ. Ι.Θ. Κακριδής, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1984): *«Κι αν ακόμα πρέπει να πω κάτι και για των γυναικών την αρετή, όσες θ' απομείνουν τώρα χήρες, φτάνει μια σύντομη παραίνεση, για να δείξω ό,τι χρειάζεται· να μη φανείτε κατώτερες από τη γυναικεία φύση σας, μεγάλη σε σας η δόξα, το ίδιο και σε όποια το όνομά της θα ακουστεί όσο γίνεται πιο λίγο μέσα στους άνδρες, είτε για καλό είτε για κακό».* Σχολιάστε την άποψη αυτή του Περικλή και συγκρίνατέ την με την άποψη του Πλούταρχου για τις Σπαρτιάτισσες που βρίσκεται στη σελ. 79 (στο περιθώριο).

2 Ανατρέχοντας στα βιβλία της Αρχαίας Ιστορίας σας, σε άλλα βιβλία Ιστορίας και στις απεικονίσεις του κεφαλαίου, σκιαγραφήστε την καθημερινή ζωή των γυναικών στην αρχαία Αθήνα της εποχής του Περικλή κάνοντας ειδική αναφορά στην προσωπικότητα της Ασπασίας, της συντρόφου του σημαντικού αυτού Αθηναίου πολιτικού. Επίσης, να συγκρίνετε τη ζωή των γυναικών της Αθήνας με την αντίστοιχη των γυναικών της Σπάρτης (Συμβουλευτείτε και το *Ανθολόγιο της Β' Γυμνασίου: Αρχαία Ελλάδα: Ο τόπος και οι άνθρωποι*).

Ανακεφαλαίωση

Στο κεφάλαιο αυτό:

1. Γνωρίσαμε κείμενα του Πλάτωνα που σχετίζονται με την ιστορία και τον πολιτισμό της κλασικής εποχής και αφορούν ιδιαίτερα την αθηναϊκή κοινωνία.
2. Συζητήσαμε ορισμένες ηθικές, κοινωνικές και πολιτικές απόψεις του Σωκράτη και του Πλάτωνα που εντάσσονται στην κοινωνική, πολιτική και πνευματική ζωή της εποχής τους, αλλά μπορούν να προβληθούν και να μελετηθούν και στο πλαίσιο της σύγχρονης εποχής.
3. Γνωρίσαμε τον *διάλογο*, μια μορφή φιλοσοφικού λόγου που εγκαινίασε ο Σωκράτης και ο Πλάτων, ο οποίος έχει μεγάλη χρήση και χρησιμότητα σε κάθε εποχή. Στα κείμενα που μελετήσαμε είδαμε την προσπάθεια των φιλόσοφων αυτών να ορίσουν έννοιες, όπως η δικαιοσύνη και η αδικία.

Τα ερωτήματα που γεννιούνται από τα κείμενα που έχουν επιλεγεί μπορούν να συνοψιστούν στα ακόλουθα:
– Ποιο φιλοσοφικό, κοινωνικό ή παιδαγωγικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν για τους σύγχρονους ανθρώπους;
– Ποιες προεκτάσεις και ερμηνείες επιδέχονται σε σχέση με την εποχή που γράφτηκαν;

Στην 1η ενότητα:

Μέσα από την *Απολογία Σωκράτους*, έργο που γράφτηκε στην περίοδο της νεότητας του Πλάτωνα, γνωρίσαμε την προσωπικότητα και τις ηθικές απόψεις του Σωκράτη, ο οποίος διαμόρφωσε την ηθική φιλοσοφία και επηρέασε με τη διδασκαλία του τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, αλλά και τους μετέπειτα φιλοσόφους της αρχαιότητας. Το πρότυπο ανθρώπου που αυτός πρότεινε, τονίζοντας την αξία της αυτογνωσίας και της καλλιέργειας της ψυχής και ο κριτικός ρόλος που προσέδωσε στον διανοούμενο της εποχής του έχουν διαχρονική αξία.

Στη 2η ενότητα:

Διερευνήσαμε τον προβληματισμό του Σωκράτη και του Πλάτωνα για τις έννοιες της δικαιοσύνης και της αδικίας μέσα από τον διάλογο *Πολιτεία*, έργο από τα πιο σημαντικά του μεγάλου φιλοσόφου, που σχετίζεται με την Αθήνα της εποχής κατά την οποία ο Νικίας συνήψε ειρήνη (422 π.Χ.) με τους Σπαρτιάτες, και γνωρίσαμε έναν από τους ορισμούς της δικαιοσύνης που έδωσε, σύμφωνα με τον οποίο «δικαιοσύνη είναι η συνεργασία».

Στην 3η και 4η ενότητα:

Γνωρίσαμε τις σχέσεις πολιτικής και ηθικής, που στηρίζουν την «ιδανική» πολιτεία, την οποία ο Πλάτων επινοεί ως καλύτερη από τα άλλα πολιτεύματα, σε σχέση με την παιδεία. Γνωρίσαμε την κριτική της ποίησης, που ο Πλάτων άσκησε επειδή θεωρούσε πως η μυθοπλασία δεν αποκαλύπτει την αλήθεια και επηρεάζει αρνητικά τους νέους. Συζητήσαμε, επίσης, για τον ρόλο του πολιτικού στη διακυβέρνηση της πόλης-κράτους, η οποία πρέπει να ασκείται, κατά τον Πλάτωνα, από τους άριστους, δηλαδή όσους συνδέουν την αρετή με τη γνώση.

Στην 5η ενότητα:

Γνωρίσαμε ορισμένες από τις πολιτικές και κοινωνικές απόψεις του Πλάτωνα για τη δυνατότητα των γυναικών να συμμετέχουν στην εξουσία εξίσου με τους άνδρες, τις τοποθετήσαμε στο ιστορικό και πολιτιστικό πλαίσιο της εποχής και επιχειρήσαμε προέκταση με αναφορές σε σύγχρονους φιλοσόφους και στη σύγχρονη πραγματικότητα.

Η Σχολή του Αριστοτέλη. Νωπογραφία, έργο του Gustav Adolph Spangenberg (1883-1888, Πανεπιστήμιο του Χάλε).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Αριστοτέλης

Στο κεφάλαιο αυτό:

- Θα γνωρίσουμε τη ζωή, το συγγραφικό έργο και τη φιλοσοφική δραστηριότητα του Αριστοτέλη, του σημαντικότερου μαθητή του Πλάτωνα, ο οποίος υπήρξε ο πολυγραφότερος φιλόσοφος της αρχαιότητας και διακρίθηκε για το εύρος των επιστημονικών του αναζητήσεων και την εμβρίθεια των φιλοσοφικών του θεωριών.
- Θα μελετήσουμε προβλήματα της **ηθικής**, **κοινωνικής** και **πολιτικής** φιλοσοφίας που συνδέονται άμεσα με τις αντιλήψεις του Αριστοτέλη.
- Θα εξετάσουμε τις ηθικές αντιλήψεις αυτού σχετικά με τον τελικό σκοπό του ανθρώπινου βίου, την **ευδαιμονία**, θα αναλύσουμε τον ορισμό της **αρετής** ως *ἕως προαιρετικῆ* και ως *μεσότητϱ* μεταξύ δύο άκρων και θα συζητήσουμε τις απόψεις του Αριστοτέλη για τη **φιλία** και την αναγκαιότητά της για την ιδιωτική και δημόσια ζωή.
- Θα μελετήσουμε τις κοινωνικές και πολιτικές του αντιλήψεις για τη φύση και την προέλευση της **πολιτικής κοινωνίας**, για την οργάνωση και τη δομή της **πολιτείας** και την πολιτειακή συγκρότηση.
- Θα αναφερθούμε στην επίδραση που έχει ασκήσει η αριστοτελική φιλοσοφία σε όλες τις εποχές και θα επισημάνουμε την επικαιρότητά της.

Αριστοτέλης

1 Η ζωή και η προσωπικότητα του Αριστοτέλη (384-322 π.Χ.)

α) Γέννηση και καταγωγή

Ο Αριστοτέλης υπήρξε ο πιο πολυμερής και μεθοδικός φιλόσοφος της αρχαιότητας. Έζησε την εποχή κατά την οποία η ηγεμονία της Μακεδονίας επεκτεινόταν σε ολόκληρη την Ελλάδα, με συνέπεια την παρακμή της πόλης-κράτους και την επέκταση του ελληνισμού στην Ανατολή. Γεννήθηκε το 384 π.Χ. στα Στάγιρα της Χαλκιδικής, πόλη ακραιφνώς ελληνική που είχε εποικιστεί από την Άνδρο και τη Χαλκίδα. Πατέρας του ήταν ο Νικόμαχος, προσωπικός γιατρός του βασιλιά της Μακεδονίας Αμύντα του Β΄, και μητέρα του η Φαιστίς που η οικογένειά της προερχόταν από τη Χαλκίδα. Φαίνεται ότι ο Αριστοτέλης απέκτησε το ενδιαφέρον του για τη βιολογία από τον πατέρα του, αφού οι Ασκληπιάδες εκπαίδευαν τα παιδιά τους από μικρή ηλικία στην ανατομία και, ενδεχομένως, βοηθούσε τον πατέρα του όταν ήταν μικρός. Έχασε τους γονείς του σε μικρή ηλικία και ανατράφηκε από έναν συγγενή του στον Αταρνέα, πόλη της Μ. Ασίας.

β) Η μαθητεία στην Ακαδημία του Πλάτωνα

Το 367 π.Χ., σε ηλικία δεκαεπτά ετών, πήγε στην Αθήνα για να σπουδάσει στην Ακαδημία του Πλάτωνα, όπου και παρέμεινε για είκοσι χρόνια μέχρι τον θάνατο του δασκάλου του. Υπήρξε ο καλύτερος μαθητής του Πλάτωνα, ο οποίος τον αποκαλούσε *νοῦ* της Ακαδημίας. Ένθερμος υποστηρικτής του όσο εκείνος ζούσε, κράτησε αργότερα κριτική στάση προς τη φιλοσοφία του και ανέπτυξε δικό του ανεξάρτητο φιλοσοφικό σύστημα.

γ) Εγκατάσταση στην Άσσο και φιλοσοφική διδασκαλία

Μετά τον θάνατο του Πλάτωνα, το 347 π.Χ., ο Αριστοτέλης έφυγε από την Αθήνα και πήγε στην Άσσο, πόλη της Μικράς Ασίας απέναντι από τη Λέσβο, κοντά στον Αταρνέα, όπου είχε μεγαλώσει. Ήταν, πιθανώς, δυσαρεστημένος επειδή ο Σπεύσιππος, Αθηναίος πολίτης και ανιψιός του Πλάτωνα, τον διαδέχθηκε στη διοίκηση της Ακαδημίας. Πιο πιθανόν, ωστόσο, είναι να έφυγε από την Αθήνα για λόγους πολιτικούς, αφού υπήρχε εκεί αντιμακεδονικός πυρετός μετά την κατάληψη της Ολύνθου από τον Φίλιππο (348 π.Χ.) και την πολιτική άνοδο του Δημοσθένη, που ήταν επικεφαλής του αντιμακεδονικού κόμματος. Στην Άσσο παρέμεινε τρία χρόνια και γνώρισε τον Θεόφραστο που έγινε αργότερα μαθητής του. Εκεί ερεύνησε τον κόσμο των ζώων και των φυτών και έγραψε τα φυσιογνωστικά του έργα.

δ) Ο Αριστοτέλης δάσκαλος του νεαρού Αλεξάνδρου στη Μακεδονία

Έπειτα από πρόσκληση του βασιλιά της Μακεδονίας Φίλιππου, ο Αριστοτέλης πήγε στην Πέλλα και ανέλαβε την εκπαίδευση του γιου του Αλεξάνδρου, που ήταν τότε 13 ετών. Για την αγωγή του Αλεξάνδρου χρησιμοποίησε τα ομηρικά έπη και άλλα

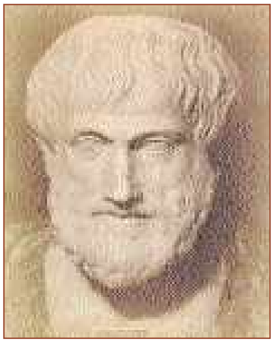

Μαρμάρινη κεφαλή του Αριστοτέλη (Κοπεγχάγη, Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg).

Πλάτων και Αριστοτέλης σε διαλεκτική αντιπαράθεση. Ανάγλυφο του Λούκα ντέλα Ρόμπια (Φλωρεντία, περ. 1437-1439). Το ανάγλυφο αυτό είναι από το κωδωνοστάσιο του καθεδρικού ναού της Φλωρεντίας και συμβολίζει τη φιλοσοφία ή, για την ακρίβεια, τη λογική με τη μορφή ζωηρής συζήτησης ανάμεσα στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη.

Ο Έλλην Αριστοτέλης. Ο Αριστοτέλης σε τοιχογραφία του Καθολικού της Μονής των Φιλανθρωπηνών στο Νησί των Ιωαννίνων, 13ος αιώνας. Τόσο ο Πλάτων όσο και ο Αριστοτέλης είχαν σημαντική συμβολή στη μεσαιωνική θεολογία και αποκαλούνταν «Χριστιανοί πριν τον Χριστό», σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα απεικονίζονται σε χριστιανικούς ναούς.

«Πάντες ἄνθρωποι τοῦ εἰδέναι ὀρέγονται φύσει».

(*Μετά τα Φυσικά*, Ι 2, 980a 22)
Η εναρκτήρια πρόταση του αριστοτελικού έργου *Μετά τα Φυσικά*.

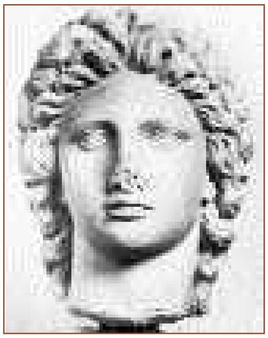

Μαρμάρινο κεφάλι του νεαρού Αλεξάνδρου, 2ος αι. μ.Χ. (Αθήνα, Μουσείο Κανελλοπούλου).

Ο Αριστοτέλης διδάσκει τον Αλέξανδρο. Το 343 π.Χ. ο Αριστοτέλης μετέβη στη μακεδονική αυλή και ανέλαβε την εκπαίδευση του Αλεξάνδρου μέχρι το 336 π.Χ.

Ο Αριστοτέλης θεωρείται πατέρας της λογικής, η οποία παρέμεινε κύριο μάθημα στην εκπαίδευση του Μεσαίωνα και προσελκύει το ενδιαφέρον μέχρι σήμερα. Λεπτομέρεια νωπογραφίας του 15ου αι. από τον καθεδρικό ναό του Le Puy, όπου απεικονίζεται ο Αριστοτέλης και προσωποποιημένη η Λογική.

έργα της ελληνικής γραμματείας. Επηρέασε θετικά την πολιτική συμπεριφορά του Αλεξάνδρου, ο οποίος είχε πει: *«Στὸν πατέρα μου ὀφείλω τὸ ζῆν», «στὸν δάσκαλό μου τὸ εὖ ζῆν»*. Το 336 π.Χ. ο Φίλιππος δολοφονήθηκε και ο Αλέξανδρος ανέβηκε στον θρόνο. Ο Αριστοτέλης έγραψε γι' αυτόν και του αφιέρωσε το *Περὶ βασιλείας* έργο του, με προτροπές για ορθή άσκηση της εξουσίας.

ε) Η ίδρυση του Λυκείου στην Αθήνα

Το 335 π.Χ., μετά από σύντομη παραμονή στα Στάγιρα, ο Αριστοτέλης επέστρεψε στην Αθήνα και ίδρυσε δική του σχολή, το «Λύκειον», ανάμεσα στον λόφο του Λυκαβηττού και τον ποταμό Ιλισό, κοντά στον ναό του Λυκείου Απόλλωνα, όπου συνέχισε την επιστημονική έρευνα και τη διδασκαλία του. Το «Λύκειον», η περίφημη «Περιπατητική Σχολή», ονομάστηκε αργότερα και «Περίπατος», από ένα οικοδόμημα τριγυρισμένο από στοές, όπου οι μαθητές, οι «περιπατητικοί», περπατούσαν συζητώντας θέματα που τους απασχολούσαν. Το Λύκειο εξελίχθηκε σε ανώτατο πνευματικό ίδρυμα και έδωσε τη δυνατότητα στον Αριστοτέλη να γράψει εκεί τα σημαντικότερα έργα του. Το 323 π.Χ., μετά το θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου, ο Αριστοτέλης κατηγορήθηκε για φιλομακεδονικά φρονήματα και ασέβεια. Αναγκάστηκε να αποσυρθεί στη Χαλκίδα, όπου πέθανε το 322 π.Χ. από αρρώστια, σε ηλικία 62 χρόνων. Ο Αριστοτέλης ασχολήθηκε με τη φιλοσοφία, τη ρητορική, την ποίηση και τις επιστήμες, είχε ισχυρή ηθική συνείδηση και τόνιζε τη σημασία της επιστημονικής εντιμότητας. Μετά τον θάνατό του, σχολάρχης έγινε ο μαθητής, φίλος και συνεργάτης του Θεόφραστος.

2 Τα έργα του Αριστοτέλη

Έχουν διασωθεί τρεις κατάλογοι των έργων του Αριστοτέλη που αναφέρουν ότι έγραψε γύρω στα 150 έργα. Τα έργα του χωρίζονται σε τρεις βασικές κατηγορίες: (α) έργα εκλαϊκευτικού χαρακτήρα που τα είχε δημοσιεύσει ο ίδιος, (β) σημειώσεις και συλλογές υλικού που προορίζονταν για επιστημονικές πραγματείες και (γ) τα ίδια τα επιστημονικά έργα. Όλα σχεδόν τα έργα του που σώζονται σήμερα, εκτός από την *Αθηναίων Πολιτεία* που εντάσσεται στην πρώτη κατηγορία, ανήκουν στην τρίτη κατηγορία. Από αυτά θα γνωρίσουμε στο κεφάλαιο αυτό τα ηθικά και τα πολιτικά του συγγράμματα. Στα ηθικά έργα του (*Ηθικά Νικομάχεια, Ηθικά Μεγάλα* και *Ηθικά Ευδήμια*) εξετάζονται προβλήματα που σχετίζονται με την αναζήτηση του ατομικού αγαθού και την ευδαιμονία, τον αγαθό χαρακτήρα, την εκούσια πράξη και την προαίρεση, τις ηθικές και τις διανοητικές αρετές, τη δικαιοσύνη, την ηδονή, τη φιλία και τον ευδαίμονα βίο. Θέματα ηθικής φιλοσοφίας εξετάζονται και στη *Ρητορική* του, έργο που αναφέρεται στην τέχνη της ρητορικής και τα διάφορα είδη της πειθούς. Στα *Πολιτικά*, εξετάζονται προβλήματα πολιτικής φιλοσοφίας, που σχετίζονται με τη δημιουργία της πόλης-κράτους, τη φύση της πολιτικής κοινωνίας, την έννοια του πολίτη, τα είδη των πολιτευμάτων, τα ορθά πολιτεύματα και τις παρεκβάσεις τους, τη δικαιοσύνη, τη μορφολογία και την παθολογία του κράτους και το ιδανικό πολίτευμα.

3 Φιλοσοφία και μέθοδος

Στον Αριστοτέλη οφείλουμε την άποψη ότι η ελληνική φιλοσοφία χωρίζεται ριζικά στα δύο, ανάμεσα στους «προσωκρατικούς» φυσιοκράτες και στο νέο είδος που εισηγήθηκε ο Σωκράτης και συνέχισε ο Πλάτων, αφού ο Σωκράτης έστρεψε την προσοχή του στην ηθική και ο Πλάτων, αργότερα, στη μεταφυσική. Ο Αριστοτέλης επιδίωξε, κατά κάποιον τρόπο, να συμφιλιώσει τις δύο αυτές τάσεις. Διέκρινε τη γνώση σε τρεις κατηγορίες, την πρακτική, την παραγωγική και τη θεωρητική. Η γνώση είναι θεωρητική όταν ο σκοπός της δεν είναι ούτε η παραγωγή ούτε η πράξη, αλλά απλώς η αλήθεια και περιλαμβάνει όλα όσα τώρα θεωρούμε επιστήμη. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, η θεωρητική γνώση υποδιαιρείται σε τρία είδη, τη μαθηματική, τη φυσική επιστήμη και τη θεολογία. Οι παραγωγικές επιστήμες είναι αυτές που σχετίζονται με τη δημιουργία των πραγμάτων (λ.χ. γεωργία, μηχανική, οικοδομική, ζωγραφική, ποιητική), ενώ οι πρακτικές ασχολούνται με το πώς οφείλουμε να πράττουμε σε ιδιωτικά και σε δημόσια θέματα. Τα *Ηθικά* και τα *Πολιτικά* έργα αποτελούν τη βασική συνεισφορά του Αριστοτέλη στις πρακτικές επιστήμες. Ο Αριστοτέλης χρησιμοποίησε την παραγωγική, δηλαδή την αναλυτική μέθοδο που εκκινεί από το γενικό και μεταβαίνει στα επιμέρους, και την επαγωγική μέθοδο, που είναι συνθετική και ακολουθεί αντίθετη πορεία.

4 Η επίδραση του Αριστοτέλη: αριστοτελικοί και νεοαριστοτελικοί

Το έργο του Αριστοτέλη έχει ασκήσει μεγάλη επίδραση σε όλες σχεδόν τις εποχές από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Τα έργα του μεταφράστηκαν στην αραβική γλώσσα και έγιναν ευρύτατα γνωστά στη μεσαιωνική Δύση. Πολλοί σημαντικοί Άραβες φιλόσοφοι σχολίασαν τα έργα του, όπως ο Αλ-Κίντι, ο Αλ-Φαράμπι, ο Ιμπν Σίνα (Αβικέννας) και ο Ιμπν Ρουσντ (Αβερρόης). Σημαντικός αριστοτελιστής υπήρξε επίσης ο Ιουδαίος φιλόσοφος Μωυσής Μαϊμονίδης. Άσκησε ιδιαίτερη επιρροή στη χριστιανική Δύση κατά τους Μέσους Χρόνους και επηρέασε καθοριστικά το θεολογικό και φιλοσοφικό έργο του Θωμά Ακινάτη, ο οποίος έκανε σύνθεση της αριστοτελικής και της δογματικής χριστιανικής διδασκαλίας. Γενικότερα, η επίδρασή του Αριστοτέλη υπήρξε τόσο καταλυτική που ο αριστοτελισμός κυριάρχησε στη φυσική θεολογία όλων των μονοθεϊστικών θρησκειών (ιουδαϊσμός, χριστιανισμός, ισλαμισμός). Κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ελληνικό χώρο η παρουσία του Αριστοτέλη στην εκπαίδευση είναι σημαντική. Κυριότερος σχολιαστής του Αριστοτέλη τον 17ο αι. υπήρξε ο Θεόφιλος Κορυδαλλεύς (νεοαριστοτελισμός). Από τα μέσα του 19ου αι. μέχρι σήμερα αναζωπυρώνεται το ενδιαφέρον για τη μελέτη της σκέψης του Αριστοτέλη.

5 Η επικαιρότητα της αριστοτελικής φιλοσοφίας

Η ηθική, η πολιτική και η κοινωνική φιλοσοφία του Αριστοτέλη είναι σήμερα πιο επίκαιρη από ποτέ. Η ηθική φιλοσοφία του μελετάται συστηματικά βρισκόμενη στον αντίποδα των νεότερων ηθικών θεωριών. Η πολιτική φιλοσοφία του έχει, επίσης, επηρεάσει σύγχρονες πολιτικές θεωρίες που ασκούν κριτική στη θεωρία του φιλελευθερισμού.

Τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη επέδρασαν στον Μεσαίωνα και την Αναγέννηση σε βαθμό που ο ίδιος ο Αριστοτέλης δεν θα μπορούσε ποτέ να έχει προβλέψει. Στο σκίτσο, από μικρογραφία χειρογράφου του κειμένου (15ος αι.), παρουσιάζεται μια εξέγερση τεχνιτών.

Ο Θωμάς Ακινάτης (1225-1274), θεολόγος, φιλόσοφος και άγιος της καθολικής χριστιανικής εκκλησίας, επηρεάστηκε βαθύτατα από την αριστοτελική φιλοσοφία. Στον αναγεννησιακό αυτό πίνακα που ονομάζεται *Ο θρίαμβος του Θωμά του Ακινάτη*, αυτός έχει αριστερά του τον Αριστοτέλη και δεξιά τον Πλάτωνα. Στα πόδια του βρίσκεται ο Άραβας φιλόσοφος και σχολιαστής του Αριστοτέλη Αβερρόης (1126-1198). Λεπτομέρεια τοιχογραφίας του Francesco Treni, 14ος αι. (Πίζα, Αγία Αικατερίνη).

Ο Άραβας αριστοτελιστής φιλόσοφος Αβερρόης (1126-1198) σε λεπτομέρεια της νωπογραφίας *Σχολή των Αθηνών* του Ραφαήλ που βρίσκεται στα παπικά διαμερίσματα του Βατικανού (16ος αι.).

Το υπέρτατο αγαθό και η ευδαιμονία

Στην ενότητα αυτή θα γνωρίσουμε τις ηθικές αντιλήψεις του Αριστοτέλη. Θα μελετήσουμε τη θεωρία του για το υπέρτατο ή ύψιστο αγαθό και για την ευδαιμονία. Θα συζητήσουμε την άποψή του ότι η ευδαιμονία είναι το υπέρτατο αγαθό, το αγαθό που αποτελεί τον στόχο, το «τέλος», όλων των πραγμάτων. Αυτό το υπέρτατο αγαθό το επιδιώκουμε γι' αυτό το ίδιο, είναι δηλαδή ο τελικός στόχος, και όχι για να αποκτήσουμε άλλα αγαθά.

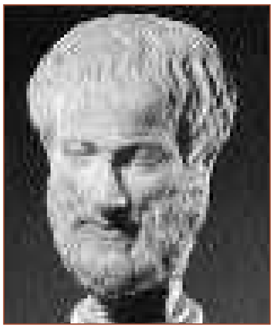

Κεφαλή του Αριστοτέλη, ρωμαϊκό αντίγραφο της εποχής του αυτοκράτορα Κλαύδιου, από ανδριάντα της εποχής του φιλοσόφου (Βιέννη, Μουσείο Ιστορίας της Τέχνης).

«εἴη ἂν ἡ εὐδαιμονία ζωῆς τελείας ἐνέργεια κατ' ἀρετὴν τελείαν».
Ηθικά Ευδήμεια, Α, 1219α 38-39

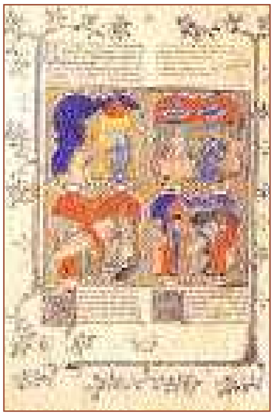

Μεσαιωνικό χειρόγραφο των *Ηθικών Νικομαχείων* του Αριστοτέλη.

ΚΕΙΜΕΝΟ

Το αγαθό αποτελεί το «τέλος»[1] όλων των πραγμάτων[2]

Κάθε τεχνική δεξιότητα [τέχνη] και κάθε γνωστική δραστηριότητα [έρευνα], παρόμοια και κάθε πράξη και κάθε διαδικασία επιλογής και προτίμησης έχει για στόχο της –κατά την παράδοση των– κάποιο αγαθό[3]. Σωστά επομένως, είπαν για το αγαθό πως είναι αυτό που αποτελεί το στόχο όλων των πραγμάτων[4] […] Δεδομένου, τώρα, ότι υπάρχουν πολλών ειδών πράξεις[5] και πολλών ειδών τέχνες και επιστήμες, δεν μπορεί παρά να είναι πολλά τα τέλη [οι σκοποί]· το τέλος [ο σκοπός][6] π.χ. της ιατρικής είναι η υγεία, της ναυπηγικής το πλοίο, της στρατηγικής η νίκη, της διαχείρισης του σπιτικού ο πλούτος […] Αν λοιπόν πράγματι υπάρχει κάποιο τέλος σε όλες τις πράξεις μας, ένα τέλος που το θέλουμε γι' αυτό το ίδιο και όλα τα άλλα για χάρη του[7], και αν δεν επιδιώκουμε το καθετί για χάρη κάποιου άλλου πράγματος (γιατί τότε θα φτάναμε, βέβαια, στο άπειρο, με αποτέλεσμα η επιθυμία και η προσπάθειά μας να είναι κενή περιεχομένου και μάταιη), είναι φανερό ότι αυτό το τέλος είναι το αγαθό και μάλιστα το υπέρτατο αγαθό[8]. Δε θα πρέπει τότε να πούμε ότι η γνώση αυτού του υπέρτατου αγαθού έχει μια ιδιαίτερη βαρύτητα για τη ζωή μας, και ότι σαν τοξότες που έχουμε το συγκεκριμένο στόχο πετυχαίνουμε και εμείς μέσω αυτού ευκολότερα και αποτελεσματικότερα το πρέπον;

(Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Α, 1094a 1-3, Α, 1094a 6-9 και Α, 1094a 18-24)

ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

1 Ο Αριστοτέλης στο Α′ βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων* προσπαθεί να βρει τον υπέρτατο σκοπό της ηθικής ζωής του ανθρώπου και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το ιδανικό τέρμα της ηθικής πορείας του ανθρώπου είναι η ευδαιμονία. Εξετάζει επίσης τα τρία είδη της ανθρώπινης ζωής (*βίος ἀπολαυστικός*, *βίος πολιτικός* και *βίος θεωρητικός*) που εμφανίζονται ως τρόποι ζωής μέσα στην κοινωνία.

2 Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι όλες οι ανθρώπινες δραστηριότητες έχουν κάποιο «τέλος», κάποιο τελικό σκοπό, δηλαδή στοχεύουν σε κάποιο αγαθό. Η ευδαιμονία αποτελεί τον τελικό σκοπό του ανθρώπου, το υπέρτατο αγαθό, που το επιδιώκουμε μόνο για το ίδιο και όχι για να αποκτήσουμε άλλα αγαθά. Γι’ αυτό και η ηθική του ονομάζεται τελεολογική.

3 **Κάθε τεχνική δεξιότητα... κάποιο αγαθό**: πρόκειται για την εναρκτήρια πρόταση των *Ηθικών Νικομαχείων*, όπου παρουσιάζεται η κεντρική ιδέα όλης της πραγματείας, σύμφωνα με την οποία κάθε τέχνη και κάθε έρευνα, κάθε πράξη και επιλογή φαίνεται να αποσκοπεί σε κάποιο αγαθό και γι’ αυτόν τον λόγο το αγαθό έχει ορισθεί ως αυτό στο οποίο τα πάντα αποσκοπούν.

4 **Το αγαθό... το στόχο όλων των πραγμάτων**: η ηθική είναι η επιστήμη που εξετάζει την πρακτική συμπεριφορά του ανθρώπου στην ιδιωτική του ζωή και αναφέρεται στις πράξεις που αυτός επιτελεί. Σκοπός της ηθικής επιστήμης είναι να καταδείξει ποιο είναι το υπέρτατο αγαθό (*τἄριστον*) και πώς αυτό μπορεί να επιτευχθεί.

5 **Υπάρχουν πολλών ειδών πράξεις**: κάθε ανθρώπινη πράξη αποτελεί ενέργεια που αποβλέπει στην πραγματοποίηση κάποιου σκοπού. Οι σκοποί αυτοί μπορούν να χωριστούν σε δύο κατηγορίες: πρώτον, σ’ αυτούς που τους επιδιώκουμε για να φτάσουμε σε έναν άλλο σκοπό, για να επιτύχουμε κάτι άλλο, και δεύτερον, σε σκοπούς που αποτελούν τον τελικό στόχο μας. Κατά τον ίδιο τρόπο, υπάρχουν αγαθά που τα επιθυμούμε για να αποκτήσουμε κάτι άλλο (όπως ο πλούτος ή η υγεία) και αγαθά που αποτελούν τον στόχο όλων των επιδιώξεών μας (όπως η ευδαιμονία).

6 **Το *τέλος*:** σκοπός, στόχος. Αναζητώντας τον απώτερο σκοπό, ο Αριστοτέλης αναζητά τον σκοπό κάθε ορθολογικής δράσης, δηλαδή τον ένα και μοναδικό σκοπό που δεν είναι ο ίδιος μέσο για κάποιον επιπλέον στόχο (*ἐντελέχεια*).

7 **Ένα *τέλος*... για χάρη του**: κατά τον Αριστοτέλη, χρειάζεται πάντοτε να υπάρχει ένας τελικός σκοπός της ανθρώπινης πρακτικής δραστηριότητας για χάρη του οποίου εκτελούνται όλες οι σκόπιμες πράξεις. Ο τελικός αυτός σκοπός είναι το αγαθό (το υπέρτατο αγαθό), το οποίο αποτελεί τον στόχο όλων των επιδιώξεών μας.

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΑΓΑΘΟ: **το ηθικά κατ’ εξοχήν καλό.**

ΑΓΑΘΟΣ: **γενναίος, ανδρείος, ευγενής ως προς την καταγωγή.**

ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑ: **ο τελικός σκοπός της ζωής των ανθρώπων είναι η ευδαιμονία. Η ευδαιμονία είναι ενέργεια της ψυχής σύμφωνα με την αρετή (*ψυχῆς ἐνέργεια κατ’ ἀρετὴν τελείαν*).**

ΤΕΧΝΗ: **ανθρώπινη δραστηριότητα που στηρίζεται σε γνώσεις και κατάκτηση τεχνικής.**

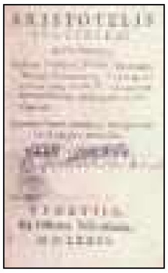

Ο βυζαντινός λόγιος και αριστοτελιστής Θεόδωρος Γαζής· σελίδα βιβλίου που περιέχει τη λατινική μετάφραση της έργου *Φυσική Ακρόασις* του Αριστοτέλη που τύπωσε ο ίδιος ο Γαζής το 1756.

Τζιορτζιόνε, *Οι τρεις φιλόσοφοι* (γύρω στα 1506). Οι τρεις μορφές θεωρείται ότι απεικονίζουν το κύρος της αρχαίας σκέψης, τους συλλογισμούς των Αράβων αριστοτελικών και την εμπειρική-νατουραλιστική θεώρηση της νεότερης φιλοσοφίας.

Ο Αριστοτέλης θεωρείται πατέρας της επιστημονικής βιολογίας. Ο Μέγας Αλέξανδρος έστελνε σ' αυτόν είδη σπάνιων οργανισμών από τις εκστρατείες του. Η βοήθεια αυτή προς τον πρώην παιδαγωγό διανθίστηκε με λεπτομέρειες στον ελληνιστικό και μεσαιωνικό θρύλο, όπως φαίνεται στη μεσαιωνική απεικόνιση του Αλεξάνδρου ως εξερευνητή του θαλάσσιου βυθού (Λονδίνο, Βρετανική Βιβλιοθήκη).

Τοιχογραφία Κατακόμβης στη Via Latina (Ρώμη, 4ος αιώνας μ.Χ.). Θεωρείται ότι απεικονίζει τον Αριστοτέλη να διδάσκει ανατομία.

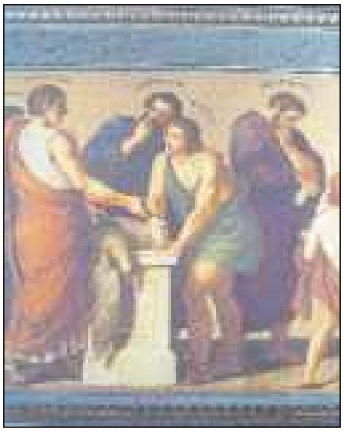

Αριστοτέλης, Θεόφραστος, Στράτων, Δημοσθένης. Παράσταση από τη ζωφόρο των Προπυλαίων του Πανεπιστημίου Αθηνών, όπου εικονίζεται ο Αριστοτέλης με τους μαθητές του σε μια σκηνή μαθήματος ανατομίας (λεπτομέρεια, 19ος αι.).

8 **Το υπέρτατο αγαθό:** το υπέρτατο αγαθό ταυτίζεται με την ευδαιμονία που αποτελεί τον τελικό σκοπό της ζωής των ανθρώπων. Η λέξη «ευτυχία» δεν αποδίδει πλήρως τη σημασία της «ευδαιμονίας», αφού η ευδαιμονία δεν αποτελεί απλώς μια γενική κατάσταση ευτυχίας και ευημερίας, αλλά είναι «ενέργεια της ψυχής σύμφωνα με την αρετή».

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1 Τρεις είναι οι κυριότεροι τρόποι ζωής

Με κριτήριο τις μορφές με τις οποίες ζουν τη ζωή τους οι άνθρωποι, ο πολύς κόσμος, οι πιο χοντροκομμένοι δηλαδή άνθρωποι, φαίνεται ότι θεωρούν αγαθό και ευδαιμονία (πράγμα, φυσικά, απολύτως αναμενόμενο) την ηδονή· αυτός είναι ο λόγος που οι άνθρωποι αυτοί προτιμούν τη ζωή των απολαύσεων. Τρεις είναι, πράγματι, οι κυριότεροι τρόποι ζωής: ένας αυτός που είπαμε μόλις τώρα, ένας άλλος όταν η ζωή είναι στην υπηρεσία της πόλης και ένας τρίτος όταν η ζωή είναι αφιερωμένη στη σπουδή και στη μελέτη.

(Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Α, 1095b 14-19)

2 Η ευδαιμονία είναι το τελικό αγαθό

Γενικά, ονομάζουμε τελικό το αγαθό που επιλέγεται πάντοτε γι' αυτό που είναι το ίδιο και ποτέ για χάρη κάποιου άλλου αγαθού. Ένα τέτοιο αγαθό είναι κατά τη γνώμη όλων ανεξαίρετα η ευδαιμονία, γιατί αυτή την επιλέγουμε πάντοτε γι' αυτό που είναι η ίδια και ποτέ για χάρη κάποιου άλλου αγαθού, ενώ την τιμή, την ηδονή, τη διανοητική δραστηριότητα και γενικά κάθε αρετή τις επιλέγουμε, βέβαια, και γι' αυτό που είναι (γιατί ακόμα και αν δεν προέκυπτε κανένα άλλο όφελος από αυτές, εμείς θα τις επιλέγαμε), τις επιλέγουμε όμως και για χάρη της ευδαιμονίας, επειδή θεωρούμε ότι μέσω αυτών θα γίνουμε ευδαίμονες. Την ευδαιμονία όμως κανείς δεν την επιλέγει για χάρη αυτών, ούτε –γενικά– για χάρη οποιουδήποτε άλλου αγαθού.

(Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Α, 1097a 30-1097b 8)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1 Ποια είδη τεχνών και επιστημών αναφέρει στο κείμενο ο Αριστοτέλης; Ποια αγαθά αντιστοιχούν σε καθεμιά από αυτές;

2 Ο Αριστοτέλης διακρίνει στο κείμενο τα «τέλη» από το «τέλος». Μπορείτε να εξηγήσετε γιατί κάνει τη διάκριση αυτή;

3 Τι είναι η ευδαιμονία, κατά τον Αριστοτέλη; Ποιος είναι ο ορισμός που δίνει στο παράλληλο κείμενο (2);

4 Ποιοι είναι οι τρόποι ζωής στους οποίους αναφέρεται ο Αριστοτέλης στο παράλληλο κείμενο (1); Ποιον προτιμούν οι περισσότεροι άνθρωποι και ποιον ο Αριστοτέλης;

ΘΕΜΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ Ή ΓΡΑΠΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί τη λέξη «ευδαιμονία» και τη θεωρεί τελικό σκοπό (τέλος) της ανθρώπινης πράξης. Μπορείτε να ανατρέξετε σε προηγούμενους φιλοσόφους, όπως λ.χ. τους Προσωκρατικούς και τους Σοφιστές, και να βρείτε ποιους αντίστοιχους όρους αυτοί χρησιμοποιούν;

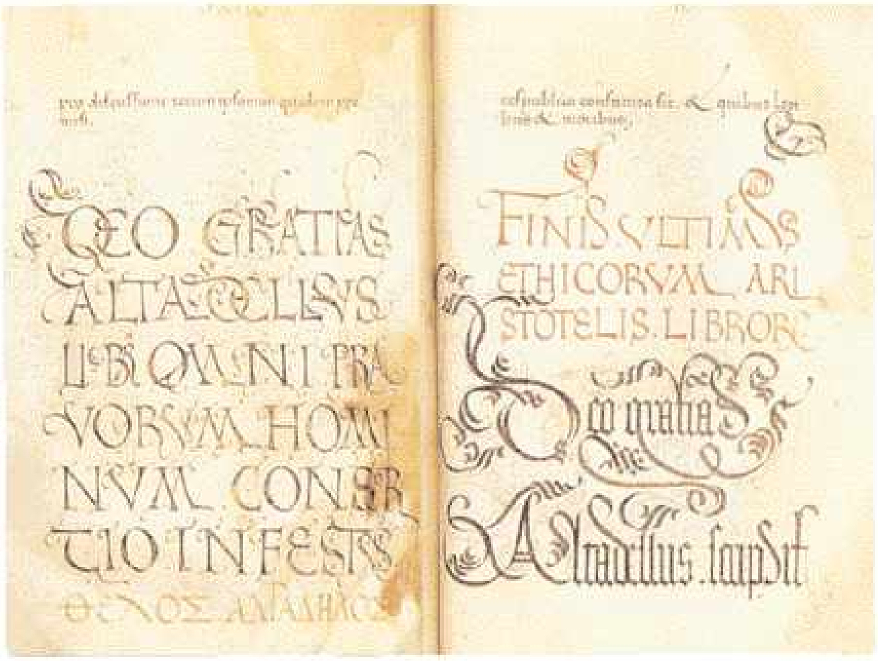

Τελευταίες σελίδες από το έργο του Αριστοτέλη *Ἠθικὰ Νικομάχεια* σε αντίγραφο (1458-59) από τον γραφέα Gabriel Altadell.

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΤΕΛΕΟΛΟΓΙΑ: **η διδασκαλία για τη σκοπιμότητα του κόσμου και των φαινομένων του, σύμφωνα με την οποία όλα στη φύση λειτουργούν σκόπιμα. Κύριος εκπρόσωπος της τελεολογικής θεώρησης του κόσμου είναι ο Αριστοτέλης, που υποστήριξε ότι η φύση δεν κάνει τίποτε άσκοπα (οὐδὲν μάτην ποιεῖ), καθετί που γίνεται, γίνεται για κάποιο σκοπό και υπάρχει κάποιος σκοπός (τέλος) στον οποίο όλα τα πράγματα στοχεύουν. Για παράδειγμα, ο σκοπός του ματιού είναι να βλέπει καλά, του μαχαιριού να κόβει καλά, ενώ ο έσχατος, τελικός σκοπός του ανθρώπου είναι η ευδαιμονία.**

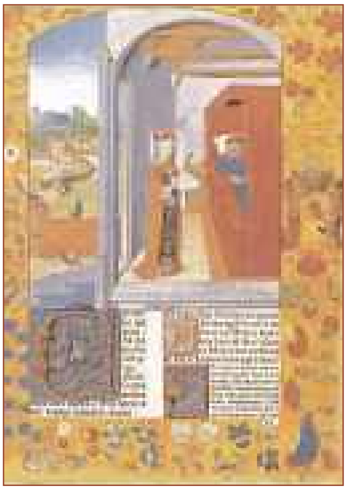

Η παραμυθία της φιλοσοφίας, έργο του μεσαιωνικού φιλοσόφου Βοήθιου, ο οποίος αναφέρει ότι του παρουσιάστηκε η φιλοσοφία σε μορφή γυναίκας. Εδώ από έκδοση μεγάλου σχήματος του 15ου αι., όπου στο φόρεμα της γυναίκας είναι κεντημένα τα ονόματα των επτά ελευθέριων τεχνών που σχημάτιζαν το βασικό πρόγραμμα σπουδών του μεσαιωνικού πανεπιστημίου (αριθμητική, μουσική, γεωμετρία, αστρονομία, γραμματική, ρητορική και λογική).

Η αρετή είναι μεσότητα

Στην ενότητα αυτή θα μελετήσουμε τη θεωρία του Αριστοτέλη σύμφωνα με την οποία η αρετή είναι μεσότητα ανάμεσα σε δύο άκρα, την έλλειψη και την υπερβολή. Θα μελετήσουμε επίσης τον ορισμό της αρετής ως «έξεως προαιρετικής» και ως τελειότητας του χαρακτήρα και θα εξετάσουμε τον κεντρικό ρόλο που αυτή καταλαμβάνει στην αριστοτελική ηθική.

Η εκλογή του Ηρακλή, 1596, έργο του Annibale Caracci (1560-1609), (Νάπολη, Εθνική Πινακοθήκη του Capodimonte), όπου παρουσιάζεται ο Ηρακλής ανάμεσα στην Αρετή και την Κακία.

«Μεσότης ἐστὶν ἡ ἀρετή, κατὰ δὲ τὸ ἄριστον καὶ τὸ εὖ ἀκρότης».

(Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Β, 1107a8)

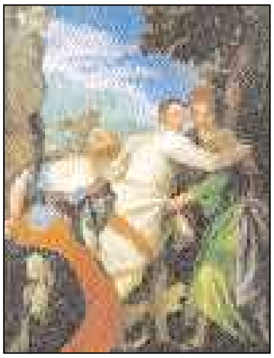

Αλληγορία της αρετής και της κακίας (Paolo Veronese, *Η εκλογή του Ηρακλή*, 1580).

ΚΕΙΜΕΝΟ

Αρετή, μεσότητα και ακρότητες[1]

Το λάθος γίνεται με πολλούς τρόπους (γιατί το κακό και το άπειρο πάνε μαζί, όπως δίδασκαν οι Πυθαγόρειοι, ενώ το καλό πάει μαζί με το πεπερασμένο), το σωστό όμως γίνεται με έναν μόνο τρόπο (γι' αυτό και το πρώτο είναι εύκολο, ενώ το άλλο είναι δύσκολο· είναι εύκολο πράγματι να αποτύχεις στον στόχο και είναι δύσκολο να τον πετύχεις)· να γιατί η υπερβολή και η έλλειψη είναι χαρακτηριστικά της κακίας και η μεσότητα της αρετής: «καλοί με έναν μόνο τρόπο, κακοί με χίλιους τόσους τρόπους»[2]. Η αρετή λοιπόν είναι μια έξη[3], που α) επιλέγεται ελεύθερα από τον άνθρωπο, β) βρίσκεται στο μέσον, στο μέσον όμως το «σε σχέση προς εμάς»[4]· το μέσον αυτό καθορίζεται από τη λογική – πιο συγκεκριμένα, από τη λογική, πιστεύω, που καθορίζει ο φρόνιμος άνθρωπος[5]· είναι μεσότητα μεταξύ δύο κακιών, που η μία βρίσκεται από την πλευρά της υπερβολής και η άλλη από την πλευρά της έλλειψης[6]· και ακόμη με το νόημα ότι ορισμένες κακίες αποτελούν έλλειψη και άλλες πάλι υπερβολή σε σχέση με αυτό που πρέπει, είτε στα πάθη είτε στις πράξεις, ενώ η αρετή και βρίσκει και επιλέγει το μέσον. Από την άποψη λοιπόν της ουσίας της, και όσο μας ενδιαφέρει ο ορισμός της φύσης της, η αρετή είναι μεσότητα, από την άποψη όμως του σωστού και του άριστου είναι, ασφαλώς, κάτι που βρίσκεται στο ψηλότερο σκαλί[7].

(Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Β, 1106b 27-1107a 8)

ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

1 Το βασικό χαρακτηριστικό του ευδαίμονος βίου είναι η συμμόρφωση της ψυχικής μας ενεργητικότητας με την αρετή. Ο Αριστοτέλης διακρίνει τις αρετές σε διανοητικές και ηθικές. Οι ηθικές αρετές αφορούν τα πάθη, τα συναισθήματα και τις πράξεις των ανθρώπων και το πεδίο τους ορίζεται μερικές φορές αναφορικά με έναν τύπο συναισθήματος και άλλοτε με έναν τύπο πράξης. Όλες μαζί οι ηθικές αρετές συνιστούν το ήθος, δηλ. τον ηθικό πυρήνα του ανθρώπου. Στην προηγούμενη ενότητα είδαμε ότι ο τελικός σκοπός της ζωής είναι η ευδαιμονία. Εδώ, ο Αριστοτέλης εξετάζει τι είναι η αρετή, δίνει τον ορισμό της και τη συνδέει με την έννοια της μεσότητας που είναι αξιέπαινη, ενώ η υπερβολή και η έλλειψη είναι κατακριτέες.

2 **Το λάθος γίνεται... κακοί με χίλιους τόσους τρόπους**: ο Αριστοτέλης αναφέρεται εδώ στους Πυθαγόρειους και στη διδασκαλία τους σχετικά με τις δυνάμεις που κυβερνούν τον κόσμο, οι οποίες είναι αντίθετες μεταξύ τους.

3 **Η αρετή λοιπόν είναι μια έξη που επιλέγεται ελεύθερα από το άτομο**: ο Αριστοτέλης ορίζει την αρετή ως *έξη προαιρετική*, δηλ. μια μόνιμη κατάσταση και διάθεση της ψυχής που στηρίζεται στην προαίρεση (την ορθολογική επιλογή), σε μια συνήθεια που επιλέγεται ελεύθερα από τον άνθρωπο. Οι αρετές είναι έξεις, δεν είναι όμως όλες οι έξεις αρετές, αλλά μόνο όσες κρίνονται άξιες επαίνου.

4 **...βρίσκεται στο μέσον όμως το «σε σχέση προς εμάς»**: η αρετή προέρχεται από την *προαίρεση* (την ελεύθερη βούληση, την ελεύθερη επιλογή), η οποία κρατείται σε μία μεσότητα σχετική με μας. Η μεσότητα αυτή καθορίζεται από τον *λόγο*, σύμφωνα δηλ. με τον καθορισμό που θα της απέδιδε κάθε φρόνιμος άνθρωπος. Η προαίρεση ορίζεται από τον Αριστοτέλη ως επιθυμία πραγμάτων που εμπίπτουν στη δική μας δύναμη, αφού από τη στιγμή που, ύστερα από διανοητική εργασία και διαβούλευση, κρίναμε τι πρέπει να επιλέξουμε και να προτιμήσουμε, έχουμε επιθυμίες πια σύμφωνες με τη διανοητική εργασία και τη διαβούλευσή μας.

5 **Ο φρόνιμος άνθρωπος**: ο φρόνιμος άνθρωπος είναι αυτός που πράττει σύμφωνα με τον ορθό λόγο, τη λογική του. Ο ενάρετος άνθρωπος είναι πάντοτε φρόνιμος, καθοδηγείται από την αρετή της φρόνησης και επιλέγει αυτό που είναι σωστό να πράξει.

6 **Υπερβολή και έλλειψη**: η αρετή είναι μεσότητα (και όχι μετριότητα) μεταξύ δύο λανθασμένων τρόπων, της υπερβολής και της έλλειψης. Η υπερβολή και η έλλειψη είναι κακίες που νοούνται στο ηθικό πεδίο ως ηθικές μειονεξίες.

7 **Είναι μεσότητα... το μέσον**: η αρετή αποτελεί μεσότητα μεταξύ δύο κακιών, η μία κακία αποτελεί υπερβολή και η άλλη αποτελεί έλλειψη. Η μεσότητα δεν είναι απόλυτη, αλλά είναι μεσότητα «σε σχέση με εμάς», δηλ. σε σχέση με τον άνθρωπο που αποτελεί το υποκείμενο της ηθικής πράξης. Η μεσότητα ποικίλλει ανάλογα με τις περιστάσεις και τα πρόσωπα, όπως φαίνεται στο παράλλη-

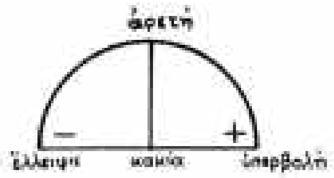

Διάγραμμα του N. Hartmann (Κ. Δ. Γεωργούλης, *Αριστοτέλης ο Σταγιρίτης*, Θεσσαλονίκη 1962, σελ. 346).

«Στη σωφροσύνη και την ανδρεία δεν υπάρχει υπερβολή και έλλειψη, γιατί η μεσότητα είναι, κατά κάποιο τρόπο, ακρότητα».

(Αριστοτέλης, *Ηθ. Νικ.*, 1107a 22-23)

Η ΑΡΕΤΗ ΩΣ ΜΕΣΟΤΗΤΑ
ΚΑΙ ΩΣ ΑΚΡΟΤΗΤΑ

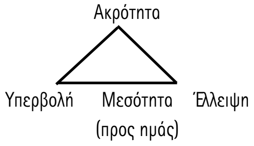

«Παρόλο που η αρετή αποτελεί μεσότητα μεταξύ της υπερβολής και της έλλειψης, η ίδια, ως *μεσότητα, αποτελεί αξιολογική* κορύφωση. Δεν είναι μια «χρυσή μετριότητα, που προκύπτει ως συμβιβασμός αντιτιθέμενων ροπών, αλλά η δυναμική σύνθεση και η υπέρβασή τους, δηλ. η ηθική τελειότητα, και γι' αυτό δεν επιδέχεται ούτε υπερβολή ούτε έλλειψη».

(Κ. Σ. Κατσιμάνης, *Πλάτων και Αριστοτέλης*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2001, σελ. 231)

λο κείμενο (1), και γι' αυτό εναποτίθεται στον φρόνιμο άνθρωπο να την καθορίσει ανάλογα κάθε φορά.

8 **Από την άποψη... στο ψηλότερο σκαλί** *(μεσότης ἐστὶν ἡ ἀρετή κατὰ δὲ τὸ ἄριστον καὶ τὸ εὖ ἀκρότης)*: η μεσότητα, από αξιολογική δηλ. άποψη, γίνεται και αυτή ακρότητα, δηλ. κάτι το απόλυτο.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1 Η μεσότητα δεν είναι η ίδια για όλους

Το μέσο όμως το σε σχέση προς εμάς δε θα το ορίσουμε έτσι· γιατί αν για ένα άτομο είναι πολλά να φάει δέκα «μερίδες» και λίγα να φάει δύο, δεν θα πει πως ο προπονητής θα ορίσει έξι «μερίδες», γιατί και αυτή η ποσότητα μπορεί να είναι πολλή γι' αυτόν που θα τη φάει ή λίγη: λίγη για έναν Μίλωνα, πολλή για τον αρχάριο στη γυμναση. Το ίδιο ισχύει και στο τρέξιμο και στην πάλη. Συμπέρασμα: ο ειδήμονας αποφεύγει την υπερβολή και την έλλειψη και ψάχνει να βρει το μέσο· αυτό είναι η τελική του προτίμηση – φυσικά όχι το μέσο το σε σχέση προς το πράγμα, αλλά το σε σχέση προς εμάς.

(Ἀριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, Β, 1106a 36-1106b 7)

2 Η μεσότητα δε βρίσκει εφαρμογή σε κάθε πράξη και σε κάθε πάθος

Εν πάση περιπτώσει η θεωρία αυτή της μεσότητας δε βρίσκει εφαρμογή σε κάθε πράξη και σε κάθε πάθος· υπάρχουν, πράγματι, πάθη που ήδη η λέξη που τα δηλώνει φανερώνει στα μυαλά μας κάτι αρνητικό και τίποτε άλλο, π.χ. επιχαιρεκακία, αδιαντροπιά, φθόνος, και στην περίπτωση των πράξεων: μοιχεία, κλεψιά, φόνος· γιατί όλα αυτά – και όσα άλλα τέτοια – τα λέμε με τη βεβαιότητα ότι είναι αρνητικά και τίποτε άλλο τα ίδια και όχι η υπερβολή ή η έλλειψή τους. Δεν υπάρχει, λοιπόν, περίπτωση να κάνει ποτέ κανείς το σωστό σε σχέση με αυτά· αυτά είναι πάντοτε λάθος.

(Ἀριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, Β, 1107a 8-15)

3 Τρεις βασικοί τρόποι συμπεριφοράς

Φάνηκε λοιπόν καθαρά πως τρεις βασικοί τρόποι συμπεριφοράς υπάρχουν: δύο λανθασμένοι (κακίες), ένας της κατηγορίας της υπερβολής και άλλος της κατηγορίας της έλλειψης, και μία αρετή, η μεσότητα. Και οι τρεις τους βρίσκονται κατά έναν τρόπο σε αντίθεση μεταξύ τους: τα δύο άκρα προς το μέσο και μεταξύ τους, και το μέσο προς τα δύο άκρα. Όπως το ίσο είναι μεγαλύτερο σε σχέση προς το μικρότερο και μικρότερο σε σχέση προς το μεγαλύτερο, έτσι οι μεσότητες αποτελούν υπερβολή σε σχέση προς την έλλειψη και έλλειψη σε σχέση προς την υπερβολή τόσο στα πάθη όσο και στις πράξεις.

(Ἀριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, Β, 1108b 11-19)

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΑΡΕΤΗ: η αρετή είναι ἕξις προαιρετική, δηλαδή μια μόνιμη κατάσταση και διάθεση της ψυχής που στηρίζεται στην προαίρεση. Η ηθική αρετή ορίζεται ως «μεσότητα» ανάμεσα στην έλλειψη και την υπερβολή.

ΔΙΑΝΟΗΤΙΚΕΣ ΑΡΕΤΕΣ: οι νοητικές καταστάσεις με τις οποίες προσεγγίζουμε την αλήθεια. Οι διανοητικές αρετές είναι πέντε: επιστήμη, τέχνη, φρόνηση, νους, σοφία.

ΕΘΟΣ: εθισμός, συνήθεια, τρόπος συμπεριφοράς (απ' αυτήν παράγεται η λέξη ηθική).

ΕΛΛΕΙΨΙΣ: το έλαττον.

ΕΞΙΣ (από το ρήμα ἔχω): εθισμός, συνήθεια.

ΗΘΙΚΕΣ ΑΡΕΤΕΣ: οι ηθικές αρετές σχετίζονται με τα πάθη και τις πράξεις του ανθρώπου και είναι αποτέλεσμα του έθους (της συνήθειας) που με την επανάληψη διαμορφώνει την ανάλογη αρετή. Κάθε ηθική αρετή υφίσταται και τελειοποιείται πάντοτε κάτω από την επίδραση της διανοητικής αρετής της φρόνησης.

ΜΕΣΟΤΗΣ: το μέσον μεταξύ δύο άκρων, ακροτήτων.

ΤΟ ΜΕΣΟΝ: τὸ ἴσον.

ΠΡΟΑΙΡΕΣΙΣ (ὄρεξις βουλευτική): η ορθολογική επιλογή μιας συγκεκριμένης πράξης, η οποία γίνεται ελεύθερα και προκαλείται από επιθυμία και βούληση.

ΥΠΕΡΒΟΛΗ: τὸ πλεονάζον (ὑπὲρ + βάλλω).

ΥΠΕΡΒΟΛΗ ΚΑΙ ΕΛΛΕΙΨΗ: η αρετή είναι μεσότητα μεταξύ δύο λανθασμένων τρόπων (*κακιών*), της υπερβολής και της έλλειψης. Η υπερβολή και η έλλειψη είναι κακίες που νοούνται στο ηθικό πεδίο ως ηθικές μειονεξίες.

ΦΡΟΝΙΜΟΣ: σώφρων, συνετός, αυτός που διαθέτει φρόνηση και φρονιμάδα.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1. Πώς ορίζει ο Αριστοτέλης την αρετή; Δώστε το αντώνυμο της λέξης αυτής.

2. Τι εννοεί ο Αριστοτέλης όταν λέει ότι η αρετή είναι μεσότητα; Πώς προσδιορίζει την υπερβολή και την έλλειψη;

3. Ποιοι είναι οι τρεις τρόποι συμπεριφοράς στους οποίους αναφέρεται ο Αριστοτέλης στο παράλληλο κείμενο (3); Πώς αυτοί αποτυπώνονται στο σχεδιάγραμμα της αρετής που βρίσκεται στο περιθώριο του βιβλίου σας;

4. Στον Δημόκριτο (απόσπ. 102) διαβάζουμε: «Σε κάθε πράγμα είναι καλό το ίσο· η υπερβολή και η έλλειψη δε μου αρέσει». Ποιες ομοιότητες έχει αυτή η άποψη με την αριστοτελική θεωρία για τη μεσότητα; Ποια εφαρμογή μπορεί να έχει η αριστοτελική θεωρία της μεσότητας στην καθημερινή ζωή;

ΘΕΜΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ Ή ΓΡΑΠΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Γιατί στο παράλληλο κείμενο (1) ο Αριστοτέλης λέει ότι η μεσότητα δεν είναι ίδια για όλους; Ποια είναι τα παραδείγματα που αναφέρει για να στηρίξει την άποψή του; Μπορείτε εσείς να σκεφτείτε και άλλα παρόμοια;

ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Στο παράλληλο κείμενο (1) ο Αριστοτέλης αναφέρεται στον αθλητή Μίλωνα, γνωστό παλαιστή της αρχαιότητας και Ολυμπιονίκη. Ανατρέξτε στην ιστορία των Ολυμπιακών αγώνων και βρείτε πληροφορίες για τη ζωή του. Πώς εξηγούσαν την υπερβολική δύναμη των αθλητών της εποχής εκείνης; Τι συμβαίνει στην εποχή μας, όταν οι αθλητές φαίνονται να υπερβαίνουν τις φυσικές δυνάμεις τους; Με ποιον τρόπο ξεπερνούν το μέτρο;

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΑΡΕΤΩΝ (ἐπιγραφή)

Υπερβολή	Έλλειψη	Μεσότητα
ὀργιλότης	ἀναλγησία	πραότης
θρασύτης	δειλία	ἀνδρεία
ἀναισχυντία	κατάπληξις	αἰδώς
ἀκολασία	ἀναισθησία	σωφροσύνη
φθόνος	ἀνώνυμον	νέμεσις
κέρδος	ζημία	δίκαιον
ἀσωτία	ἀνελευθερία	ἐλευθεριότης
ἀλαζονεία	εἰρωνεία	ἀλήθεια
κολακεία	ἀπέχθεια	φιλία
ἀρέσκεια	αὐθάδεια	σεμνότης
τρυφερότης	κακοπάθεια	καρτερία
χαυνότης	μικροψυχία	μεγαλοψυχία
δαπανηρία	μικροπρέπεια	μεγαλοπρέπεια
πανουργία	εὐήθεια	φρόνησις

Ἀριστοτέλης, *Ἠθικὰ Εὐδήμια*, Α, 1221a 1-10

Benzamin West, *Η εκλογή του Ηρακλή*, 1764 (The Victoria and Albert Museum, Λονδίνο). Το θέμα αυτό της αρχαίας ελληνικής μυθολογίας, που σχετίζεται με τις αρετές και τις κακίες και τα ηθικά διλήμματα μπροστά στα οποία βρίσκεται αντιμέτωπος ο άνθρωπος, απασχόλησε ιδιαίτερα τους ζωγράφους ανά τους αιώνες.

«Οι αληθινές λοιπόν θεωρίες είναι χρησιμότατες όχι μόνο για την απόκτηση γνώσης, αλλά και για τη ζωή· γιατί αν συμφωνούν με τα πράγματα, γίνονται πιστευτές, και έτσι παρακινούν αυτούς που τις καταλαβαίνουν να ζουν σύμφωνα με αυτές».

(Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Κ, 1, 1172b 3-7)

«Ἔστιν ἄρα ἡ ἀρετὴ ἕξις προαιρετική, ἐν μεσότητι οὖσα τῇ πρὸς ἡμᾶς».

(Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Β, 1106b36-1107a1)

«Καὶ ἡ προαίρεσις ἂν εἴη βουλευτικὴ ὄρεξις τῶν ἐφ᾽ ἡμῖν».

(Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια* 1113a 10-11)

Η φιλία είναι εντελώς απαραίτητη για τη ζωή

Στην ενότητα αυτή θα μελετήσουμε τις απόψεις του Αριστοτέλη για τη φιλία, που δημιουργείται μεταξύ των ανθρώπων, και θα γνωρίσουμε τους λόγους για τους οποίους υποστηρίζει ότι «είναι εντελώς απαραίτητη για τη ζωή». Θα εξετάσουμε τον ορισμό της φιλίας και θα συζητήσουμε τα τρία είδη φιλίας τα οποία ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι αναπτύσσονται ανάμεσα στους ανθρώπους.

Προσωποποίηση της Amicitia (της φιλίας, στα λατινικά) που διακοσμεί το έργο «Iconologia» του Cesare Ripa.

Η *Ρητορική* του Αριστοτέλη σε λατινικό χειρόγραφο. Στο έργο αυτό ο Αριστοτέλης αναλύει και διδάσκει γύρω από την τέχνη της πειθούς η οποία ήταν απαραίτητη για τους ρήτορες. Στο βιβλίο αυτό περιέχονται επίσης απόψεις του για τη φιλία και γενικότερα για τα πάθη των ανθρώπων.

ΚΕΙΜΕΝΟ

Ορισμός της φιλίας [1]

Ας πούμε τώρα ποιους αγαπούν οι άνθρωποι και θέλουν να τους έχουν φίλους τους και ποιους μισούν [2], καθώς και για ποιον λόγο [3] –αφού όμως πρώτα δώσουμε τον ορισμό της φιλίας και της αγάπης. Ας δεχτούμε, λοιπόν, ότι αγαπάω κάποιον και θέλω να τον έχω φίλο μου θα πει θέλω γι' αυτόν καθετί που το θεωρώ καλό, όχι για να κερδίσω κάτι ο ίδιος, αλλά αποκλειστικά για χάρη εκείνου· κάνω μάλιστα και ό,τι μπορώ για να αποκτήσει αυτά τα καλά εκείνος [4]. Φίλος είναι το πρόσωπο που αγαπάει με τον τρόπο που είπαμε και αγαπιέται με τον ίδιο τρόπο. Όσοι πιστεύουν ότι η σχέση τους είναι αυτού του είδους, θεωρούν ότι είναι φίλοι [5]. Με όλα αυτά να τα έχουμε δεχτεί, καταλήγουμε πια –υποχρεωτικά– στο ότι φίλος είναι αυτός που χαίρεται με τα καλά και λυπάται με τα δυσάρεστα που συμβαίνουν στον φίλο του – και αυτό όχι για κανένα άλλο λόγο παρά μόνο για χάρη εκείνου [6].

(Αριστοτέλης, *Ρητορική*, Β, 1380b 35-1381a 10)

ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

1 Στην αρχαιότητα, η λέξη «φιλία» δήλωνε κάθε αμοιβαία έλξη ανάμεσα σε δύο άτομα. Αναφέρεται, όχι μόνο σε όλες σχεδόν τις στενές προσωπικές σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους που δε συνδέονται με οικογενειακούς δεσμούς (όπως είναι η σημασία της λέξης σήμερα), αλλά και σε όλα τα είδη των οικογενειακών σχέσεων, όπως των γονιών προς τα παιδιά τους, των παιδιών προς τους γονείς, των συγγενών μεταξύ τους, καθώς και στις σχέσεις των ζευγαριών.

2 **Ας πούμε τώρα ποιους αγαπούν... και ποιους μισούν**: φίλος είναι οποιοσδήποτε είναι αγαπητός σε εμάς (πατέρας, μητέρα, παιδιά, αδέλφια, φίλοι, συνάδελφοι, συμπολίτες, συμπατριώτες). Το αρχαίο ρήμα φιλεῖν (φιλέω, -ῶ), από το οποίο προέρχονται οι λέξεις φίλος και φιλία, στην αρχαία ελληνική γλώσσα σημαίνει «αγαπώ».

3 **Καθώς και για ποιο λόγο**: αναφέρεται στα πράγματα που είναι άξια να αγαπηθούν (αρχ.: αἱ φιλήσεις), στο αντικείμενο της αγάπης (αρχ.: τὸ φιλητόν), αυτό που κινεί την αγάπη και γεννάει τη φιλία. Τρία είναι αυτά που είναι άξια να αγαπηθούν και να προκαλέσουν τη φιλία: το αγαθό, το ευχάριστο και το χρήσιμο. Τρία είναι και τα είδη της φιλίας: φιλία για τη χρησιμότητα (διὰ τὸ χρήσιμον), φιλία για την ευχαρίστηση (διὰ τὸ ἡδύ) και φιλία για την αρετή (διὰ τὸ ἀγαθόν).

4 **Ας δεχθούμε, λοιπόν, ότι αγαπώ κάποιον... εκείνος**: πρόκειται για τον γενικό ορισμό της φιλίας: «ο Α και ο Β είναι φίλοι αν και μόνον αν (α) γνωρίζουν ο ένας τον άλλο, (β) νιώθουν αμοιβαία εύνοια προς όφελος του άλλου, (γ) νιώθουν αγάπη ο ένας για τον άλλο και (δ) και οι δύο αναγνωρίζουν τα (β) και (γ)». Ο ορισμός αυτός αναφέρεται κυρίως στη «φιλία για το αγαθό» (στη φιλία των αγαθών ανθρώπων), αποτελεί όμως τη βάση και για τα τρία είδη φιλίας.

5 **Φίλος είναι... θεωρούν ότι είναι φίλοι**: για να είναι κάποιοι φίλοι, χρειάζεται και οι δύο να αναγνωρίζουν τη φιλία τους. Η εύνοια, η ευνοϊκή διάθεση, είναι αναγκαία προϋπόθεση για τη φιλία, αλλά όχι επαρκής. Χρειάζεται δηλαδή κάποιος να είναι ευνοϊκά διατεθειμένος προς κάποιον άλλο, για να μπορέσει να γίνει φίλος του. Η εύνοια, όμως, από μόνη της δεν είναι αρκετή για να γίνει κανείς φίλος με κάποιον, αφού η φιλία δημιουργείται από την αγάπη που φέρνει η συναναστροφή και η αμοιβαιότητα.

6 **Με όλα αυτά... για χάρη εκείνου**: η πιο αληθινή φιλία είναι αυτή των αγαθών ανθρώπων, η οποία δεν επιδιώκει το προσωπικό όφελος αλλά το όφελος του φίλου. Όμως, αυτές οι φιλίες είναι σπάνιες, όπως σπάνιοι είναι και οι πραγματικά αγαθοί άνθρωποι, και, όπως αναγνωρίζει ο Αριστοτέλης, ένας άνθρωπος είναι πραγματικά τυχερός αν καταφέρει να έχει μία ή δύο τέτοιες φιλίες στη διάρκεια της ζωής του.

«Τοὺς μὲν φίλους ὠφελεῖν, τοὺς δ' ἐχθροὺς βλάπτειν».

(Σιμωνίδης, στο Πλάτων, *Πολιτεία*, Α, 336a 2-3 και 334b 3-9)

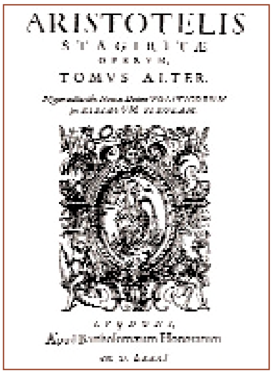

Έκδοση της *Ρητορικής* του Αριστοτέλη του 1581.

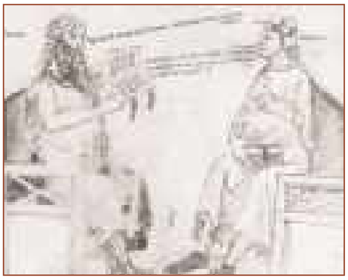

Το χρέος της λατινικής μεσαιωνικής φιλοσοφίας στους Έλληνες και Άραβες προδρόμους της φαίνεται σε αυτή τη μικρογραφία χειρογράφου με τον Αβερόη (αριστερά) και τον Πορφύριο.

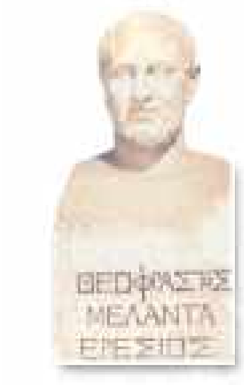

Προτομή του Θεόφραστου, μαθητή, φίλου και διαδόχου του Αριστοτέλη.

Αχιλλεύς και Πάτροκλος. Η φιλία τους είναι από τις πιο γνωστές στην αρχαιότητα, όπως γνωρίζουμε από την *Ιλιάδα* του Ομήρου. Εδώ ο Αχιλλέας φροντίζει τις πληγές του Πάτροκλου. Εσωτερικό αττικής ερυθρόμορφης κύλικας, που υπογράφει ο Σωσίας, 500 π.Χ. περίπου (Βερολίνο, Αρχαιολογικό Μουσείο).

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1 Κανένας δε θα επέλεγε να ζει δίχως φίλους

[Η φιλία είναι…] αρετή ή προϋποθέτει την αρετή και επιπλέον είναι εντελώς απαραίτητη για τη ζωή. Πραγματικά, κανένας δε θα επέλεγε να ζει δίχως φίλους, κι ας είχε όλα τα υπόλοιπα αγαθά. Ακόμη και οι πλούσιοι άνθρωποι, όπως και αυτοί που έχουν αξιώματα και εξουσία, έχουν –όπως ο κόσμος το πιστεύει– ιδιαίτερα μεγάλη ανάγκη από φίλους. Αλήθεια, ποιο το όφελος όλης αυτής της καλής τους κατάστασης, αν δεν υπάρχει η δυνατότητα της ευεργεσίας, η οποία γίνεται κατά κύριο λόγο και στην πιο αξιέπαινη μορφή της προς τους φίλους; Και από την άλλη, πώς θα μπορούσε όλη αυτή η καλή κατάσταση να διατηρηθεί και να διαφυλαχθεί δίχως τους φίλους; Γιατί όσο μεγαλύτερη είναι, τόσο επισφαλέστερη είναι. Αλλά και στη φτώχεια και στις άλλες δυστυχίες της ζωής οι άνθρωποι θεωρούν τους φίλους ως το μόνο καταφύγιο.

(Ἀριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, Θ, 1155a 1-12)

2 Το αντικείμενο της αγάπης

Ίσως όμως τα πράγματα θα γίνονταν σαφέστερα σε σχέση με το θέμα αυτό, εάν πρώτα γνωρίζαμε ποιο είναι ακριβώς το αντικείμενο της αγάπης, αυτό που γεννάει τη φιλία. Γιατί δε φαίνεται να κινεί την αγάπη και να γεννάει τη φιλία το καθετί, παρά μόνο αυτό που είναι άξιο να αγαπηθεί και να προκαλέσει τη φιλία, και τέτοιο θεωρείται πως είναι το αγαθό, το ευχάριστο και το χρήσιμο.

(Ἀριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, Θ, 1155b 17-21)

3 Φιλία για τη χρησιμότητα και φιλία για την ευχαρίστηση

Αυτοί λοιπόν που αγαπούν ο ένας τον άλλο και γίνονται φίλοι για τη χρησιμότητα, δεν αγαπούν τον άλλο καθεαυτό, αλλά για το αγαθό που μπορεί να πάρουν από αυτό. Το ίδιο και στην περίπτωση που οι άνθρωποι αγαπούν ο ένας τον άλλο και γίνονται φίλοι για χάρη της ευχαρίστησης· πραγματικά, οι άνθρωποι αγαπούν τους χαριτωμένους όχι για τον χαρακτήρα τους, αλλά γιατί τους είναι ευχάριστοι […] Αυτές, λοιπόν, οι φιλίες είναι φιλίες για έναν λόγο συμπτωματικό, αφού το πρόσωπο που αγαπιέται δεν αγαπιέται επειδή είναι αυτό που είναι, αλλά επειδή εξασφαλίζει σ' αυτόν που το αγαπάει κάποιο αγαθό ή κάποια ευχαρίστηση. Ε, αυτού του είδους οι φιλίες διαλύονται εύκολα, αν τα δύο μέρη δεν παραμένουν αυτό που ήταν· πραγματικά, όταν ο ένας δεν είναι πια ευχάριστος ή χρήσιμος στον άλλο, ο άλλος παύει να τον αγαπάει.

(Ἀριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, Θ, 1156a 10-14 και Θ, 1156a 19-24)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1 Να γράψετε σύνθετες λέξεις με α′ ή β′ συνθετικό τα ουσιαστικά φίλος και φιλία.

2 Ποιος είναι ο ορισμός της φιλίας, κατά τον Αριστοτέλη; Με ποιες προϋποθέσεις μπορούν δύο άνθρωποι να πιστεύουν πως είναι φίλοι;

3 Στο παράλληλο κείμενο (1), για ποιους λόγους θεωρεί ο Αριστοτέλης ότι «η φιλία είναι εντελώς απαραίτητη για τη ζωή» και «κανείς δε θα ήθελε να ζει χωρίς φίλους»;

4 Στα παράλληλα κείμενα (2) και (3), ο Αριστοτέλης αναφέρεται στα τρία είδη φιλίας που, κατά τη γνώμη του, δημιουργούνται ανάμεσα στους ανθρώπους. Ποια είναι αυτά, πώς διαφέρουν μεταξύ τους και γιατί οι φιλίες που δημιουργούνται για την ευχαρίστηση και τη χρησιμότητα διαλύονται εύκολα;

ΘΕΜΑΤΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ Ή ΓΡΑΠΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

1 Στην *Ιλιάδα* του Ομήρου έχουμε την αναφορά σε μια δυνατή φιλία, αυτή ανάμεσα στον Αχιλλέα και τον Πάτροκλο. Ανατρέξτε στο κείμενο του Ομήρου, αλλά και στη μυθολογία, και περιγράψτε τη φιλική αυτή σχέση. Μπορείτε να σκεφτείτε και άλλα παραδείγματα από τη μυθολογία ή την ιστορία που να αναφέρονται σε φιλίες μεταξύ προσώπων;

2 Κατά τον Αριστοτέλη, τα χαρακτηριστικά της φιλίας επεκτείνονται και προς τους άλλους ανθρώπους και, όπως αναφέρει, όλες οι παροιμίες συμφωνούν σ' αυτό, όπως π.χ. «μια ψυχή», «όλα των φίλων κοινά», «φιλία θα πει ισότητα», «κοντινότερο από την κνήμη είναι το γόνατο», «σαν πάνε δυο μαζί», «ο όμοιος τον όμοιο», «ο κολιός με τον κολιό», «η καλιακούδα στην καλιακούδα». Μπορείτε να σκεφτείτε σύγχρονες παροιμίες που να αναφέρονται στη φιλία; Βρίσκετε ότι αυτές έχουν ομοιότητες με τις αρχαίες παροιμίες που αναφέρει ο Αριστοτέλης; Κατά πόσον οι παροιμίες αυτές εκφράζουν τις απόψεις του Αριστοτέλη για τη φιλία;

ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η αρχαία ελληνική λαϊκή αντίληψη για τη φιλία είναι δυνατόν να συνοψιστεί στη ρήση του ποιητή Σιμωνίδη που έλεγε «να ωφελείς τους φίλους σου και να βλάπτεις τους εχθρούς σου». Να συγκρίνετε την άποψη αυτή με τη χριστιανική εντολή «αγαπάτε αλλήλους» και να εξηγήσετε τη διαφορά των δύο κειμένων.

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΦΙΛΕΩ, -Ω: αγαπώ.

ΦΙΛΗΣΙΣ: η αγάπη, η φιλία.

ΦΙΛΗΤΟΝ: το αντικείμενο της αγάπης.

ΦΙΛΙΑ (εκ του ρημ. «φιλῶ» που στα αρχαία σημαίνει αγαπώ): δηλώνει κάθε αμοιβαία έλξη ανάμεσα σε δύο άτομα που συνδέονται με συγγενικούς ή άλλους δεσμούς.

ΦΙΛΟΣ: αυτός που είναι αγαπητός σε εμάς.

ΦΡΟΝΗΣΙΣ: διανοητική αρετή που συνίσταται στην ικανότητα του ατόμου να διαχωρίζει με ορθή κρίση τη σωστή από τη λανθασμένη πράξη, το καλό από το κακό. Η εύστοχη εκτίμηση των περιστάσεων που ταυτίζεται με τον ορθό λόγο.

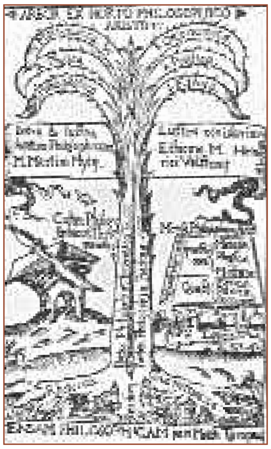

Το δένδρο της γνώσης στον «φιλοσοφικό κήπο» του Αριστοτέλη. Την περίοδο της Αναγέννησης φαντάζονταν ορισμένες φορές τη λογική ως την κύρια ρίζα του.

ΕΝΟΤΗΤΑ 4η

Η *πόλη* είναι η υψηλότερη μορφή κοινωνίας

Στην ενότητα αυτή θα μελετήσουμε τη θεωρία του Αριστοτέλη για την πόλη. Η πόλη αποτελεί την υψηλότερη μορφή κοινωνίας και έχει ως στόχο την ευδαιμονία. Θα εξετάσουμε τις θέσεις του για την προέλευση και σύσταση της πολιτικής κοινωνίας, καθώς και τις αντίστοιχες για την οικία και την κώμη και τη σημασία τους για την ανθρώπινη ζωή. Θα γνωρίσουμε πώς δημιουργήθηκε η πόλη και γιατί αποτελεί την τελειότερη μορφή κοινωνικής συμβίωσης.

Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει στα *Πολιτικά* ότι η κοινωνία είναι μια ομάδα συνεργαζόμενων ατόμων για την επίτευξη ενός κοινού αγαθού. Εδώ ανάγλυφο από τη βόρεια πλευρά του Παρθενώνα, παράσταση της πομπής των Παναθηναίων, όπου εικονίζονται τρείς άνδρες που κρατούν υδρίες με νερό για τη θυσία (Αθήνα, Μουσείο Ακρόπολης).

ΚΕΙΜΕΝΟ

Η πόλη είναι η πιο σημαντική κοινωνία που περιέχει όλες τις άλλες [1]

Επειδή βλέπουμε[2] *ότι κάθε πόλη*[3] *αποτελεί μια μορφή κοινωνίας*[4] *και ότι κάθε κοινωνία έχει συσταθεί αποσκοπώντας σε κάποιο αγαθό (διότι όλοι οι άνθρωποι ό,τι κάνουν το κάνουν για να κατακτήσουν αυτό που τους φαίνεται αγαθό), είναι φανερό ότι όλες οι κοινωνίες αποσκοπούν βέβαια σε κάποιο αγαθό*[5]*, η κοινωνία όμως που είναι η πιο σημαντική απ' όλες και που εμπεριέχει όλες τις άλλες*[6] *είναι αυτή που κατεξοχήν επιδιώκει το αγαθό, και μάλιστα το πιο σημαντικό. Και αυτή είναι η καλούμενη πόλη και πολιτική κοινωνία […] Η πόλη δεν είναι λοιπόν τίποτε άλλο παρά η τέλεια κοινωνία που αποτελείται από περισσότερες κώμες και διαθέτει, μπορούμε να πούμε, τη μέγιστη δυνατή αυτάρκεια*[7]*· συγκροτήθηκε βέβαια για την εξασφάλιση των αναγκαίων για τη ζωή προϋποθέσεων, όμως υπάρχει χάριν της ευδαιμονίας. Γι' αυτό κάθε πόλη είναι μια φυσική πραγματικότητα*[8]*, εφόσον αυτό ισχύει και για τις πρώτες μορφές κοινωνίας*[9]*. Διότι αυτή συνιστά γι' αυτές το σκοπό τους και η φύση είναι σκοπός*[10]*. Διότι ό,τι είναι το κάθε πράγμα, αφού ολοκληρωθεί η ανάπτυξή του, αυτό λέμε ότι είναι η φύση του, όπως π.χ. του ανθρώπου, του ίππου, της οικίας*[11].

(Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Α, 1252a 1-7 και Α, 1252b 27-34)

ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

1 Τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη αποτελούν ένα από τα πιο σημαντικά κείμενα κοινωνικής και πολιτικής φιλοσοφίας. Στο Α΄ βιβλίο των *Πολιτικών* ο Αριστοτέλης παρουσιάζει την άποψή του ότι η *πόλη* αποτελεί την υψηλότερη μορφή *κοινωνίας* και, ειδικότερα, εκθέτει την άποψή του για την *οικία*. Αναφέρει, επίσης, πώς δημιουργήθηκε η πόλη και γιατί αυτή αποτελεί μια φυσική πραγματικότητα και, ακόμη, ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση κοινωνικό και πολιτικό ζώο.

Η ιδεώδης Αθήνα σε μικρογραφία (1500 μ.Χ.) για τα *Ηθικά Νικομάχεια* από το βιβλίο του Reginaldus Piramus Monopolitanus.

2 **Επειδή βλέπουμε... σημαντικό**: πρόκειται για την εναρκτική πρόταση των *Πολιτικών*, όπου παρουσιάζεται η κεντρική ιδέα όλης της πραγματείας, σύμ-

φωνα με την οποία η πόλη αποτελεί την υπέρτατη μορφή *κοινωνίας*, η οποία εμπεριέχει όλες τις άλλες και είναι αυτή που, κατεξοχήν, επιδιώκει το αγαθό, και μάλιστα το πιο σημαντικό.

3 **Πόλη**: η οργανωμένη πολιτική κοινωνία. Ο όρος *πόλις* είναι εδώ νοηματικά ισοδύναμος με το κράτος. Η παραδοσιακή πόλη-κράτος της αρχαιότητας, πριν από την εκστρατεία του Μ. Αλέξανδρου, είχε μικρή έκταση.

4 **Κοινωνία**: ο όρος κοινωνία χρησιμοποιείται με διαφορετικές σημασίες. Εδώ σημαίνει την κοινότητα, την πολιτική κοινωνία. Αναφέρεται στην κοινωνική συμβίωση των ανθρώπων, του *οίκου* και της *κώμης*, που αποτελούν φυσικές κοινότητες.

5 **Σε κάποιο αγαθό**: το αγαθό είναι η ευδαιμονία της πόλης αλλά και του κάθε πολίτη χωριστά.

6 **Η κοινωνία... εμπεριέχει όλες τις άλλες**: εννοεί την πόλη, που είναι η τελειότερη συμβιωτική κοινότητα και εμπερικλείει όλες τις άλλες συμβιώσεις. Παρέχει το θεσμικό πλαίσιο και ένα πλέγμα σχέσεων και προϋποθέσεων, για να πραγματώσει ο άνθρωπος τις ηθικές και πνευματικές του δυνάμεις. Αποτελεί την προέκταση μικρότερων και ατελέστερων μορφών κοινωνικής συμβίωσης, όπως οι οικογένειες ή άλλες βασικές σχέσεις (λ.χ. άντρα –γυναίκα).

7 **Η πόλη... αυτάρκεια**: η πόλη είναι μια τέλεια κοινωνία η οποία διαθέτει επάρκεια υλικών, σωματικών και ψυχικών αγαθών, που είναι απαραίτητα για την ευδαιμονία. Πλήρης αυτάρκεια εξασφαλίζεται μόνο μέσα στην κοινωνία της πόλης.

8 **Κάθε πόλη είναι μια φυσική πραγματικότητα**: ο Αριστοτέλης υπογραμμίζει εδώ πως το κράτος οφείλει τη δημιουργία του στην ανθρώπινη φύση.

9 **Για τις πρώτες μορφές κοινωνίας**: ο Αριστοτέλης εννοεί εδώ την οικία και την *κώμη* (το χωριό, την κωμόπολη). Η πόλη δημιουργήθηκε σταδιακά μέσα από την εξέλιξη αυτών.

10 **Διότι αυτή συνιστά... σκοπός**: εδώ είναι φανερός ο τελεολογικός χαρακτήρας της αριστοτελικής πολιτικής φιλοσοφίας, δηλ. η αναζήτηση τελικού ή τελικών αιτίων ή σκοπών για την εξήγηση των πραγμάτων (των φαινομένων, των πράξεων, των όντων), όπως ακριβώς είδαμε στην εναρκτική πρόταση των *Ηθικών Νικομαχείων* στην ενότητα 1η του κεφαλαίου. Ενώ όμως η ηθική αποβλέπει στο *αγαθό* του ατόμου, η πολιτική στοχεύει στο *κοινό αγαθό*, στο *αγαθό της πόλης*.

11 **Διότι... της οικίας**: η ερμηνεία των όντων πρέπει να αναζητείται στην τελική μορφή που αυτά λαμβάνουν και όχι στην αρχή της ανάπτυξής τους, αφού η φύση τους προκύπτει από τον προορισμό και όχι από την προέλευσή τους.

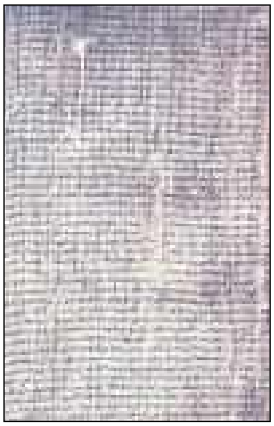
Αριστοτελικό χειρόγραφο σε πάπυρο για το πολίτευμα των Αθηναίων (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο).

Ο Αριστοτέλης ως αναγεννησιακός σοφός σε χαλκογραφία.

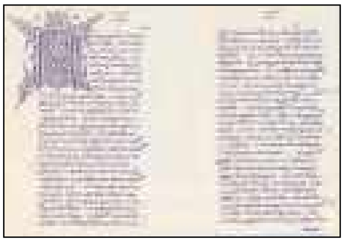

Βυζαντινό χειρόγραφο των *Πολιτικών* του Αριστοτέλη (Νάπολη Ιταλίας, Εθνική Βιβλιοθήκη).

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1 Η συγκρότηση της πόλης

Η κοινωνία λοιπόν που συγκροτήθηκε κατά τρόπον φυσικό για να καλύπτει τις καθημερινές βιοτικές ανάγκες του ανθρώπου είναι η οικογένεια. Τα μέλη αυτής της οικογένειας ο Χαρώνδας τα ονομάζει ομόσιτα, ενώ ο Επιμενίδης ο Κρητικός ομοτράπεζους. Η μορφή κοινωνίας που πρώτη συγκροτήθηκε από τη συνένωση περισσότερων οικογενειών για να καλύψει υπερκαθημερινές ανάγκες του ανθρώπου είναι η κώμη. Ο φυσικός χαρακτήρας της κώμης φαίνεται να έγκειται κατεξοχήν στο γεγονός ότι αποτελεί προέκταση της οικογένειας. Και γι' αυτό ορισμένοι ονομάζουν τα μέλη της κώμης ομογάλακτα, παιδιά και παιδιά των παιδιών.

(Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, Α, 1252b 9-18)

2 Η πόλη υπάρχει όταν υπάρχει επικοινωνία

Γίνεται σαφές, λοιπόν, ότι η πόλη δεν προϋποθέτει απλώς συγκατοίκηση στον ίδιο τόπο και δεν έγινε με σκοπό μόνο να μην αδικούνται οι άνθρωποι μεταξύ τους και να εξυπηρετούνται με αμοιβαίες παροχές. Όλα αυτά είναι απαραίτητα για τη σύσταση της πόλης, αλλά και πάλι η ύπαρξη όλων αυτών δε συνεπάγεται ακόμη την ύπαρξη πόλης. Αντίθετα πόλη είναι οι σχέσεις συνύπαρξης των οικογενειών και των γενών με σκοπό το ευ ζην, προκειμένου να επιτευχθεί τέλεια και αυτάρκης ζωή. Αυτό όμως δεν είναι εφικτό εάν οι πολίτες δεν κατοικούν στον ίδιο τόπο και δε συνάπτουν γάμους μεταξύ τους. Έτσι καθιερώθηκαν συγγένειες εξ αγχιστείας στις πόλεις, ενώσεις γενών σε φατρίες, κοινές γιορτές με θυσίες και κοινές διασκεδάσεις. Κάτι τέτοια όμως είναι έργο φιλίας, γιατί φιλία είναι η συμβίωση ως ελεύθερη επιλογή.

(Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, Γ, 1280b 29-34)

3 Είναι η φιλία που ενώνει τις πόλεις

Φαίνεται επίσης ότι η φιλία συνέχει και τις πόλεις, και οι νομοθέτες νοιάζονται πιο πολύ γι' αυτή παρά για τη δικαιοσύνη (πράγμα φυσικό, αφού η ομόνοια φαίνεται πως είναι κάτι παρόμοιο με τη φιλία): αυτή επιθυμούν κατά κύριο λόγο και κατεξοχήν κατά κύριο λόγο να διώξουν από την πόλη τη διχόνοια, που τι άλλο είναι παρά μίσος και έχθρα; Αν οι άνθρωποι είναι φίλοι μεταξύ τους, δεν την έχουν ανάγκη τη δικαιοσύνη, ενώ αν είναι δίκαιοι, χρειάζονται επιπλέον και τη φιλία, και η πιο γνήσια μορφή δικαιοσύνης θεωρείται πως έχει όλα τα χαρακτηριστικά της φιλίας.

(Ἀριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, Θ, 1155a 22-31)

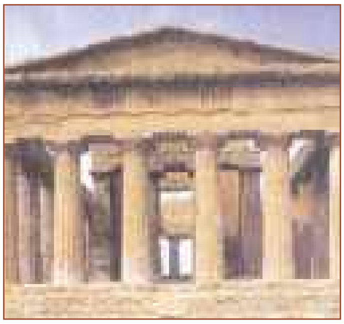

Η Ομόνοια, αδελφή της Αρετής, ήταν στους αρχαίους η προσωποποίηση της σύμπνοιας των πολιτών προς αποφυγή εμφύλιων έριδων και πολέμων. Οι Έλληνες την τιμούσαν από αρχαιοτάτων χρόνων και αναφέρεται ότι οι Αργοναύτες ίδρυσαν βωμό προς τιμήν της. Παραστάσεις της Ομόνοιας σώθηκαν και σε νομίσματα από το 400 π.Χ. μέχρι το 400 μ.Χ. Εδώ, ο ναός της Ομόνοιας στον Ακράγαντα (ανατολική πρόσοψη, περ. 430 π.Χ.)

4 Η ομόνοια είναι πολιτική φιλία

Ομόνοια σε μια πόλη υπάρχει όταν οι πολίτες της αποφασίζουν ομαδικά τα αξιώματα να μοιράζονται με διαδικασίες εκλογής ή να συνάπτουν συμμαχία με τους Λακεδαιμονίους ή ο κυβερνήτης τους να είναι ο Πιττακός σε διάστημα χρόνου κατά το οποίο το ήθελε και ο ίδιος. Όταν όμως ο καθένας από τους δύο θέλει (όπως στις «Φοίνισσες») την εξουσία για τον εαυτό του, τότε υπάρχει εμφύλια αναταραχή· ομόνοια δεν είναι να έχουν και ο ένας και ο άλλος το ίδιο πράγμα στο νου τους, ό,τι και αν είναι αυτό, αλλά και ο ένας και ο άλλος να έχουν στο νου τους το ίδιο πράγμα για

τα δύο πρόσωπα, όταν λ.χ. και ο λαός και οι ευγενείς θέλουν την εξουσία να την έχουν οι «άριστοι»· γιατί έτσι όλοι έχουν αυτό που θέλουν. Η ομόνοια λοιπόν φαίνεται να είναι πολιτική φιλία, και αυτό ακριβώς λέμε ότι είναι· σχετίζεται, πράγματι, με το δημόσιο συμφέρον και με όλα αυτά που ρυθμίζουν και διαμορφώνουν τη ζωή μας.

(Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια* Ι, 1167a 28-1167b 2)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1 Τι εννοεί ο Αριστοτέλης με τον όρο «κοινωνία»; Διαφέρει ο όρος αυτός από τον τρόπο που τον χρησιμοποιούμε εμείς σήμερα;

2 Ποιος είναι ο σκοπός της κοινωνίας; Ταυτίζεται ή όχι με τον σκοπό του ατόμου; Πώς συνδέεται η τελεολογική αντίληψη του Αριστοτέλη με τη θεωρία του για την πόλη;

3 Τι εννοεί ο Αριστοτέλης όταν αναφέρει στο κείμενο ότι η πόλη «συγκροτήθηκε βεβαίως για την εξασφάλιση των αναγκαίων για τη ζωή προϋποθέσεων, όμως υπάρχει χάριν της ευδαιμονίας»; Σχολιάστε σε μια παράγραφο.

4 Στο κείμενο και στα παράλληλα κείμενα (1) και (2), ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι η *οικία* (η οικογένεια) αποτελεί τη θεμελιώδη μορφή της πολιτικής κοινωνίας, αφού η πόλη δημιουργείται, όταν οι οικίες συνενώνονται. Συμφωνείτε με την άποψη αυτή; Θεωρείτε ότι η άποψη αυτή μπορεί να συμβιβαστεί με τον ατομικισμό που επικρατεί στην εποχή μας;

ΘΕΜΑΤΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ Ή ΓΡΑΠΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

1 Ο Αριστοτέλης λέει στα *Πολιτικά* ότι «η κοινωνία όμως που είναι η πιο σημαντική απ' όλες και που εμπεριέχει όλες τις άλλες είναι αυτή που κατεξοχήν επιδιώκει το αγαθό, και μάλιστα το πιο σημαντικό». Κατ' ανάλογο τρόπο, στα *Ηθικά Νικομάχεια* λέει ότι «κάθε τέχνη και κάθε έρευνα, κάθε πράξη και επιλογή φαίνεται να αποσκοπεί σε κάποιο αγαθό». Ποιες ομοιότητες βρίσκετε ανάμεσα στις δύο αυτές προτάσεις; Σε τι διαφέρει η *ηθική* από την *πολιτική* επιστήμη, κατά τον Αριστοτέλη; (Βλ. σχόλιο 10).

2 Πώς ορίζει ο Αριστοτέλης την ομόνοια στα παράλληλα κείμενα (3) και (4); Τι είναι αυτό που προσφέρει η ομόνοια στην πόλη; Στη σημερινή εποχή, με ποιο τρόπο εξασφαλίζεται η ομόνοια στα δημοκρατικά κράτη;

ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«Όπως και σε άλλες περιπτώσεις διαιρούμε το σύνθετο μέχρι να φθάσουμε στα απλά και αδιαίρετα στοιχεία του... έτσι θα εξετάσουμε και την πόλη, για να δούμε από ποια μέρη αποτελείται» (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1252a 18-21). Στην αρχή των *Πολιτικών* ο Αριστοτέλης δηλώνει πως θα ακολουθήσει την αναλυτική μέθοδο έρευνας της πόλης, δηλ. τη μέθοδο του επιστημονικού συλλογισμού. Ποια πορεία μελέτης και έρευνας ακολουθεί κανείς στην αναλυτική μέθοδο, σε ποιες άλλες επιστήμες αναφέρεται ο Αριστοτέλης, οι οποίες εφαρμόζουν αυτή τη μέθοδο και ποια είναι η μέθοδος που ακολουθεί αντίστροφη πορεία έρευνας;

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΑΥΤΑΡΚΕΙΑ: η επάρκεια των αγαθών που είναι απαραίτητα για την ευδαιμονία.

ΠΟΛΗ: η οργανωμένη πολιτική κοινωνία, το κράτος.

Οι τέσσερις μεγάλοι φιλόσοφοι. Ιταλικό χειρόγραφο του Μεσαίωνα, όπου εικονίζονται οι τέσσερις φιλόσοφοι που έχαιραν μεγάλης εκτίμησης την εποχή εκείνη. Επάνω αριστερά ο Αριστοτέλης και δεξιά ο Πλάτων. Κάτω αριστερά ο Σωκράτης και δεξιά ο Ρωμαίος φιλόσοφος Σενέκας (Ρώμη, Μουσείο Βατικανού).

Όμηρος, Αριστοτέλης, Γαληνός, Σίβυλλα. Τοιχογραφία στη Μονή Αγίας Λαύρας του Αγίου Όρους (1522-1530).

Ο άνθρωπος είναι «*φύσει πολιτικόν ζώον*»

Στην ενότητα αυτή θα μελετήσουμε τη θεωρία του Αριστοτέλη, σύμφωνα με την οποία η πόλη είναι μία φυσική πραγματικότητα και ότι ο άνθρωπος είναι *φύσει πολιτικόν ζώον*. Θα δούμε, δηλαδή, την άποψή του σύμφωνα με την οποία η φύση του ανθρώπου είναι τέτοια, ώστε μόνο σε μια *πόλη* να μπορεί αυτός να επιτύχει την ολοκλήρωσή του. Θα εξετάσουμε τα επιχειρήματα που προβάλλει ο Αριστοτέλης, υποστηρίζοντας ότι ο άνθρωπος που ζει εκτός πολιτικής κοινωνίας είναι *είτε θηρίο είτε θεός* και θα συζητήσουμε κατά πόσο η *πόλη* αποτελεί πράγματι φυσικό ή τεχνητό κατασκεύασμα.

Σελίδα των *Πολιτικών* του Αριστοτέλη σε χειρόγραφο του 15ου αι. Ο άνθρωπος, το «πολιτικόν ζώον», παριστάνεται ως σπουδαστής, ως πολεμιστής, ως καλλιτέχνης και ως θρησκευόμενος (Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη).

ΚΕΙΜΕΝΟ

Η πόλη είναι μια φυσική πραγματικότητα[1]

Απ' αυτά συνάγεται ότι η πόλη αποτελεί μια φυσική πραγματικότητα[2] *και ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του πολιτικό ζώο*[3]*, και ότι αυτός που εξαιτίας της φύσης του και όχι εξαιτίας των περιστάσεων ζει εκτός πόλεως είναι είτε φαύλος είτε κάτι καλύτερο από άνθρωπος*[4]*, όπως ακριβώς είναι και εκείνος που αποδοκιμάστηκε από τον Όμηρο: άνθρωπος χωρίς συγγενικούς δεσμούς, χωρίς νομικές δεσμεύσεις και χωρίς σπίτι*[5] *[…] Ότι λοιπόν η πόλη είναι μια φυσική πραγματικότητα και πιο σημαντική από τον καθένα μας είναι φανερό*[6]*. Διότι, εάν το άτομο δεν είναι αυτάρκες, όταν απομονωθεί από την πόλη, θα βρεθεί στην ίδια μοίρα που βρίσκονται τα άλλα μέρη εν σχέσει προς το όλον*[7]*, και εκείνος που δεν μπορεί να είναι μέλος μιας κοινωνίας ή λόγω της αυτάρκειάς του δεν την χρειάζεται την κοινωνία, αυτός δεν είναι μέλος της πόλεως και είναι κατά συνέπεια είτε θηρίο είτε θεός*[8]*. Όλων λοιπόν των ανθρώπων η ορμή προς μια τέτοια κοινωνία ανήκει στην ίδια τους τη φύση*[9]*, και εκείνος που πρώτος συγκρότησε μια τέτοια κοινωνία είναι πρωτουργός μεγίστων αγαθών*[10].

(Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Α, 1253a 1-5 και Α, 1252b - 1253a 33)

ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

1 Στην προηγούμενη ενότητα είδαμε ότι ο Αριστοτέλης υποστήριξε ότι η πόλη αποτελεί μια φυσική πραγματικότητα. Στο χωρίο αυτό, ο Αριστοτέλης αναπτύσσει αναλυτικότερα την άποψή του ότι η πόλη είναι φυσικό δημιούργημα, αναφέροντας συγκεκριμένα ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του πολιτικό ζώο, προορισμένο να ζει σε μια οργανωμένη πολιτική κοινωνία.

2 **Η πόλη αποτελεί μια φυσική πραγματικότητα**: η δημιουργία της πόλης αποτελεί μια φυσική κατασκευή, είναι ένα φυσικό δημιούργημα, είναι δηλ. στη φύση των ανθρώπων να δημιουργούν πόλεις.

3 **Ο άνθρωπος είναι... ζώο πολιτικό**: ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος είναι *φύσει πολιτικὸν ζῷον* (*ζῷον*: ζωντανός οργανισμός). Η γνωστή αυτή φράση δε σημαίνει ότι ο άνθρωπος από τη φύση του δραστηριοποιείται πολιτικά, αλλά ότι ασχολείται φυσικά με την πολιτική δραστηριότητα, ότι δηλ. η φύση του ανθρώπου είναι τέτοια, ώστε μόνο σε μια *πόλη* να μπορεί να επιτύχει την ολοκλήρωσή του.

4 **Είναι είτε φαύλος είτε κάτι καλύτερο από άνθρωπος**: ο άνθρωπος ζει εκτός πολιτικής κοινωνίας, είτε γιατί είναι κακός και έχει θέσει τον εαυτό του εκτός κοινωνίας είτε γιατί είναι θεός, δεν έχει δηλ. ανάγκη τους άλλους ανθρώπους.

5 **Ο άνθρωπος χωρίς... χωρίς σπίτι**: ο Όμηρος στην Ιλιάδα αποδοκιμάζει όποιον ζει μ' αυτόν τον τρόπο (Όμηρος, *Ιλιάδα*, Ι, 63: *ἀφρήτωρ ἀθέμιστος ἀνέστιος*). Οι αρχαίοι Έλληνες θεωρούσαν μια τέτοια ζωή δυστυχισμένη και κατακριτέα.

6 **Πιο σημαντική από το κάθε άτομο**: η πόλη είναι πιο σημαντική από κάθε άτομο, έχει δηλαδή προτεραιότητα σε σχέση με το άτομο, με την έννοια ότι ο άνθρωπος δεν είναι σε θέση να εκπληρώσει τη λειτουργία του (το *έργον*) εκτός της *πόλεως*.

7 **Εάν το άτομο... τα άλλα μέρη εν σχέσει προς το όλον**: ο Αριστοτέλης εδώ κάνει μια αναλογία ανάμεσα στη σχέση του ατόμου με την πόλη και του χεριού με το υπόλοιπο ανθρώπινο σώμα. Υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να ζει απομονωμένος από τους άλλους ανθρώπους, όπως ένα χέρι δεν μπορεί να είναι αποκομμένο από το σώμα. Το παράδειγμα, όμως, είναι παραπλανητικό, αφού ένας άνθρωπος μπορεί να λειτουργήσει, έστω και ανεπαρκώς, χωρίς την *πόλη*, ενώ ένα χέρι δεν μπορεί ποτέ να λειτουργήσει χωρίς το σώμα.

8 **Είτε θηρίο είτε θεός**: πρόκειται για τη γνωστή φράση του Αριστοτέλη που χαρακτηρίζει όποιον ζει εκτός πολιτικής κοινωνίας. Οι άνθρωποι ξεχωρίζουν από τα άλλα ζώα, γιατί διαθέτουν ορθό λόγο και δύναμη της διάνοιας. Αν κάποιος αδιαφορεί για την κοινωνική συμβίωση και θεωρεί πως είναι αυτάρκης, τότε θα πρέπει αυτός να είναι ή θεός ή θηρίο.

9 **Η ορμή... τη φύση**: εννοεί ότι η ορμή των ανθρώπων να δημιουργήσουν μια τέτοια κοινωνία είναι φυσική, έστω και αν η πόλη αποτελεί προϊόν της ανθρώπινης τέχνης. Η *πόλη* είναι ένα φυσικό δημιούργημα, μία φυσική κατασκευή.

10 **Εκείνος που πρώτος... είναι πρωτουργός μέγιστων αγαθών**: αναφέρεται στον θεμελιωτή της πολιτικής κοινωνίας, σε αυτόν που πρώτος οργάνωσε την κοινωνική και πολιτική συμβίωση των ανθρώπων, θεωρώντας τον ευεργέτη της ανθρωπότητας. Ο Αριστοτέλης υπονοεί εδώ ότι η πόλη αποτελεί προϊόν της ανθρώπινης τέχνης. Η θέση αυτή δεν έρχεται σε αντίθεση με τον ισχυρισμό του ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του πολιτικό ζώο.

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΕΝΕΡΓΕΙΑ: δραστηριότητα, η πραγμάτωση ή εξάσκηση μιας δυνατότητας (δυνάμεως) και η αρχή της κίνησης και της μεταβολής.

ΕΝΤΕΛΕΧΕΙΑ: (λέξη που χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης, ταυτίζεται με την ενέργεια): ενέργεια, τελειότητα. Η δύναμη που σκόπιμα πραγματώνει και δίνει στα πράγματα μορφή. Ενώ η *ενέργεια* δηλώνει δραστηριότητα ή πραγματοποίηση, η *εντελέχεια* δηλώνει το αποτέλεσμα της δραστηριότητας ή της τελειότητας.

Ανά τους αιώνες έχουν διατυπωθεί διάφορες θεωρίες για το κράτος· ωστόσο, δύο λειτουργίες του παραμένουν ουσιώδεις: η περιφρούρηση της τάξης στην κοινότητα και η προστασία της κοινότητας από τους εχθρούς της. Η νωπογραφία είναι του Ambrogio Lorenzetti (1338-1340) και βρίσκεται στο Palazzo Publico στην Σιένα, με τίτλο *Τα αποτελέσματα της καλής και της κακής κυβέρνησης*. Εκφράζει τις προσδοκίες των ανθρώπων του Μεσαίωνα από την κρατική εξουσία.

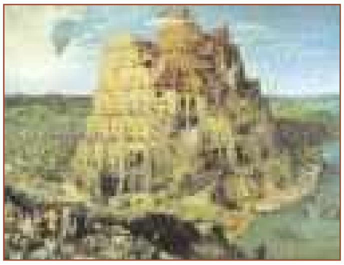

Ο πύργος της Βαβέλ (1563, έργο του Φλαμανδού ζωγράφου Peter Bruegel, Βιέννη, Μουσείο Ιστορίας της Τέχνης). Η βιβλική ιστορία για τον πύργο της Βαβέλ μας θυμίζει την άποψη του Αριστοτέλη για τη σημασία της γλωσσικής επικοινωνίας. Βλ. παράλληλο κείμενο (1).

Σύγχρονα ελληνικά γραμματόσημα με απεικονίσεις του Αριστοτέλη –του έτους 1978 ημέρα πρώτης κυκλοφορίας για τον εορτασμό των 2.500 ετών από τον θάνατό του (322 π.Χ.)– κατά την αρχαιότητα και την αναγέννηση, σε τοιχογραφία (1792) του Αγίου Γεωργίου Νεγάδων στην Ήπειρο καθώς και σε χάρτη που απεικονίζει την πατρίδα του τα Στάγιρα.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1 Διαφορά και υπεροχή του ανθρώπου από τα άλλα ζώα

Ότι λοιπόν ο άνθρωπος είναι ζώο κοινωνικό περισσότερο απ' ό,τι η μέλισσα και κάθε άλλο αγελαίο ζώο, είναι φανερό. Διότι η φύση, κατά τη γνώμη μας, δεν κάνει τίποτα άσκοπα. Και απ' όλα τα ζώα μόνο ο άνθρωπος έχει το χάρισμα του έναρθρου λόγου. Ο άναρθρος λόγος φανερώνει το λυπηρό και το ηδονικό. Γι' αυτό τον διαθέτουν και τα άλλα ζώα (αυτή είναι η δυνατότητα της φύσης τους, να έχουν δηλαδή την αίσθηση του λυπηρού και του ηδονικού και αυτά τα αισθήματα να τα δηλώνουν το ένα στο άλλο). Όμως ο έναρθρος λόγος υπάρχει για να εκφράζει το συμφέρον και το βλαβερό και συνακόλουθα το δίκαιο και το άδικο επίσης. Διότι αυτό είναι το χαρακτηριστικό γνώρισμα του ανθρώπου σε σχέση με τα άλλα ζώα, δηλαδή ότι αυτός μόνο αντιλαμβάνεται τι είναι καλό και τι κακό, τι δίκαιο και τι άδικο και τα άλλα. Και η συμμετοχή, κοινωνία σ' αυτά θεμελιώνει την οικία και την πόλη. Σύμφωνα με τη φύση των πραγμάτων, η πόλη είναι πιο σημαντική από την οικία και τον καθένα από μας.

(Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Α, 1253a 7-19)

2 Ο άνθρωπος είναι το χειρότερο ζώο όταν ζει χωρίς νόμους

Διότι, όπως ο άνθρωπος, όταν πετύχει την πλήρη ηθική και πολιτική του ανάπτυξη, είναι το τελειότερο ζώο, έτσι είναι το χειρότερο απ' όλα, όταν ζει χωρίς νόμους και σύστημα απονομής δικαιοσύνης. Η χειρότερη μορφή αδικίας είναι βέβαια εκείνη που διαθέτει όπλα. Και ο άνθρωπος γεννιέται έχοντας ως όπλα τις δυνατότητές του για διανοητικές και ηθικές αρετές. Αυτά όμως μπορεί να τα χρησιμοποιήσει κατεξοχήν και για αντίθετους σκοπούς. Γι' αυτό ο άνθρωπος χωρίς αρετή είναι το πιο ανόσιο και άγριο ζώο και σχετικά με τις σαρκικές και γαστριμαργικές απολαύσεις το χειρότερο απ' όλα. Αντίθετα, η δικαιοσύνη συνάπτεται με τους θεσμούς της πολιτικής κοινωνίας. Διότι το σύστημα απονομής δικαιοσύνης είναι η τάξη της πολιτικής κοινωνίας και η δικαιοσύνη είναι απόφανση περί του δικαίου.

(Αριστοτέλης, Πολιτικά, Α, 1253 a 31-1253b 39)

3 Η κριτική του Τόμας Χομπς (1588-1679) στην άποψη του Αριστοτέλη

Το μεγαλύτερο μέρος αυτών των ανδρών που έγραψαν σχετικά με τις κοινοπολιτείες, υποθέτουν ή απαιτούν από μας ή μας παρακαλούν να πιστέψουμε ότι ο άνθρωπος είναι ένα πλάσμα γεννημένο να ταιριάζει στην κοινωνία. Οι Έλληνες τον αποκαλούν «ζώο πολιτικό»· και πάνω σ' αυτή τη βάση διαμορφώνουν τη θεωρία τους για την πολιτική κοινωνία, λες και για τη διατήρηση της ειρήνης και τη διακυβέρνηση της ανθρωπότητας το μόνο πράγμα που είναι απαραίτητο είναι να συμφωνήσουν οι άνθρωποι να συνάψουν ορισμένες συμφωνίες και καταστάσεις μεταξύ τους, τις οποίες οι ίδιοι θα πρέπει στη συνέχεια να αποκαλούν νόμους. Αυτό το αξίωμα, παρόλο που γίνεται παραδεκτό από τους περισσότερους, είναι, παρ' όλα αυτά, βεβαιότα-

τα λάθος και είναι ένα λάθος που προκύπτει από τη σχεδόν ανύπαρκτη κατανόηση της ανθρώπινης φύσης που έχουμε. Γιατί αυτοί που θα ρίξουν μια πιο κοντινή ματιά στις αιτίες λόγω των οποίων οι άνθρωποι πλησιάζουν ο ένας τον άλλο και βρίσκουν ευχαρίστηση ο ένας από την παρέα του άλλου, εύκολα θα διαπιστώσουν ότι αυτό συμβαίνει όχι γιατί από τη φύση δε θα μπορούσε να γίνει αλλιώς, αλλά ότι συμβαίνει τυχαία. Επομένως, δεν αναζητούμε από τη φύση μας την κοινωνία αυτή καθ’ εαυτή, αλλά επειδή είναι δυνατό να λάβουμε τιμή ή κέρδος από αυτή.

(Τόμας Χομπς, *Φιλοσοφικές υποτυπώσεις περί κυβερνήσεως και κοινωνίας*, 1651)

Νέες χορεύουν κυκλικά και τραγουδούν έναν «Παρθένιο». Τα άσματα αυτά άδονται με τη συνοδεία αυλού ή δίαυλου (αναπαράσταση από αγγειογραφία του 5ου αι. π.Χ., Ρώμη, Βίλα Τζούλια).

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1 Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος είναι *πολιτικό ζώο*, δηλαδή ότι είναι στη φύση του ανθρώπου να ζει σε πόλεις και ότι έτσι μόνο μπορεί να εκπληρώσει τις φυσικές του δυνατότητες. Πώς θεμελιώνει ο Αριστοτέλης τη θέση του ότι ο άνθρωπος είναι *φύσει ζώο πολιτικό*;

2 Πώς χαρακτηρίζει στο κείμενο ο Αριστοτέλης τον άνθρωπο που ζει εκτός της πολιτικής κοινωνίας;

3 Συμφωνείτε με την άποψη ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του κοινωνικό και πολιτικό ον; Άραγε, αυτό συνεπάγεται ότι κάποιος που δε ζει σε πολιτική κοινωνία δεν είναι πραγματικά άνθρωπος;

ΘΕΜΑΤΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ Ή ΓΡΑΠΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

1 Είναι, κατά τη γνώμη σας, το κράτος φυσικό ή τεχνητό κατασκεύασμα; Ποια ήταν η γνώμη των Σοφιστών για το θέμα αυτό; Ανατρέξτε στην ενότητα 4η του Κεφαλαίου 2 για τους Σοφιστές και θυμηθείτε την άποψη του σοφιστή Λυκόφρονα ότι «ο νόμος είναι συνθήκη» στην οποία ο Αριστοτέλης ασκεί κριτική. Με ποια από τις δύο απόψεις συμφωνείτε;

2 Όπως βλέπουμε στο παράλληλο κείμενο (3), ο Άγγλος φιλόσοφος Τόμας Χομπς ασκεί άμεση κριτική στη θεωρία του Αριστοτέλη ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του *πολιτικό ζώο* υποστηρίζοντας ότι «ο άνθρωπος είναι από τη φύση του λύκος στον άλλον άνθρωπο» και ότι δεν είναι στη φύση των ανθρώπων να ζουν ειρηνικά μεταξύ τους, αφού στην «κατάσταση της φύσης» κυριαρχεί η αντιπαλότητα και ο πόλεμος. Αφού συγκεντρώσετε πληροφορίες για το έργο του Χομπς και τη θεωρία του για το κράτος, γράψτε την άποψή σας για το αν συμφωνείτε ή διαφωνείτε με την κριτική που ασκεί στη θεωρία του Αριστοτέλη.

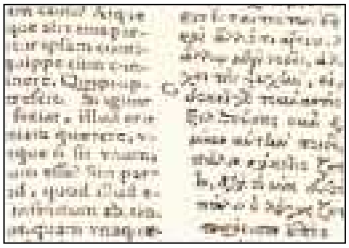

Δίγλωσση, λατινική και ελληνική, έκδοση του *Περί ψυχής* (Βιβλιογραφικό Σπουδαστήριο της Μπολόνια).

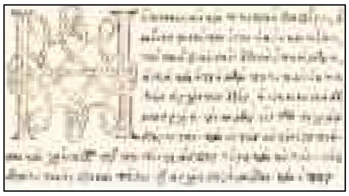

Σελίδα του πεντάτομου αριστοτελικού έργου για την οικονομία και την πολιτική, τυπωμένη το 1495-98 από τον Άλδο Μανούτιο.

ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Να ανατρέξετε στην ιστορία και την προϊστορία και να αναζητήσετε ιστορικές μαρτυρίες ή μυθολογικές αφηγήσεις για το πώς δημιουργήθηκαν οι πρώτες πόλεις και τα πρώτα κράτη.

Ανακεφαλαίωση

Στο κεφάλαιο αυτό:

1. Γνωρίσαμε την προσωπικότητα και τη φιλοσοφική δραστηριότητα του Αριστοτέλη, τις μεθόδους που ακολουθούσε στην ανάπτυξη των επιχειρημάτων του και ορισμένες ηθικές, κοινωνικές και πολιτικές θεωρίες του.
2. Μελετήσαμε κείμενα μέσα από τα σημαντικότερα συγγράμματά του, όπως τα *Ηθικά Νικομάχεια*, τα *Ηθικά Ευδήμια*, τα *Πολιτικά* και τη *Ρητορική*, που αναφέρονται σε θέματα ηθικής, κοινωνικής και πολιτικής φιλοσοφίας. Συγκεκριμένα, μελετήσαμε τις απόψεις του για την ευδαιμονία, το αγαθό, την αρετή, τη φιλία, την κοινωνία και την πολιτική και κοινωνική φύση του ανθρώπου.
3. Γνωρίσαμε, επίσης, συγγένειες και διαφοροποιήσεις της αριστοτελικής φιλοσοφίας από και προς τους προγενέστερους φιλοσόφους, καθώς και την κριτική που έχει ασκηθεί στην πολιτική θεωρία του από νεότερους φιλοσόφους.

Στην 1η ενότητα:

Μέσα από τα *Ηθικά Νικομάχεια*, το σημαντικότερο κείμενο ηθικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη, γνωρίσαμε τη θεωρία του για το «υπέρτατο αγαθό» και για την «ευδαιμονία». Εξετάσαμε την άποψή του ότι η ευδαιμονία είναι το ύψιστο αγαθό, το οποίο αποτελεί τον στόχο, δηλαδή *το* «τέλος» όλων των πραγμάτων, το οποίο επιδιώκουμε γι' αυτό το ίδιο και όχι για να αποκτήσουμε άλλα αγαθά.

Στη 2η ενότητα:

Εξετάσαμε τη θεωρία του για την αρετή ως μεσότητα ανάμεσα σε δύο άκρα, την έλλειψη και την υπερβολή, καθώς και τον ορισμό της αρετής ως έξης προαιρετικής και ως τελειότητας του χαρακτήρα, όπως παρουσιάζεται στα *Ηθικά Νικομάχεια* και τα *Ηθικά Ευδήμια* και επισημάναμε τον κεντρικό ρόλο που κατέχει στην ηθική θεωρία του.

Στην 3η ενότητα:

Μελετήσαμε τις απόψεις του για τη φιλία που θεωρείται εντελώς απαραίτητη στη ζωή. Εξετάσαμε τον ορισμό της φιλίας, όπως αυτός δίδεται στη *Ρητορική* και συζητήσαμε τα τρία είδη φιλίας που ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι αναπτύσσονται ανάμεσα στους ανθρώπους, όπως παρουσιάζονται στα βιβλία του *Ηθικά Νικομάχεια* και *Ηθικά Ευδήμια*.

Στην 4η ενότητα:

Διερευνήσαμε τη θεωρία του για την πόλη και για το πώς αυτή δημιουργήθηκε και είδαμε ότι αποτελεί την υψηλότερη μορφή *κοινωνίας,* επειδή έχει ως στόχο της την ευδαιμονία. Εξετάσαμε τα επιχειρήματά του για την προέλευση και σύσταση της πολιτικής κοινωνίας, για την *οικία* και την *κώμη,* καθώς και τη σημασία της συμβίωσης με συνθήκες φιλίας και ομόνοιας.

Στην 5η ενότητα:

Αναλύσαμε τα επιχειρήματά του, όπως παρουσιάζονται στα *Πολιτικά*, σύμφωνα με τα οποία η πόλη είναι μία φυσική πραγματικότητα, ο άνθρωπος είναι *φύσει πολιτικόν ζώον* και αυτός που ζει εκτός πολιτικής κοινωνίας πρέπει να είναι *είτε θηρίο είτε θεός*. Επίσης, διαπιστώσαμε ότι ο Αριστοτέλης θεωρεί πως η φύση του ανθρώπου είναι τέτοια, ώστε μόνο στην οργανωμένη κοινωνία μιας *πόλης* να μπορεί να επιτύχει την ολοκλήρωσή του.

Φιλόσοφοι της αλεξανδρινής σχολής φιλοσοφίας παρακολουθούν την Αγία Αικατερίνη που τους αντικρούει. Λεπτομέρεια από το έργο του Μαζολίνο ντα Πανικάλε (1425, νωπογραφία από τη Βασιλική του Αγίου Κλήμεντος στη Ρώμη).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Η κυνική φιλοσοφία και οι φιλοσοφίες των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων

Στο κεφάλαιο αυτό:

- Θα γνωρίσουμε την **κυνική** φιλοσοφία, η οποία διαμορφώθηκε τον 4ο αιώνα π.Χ. και ανήκει στις σωκρατικές σχολές.
- Θα γνωρίσουμε επίσης τις φιλοσοφίες που διαμορφώθηκαν στους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους (τέλος του 4ου αι. π.Χ. – 6 αι. μ.Χ.).
- Θα μελετήσουμε κείμενα των **κυνικών**, των **επικούρειων**, των **στωικών** και των **σκεπτικών** φιλοσόφων και θα δούμε το ενδιαφέρον τους για τον άνθρωπο και τα προβλήματά του.
- Θα γνωρίσουμε τις ηθικές τους αντιλήψεις που συνδέονται με τη σωκρατική αντίληψη για την **αυτάρκεια**, την **αρετή** και την **ευδαιμονία**.
- Θα συζητήσουμε τη σχέση των ηθικών τους αντιλήψεων με την ιστορική, πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα της εποχής.
- Θα γνωρίσουμε τον **Νεοπλατωνισμό**, μια φιλοσοφία που χαρακτηρίζεται από εκλεκτικισμό και στηρίζεται κυρίως στον Πλάτωνα· με το ρεύμα αυτό τελειώνει η αρχαία ελληνική φιλοσοφία. Η φιλοσοφία μεταβαίνει πλέον από τον λόγο στην πίστη, συνδέεται η πίστη με τη γνώση, η φιλοσοφία με τη θρησκεία. Με το κλείσιμο των φιλοσοφικών σχολών της Αθήνας το 529 μ.Χ. μεταβαίνουμε από την ύστερη αρχαιότητα στο μεσαίωνα. Η μεσαιωνική φιλοσοφία επιχειρεί ένωση φιλοσοφίας και θεολογίας.

Η κυνική φιλοσοφία και οι φιλοσοφίες των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων

Τα ερείπια της φιλοσοφικής σχολής της Αλεξάνδρειας (Αίγυπτος, Komel Dikka). Η Ακαδημία του Πλάτωνα και το Λύκειον του Αριστοτέλη χρησίμευσαν ως πρότυπά της.

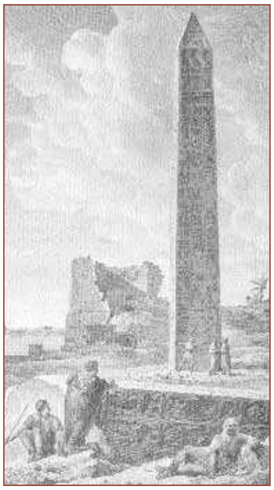

Ο λεγόμενος Οβελίσκος της Κλεοπάτρας στα ερείπια της Βιβλιοθήκης και του Μουσείου της Αλεξάνδρειας (η ονομασία «Μουσείο» φανερώνει την ύπαρξη ιερού των Μουσών).

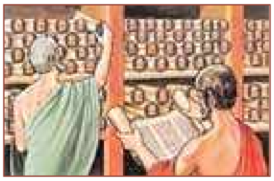

Αναπαράσταση τμήματος αρχαίας βιβλιοθήκης, με απεικόνιση πάπυρων σε κυλινδρικό σχήμα, όπου γράφονταν τα κείμενα.

1 Η ελληνιστική φιλοσοφία (323 π.Χ. – 31 π.Χ.)

Ο θάνατος του Μεγάλου Αλεξάνδρου το 323 π.Χ. σηματοδοτεί την έναρξη μιας νέας εποχής στην αρχαία ιστορία, η οποία τερματίζεται τρεις αιώνες μετά, με τον θάνατο της Κλεοπάτρας, την πτώση του κράτους των Πτολεμαίων και την ίδρυση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας από τον Αύγουστο. Είναι η ελληνιστική εποχή κατά την οποία οι στρατηγοί του Αλεξάνδρου κυβερνούν μακρινές χώρες της Ασίας και της Αφρικής: Ο ελληνικός πολιτισμός έχει μεταφερθεί σε πόλεις, όπως η Αλεξάνδρεια στην Αίγυπτο, η Αντιόχεια στη Συρία, η Πέργαμος στη Μικρά Ασία και ανθεί παράλληλα και σε ελληνικές πόλεις της Κάτω Ιταλίας. Στην πρώην επικράτεια του Αλεξάνδρου, εξαιτίας της ανάμειξης του ελληνικού πολιτισμού με διάφορους λαούς και θρησκείες και με νέες ιδέες, αναδύεται πλέον ο ελληνιστικός κόσμος, που δεν είναι αμιγώς ελληνικός, και διαμορφώνεται η *ελληνιστική* φιλοσοφία. Στις πόλεις, που αναφέρθηκαν πιο πάνω, δημιουργούνται κέντρα μάθησης και πολιτισμού, όπως λ.χ. στην Αλεξάνδρεια όπου ιδρύεται η Αλεξανδρινή βιβλιοθήκη και το Μουσείο, χώρος επιστημονικής, φιλολογικής και φιλοσοφικής έρευνας. Η καθιέρωση της ελληνικής γλώσσας, της κοινής, ως διεθνούς γλώσσας, καθιστά δυνατή την παγκόσμια διάδοση της ελληνικής φιλοσοφίας.

Στην Αθήνα, μετά τον θάνατο του Σωκράτη (399 π.Χ.), οι φιλόσοφοι εγκαταλείπουν τον δημόσιο χώρο της Αγοράς. Ιδρύουν σχολές, όπως την Ακαδημία και το Λύκειο και, αργότερα, τον Κήπο και τη Στοά. Στην ενότητα αυτή θα γνωρίσουμε τις φιλοσοφίες που δημιουργούνται στους ελληνιστικούς (323 π.Χ. - 31 π.Χ.) και στους αυτοκρατορικούς χρόνους (1ος αι. π.Χ. - 3ος αι. μ.Χ.). Ο *Κυνισμός,* φιλοσοφία που διαμορφώθηκε τον 4ο αι. π.Χ., ανήκει στις λεγόμενες *σωκρατικές* σχολές (Μεγαρική, Κυρηναϊκή, Ηλειακή κ.ά.), οι οποίες ιδρύονται από μαθητές και φίλους του Σωκράτη και ζητούν να βρουν το νόημα και τον σκοπό της ζωής με βάση την ηθική. Ο Κυνισμός, μολονότι εντάσσεται στην κλασική ή αττική φιλοσοφία, συνδέεται με την *ελληνιστική* φιλοσοφία, αφού επιβιώνει έως αυτή την εποχή. *Ο Επικουρισμός, ο Στωικισμός* και ο *Σκεπτικισμός*, φιλοσοφικά ρεύματα που εμφανίστηκαν στο τέλος του 4ου αιώνα π.Χ., συνεχίζουν να υπάρχουν μέχρι τον 3ο αιώνα μ.Χ. και έχουν ως πηγή τη σωκρατική διδασκαλία. Από άποψη ιστορική, μόνο ο *Στωικισμός* κυριαρχεί σε όλη την ελληνιστική εποχή και στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, δηλαδή στην αυτοκρατορική ρωμαϊκή περίοδο.

2 Η ρωμαϊκή φιλοσοφία των αυτοκρατορικών χρόνων (1ος αι. π.Χ. – 3ος αι. μ.Χ.) – Ύστερη αρχαιότητα (3ος – 6ος αι. μ.Χ.)

Στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες παρατηρείται ένας φιλοσοφικός *εκλεκτικισμός* (βλ. γλωσσάριο), συνέπεια της θεωρητικής κόπωσης της εποχής, αλλά και θρησκευτικός *συγκρητισμός,* που συγχωνεύει ανατολικές επιδράσεις από την

αστρολογία και τον *μυστικισμό* με τις φιλοσοφικές αντιλήψεις της ελληνικής αρχαιότητας. Ο έντονος θρησκευτικός χαρακτήρας της φιλοσοφικής διανόησης της εποχής δικαιολογείται και από την εξάπλωση της νέας θρησκείας του Χριστιανισμού, η οποία ενισχύθηκε από τις διδασκαλίες της στωικής φιλοσοφίας και, αργότερα, από τον *Νεοπλατωνισμό*. Στην Αλεξάνδρεια διαμορφώνεται η *«αλεξανδρινή»* σχολή φιλοσοφίας, στην οποία συνυπάρχουν Έλληνες ή ελληνίζοντες εθνικοί και χριστιανοί, ενώ στη Ρώμη και στις περιφέρειες της αυτοκρατορίας κυριαρχούν οι διδασκαλίες των Στωικών και των Σκεπτικών. Οι φιλόσοφοι γίνονται οι ευνοούμενοι της πολιτικής και οικονομικής εξουσίας.

Ο Σωκράτης περιστοιχιζόμενος από σοφούς. Ψηφιδωτό από την Απάμεια της Συρίας, 5ος αι. μ.Χ. Στην πόλη αυτή ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος Ιάμβλιχος ίδρυσε το 290 μ.Χ. δική του φιλοσοφική σχολή, τη νεοπλατωνική σχολή της Συρίας.

3 Ο ρόλος της φιλοσοφίας και του φιλοσόφου

Κοινό στοιχείο των φιλοσοφιών που δημιουργούνται στους ελληνιστικούς και στους ρωμαϊκούς χρόνους είναι η σύνδεση της φιλοσοφίας με τον ατομικό βίο και η θεώρησή της ως «τέχνης του βίου». Η φιλοσοφία καταλήγει πλέον να είναι οδηγός ζωής και πηγή ανακούφισης, μία θεραπευτική τέχνη, ένας τρόπος να αντεπεξέλθει κανείς σε έναν κόσμο εχθρικό. Από τον 4ο αιώνα π.Χ. μέχρι και τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, οι κυνικοί, οι στωικοί, οι επικούρειοι και οι σκεπτικοί φιλόσοφοι δίνουν έναν νέο ρόλο στη φιλοσοφία. Ο σοφός ή ο φιλόσοφος, με τον ασκητικό ή στωικό τρόπο ζωής, δίνει ένα νέο πρότυπο και υποδεικνύει την οδό της αταραξίας και της εσωτερικής ελευθερίας για την κατάκτηση της ατομικής ευτυχίας. Το ενδιαφέρον για την πολιτική παραμερίζεται και η ηθική αποκτά κεντρική θέση. Με τον Νεοπλατωνισμό παρατηρείται η στροφή από τον αισθητό κόσμο στον υπεραισθητό. Η φιλοσοφία αποκτά «ψυχαγωγικό» χαρακτήρα, προσπαθεί δηλαδή να οδηγήσει την ψυχή προς το Εν-Αγαθό, προς τη θεότητα.

Ο θάνατος του Μεγάλου Αλεξάνδρου σηματοδοτεί την έναρξη της ελληνιστικής εποχής. Εδώ, ο Αλέξανδρος πολεμά τον βασιλιά της Περσίας Δαρείο στη μάχη της Ισσού. Μωσαϊκό που κοσμούσε την «Οικία του Φαύνου» στην Πομπηία (2ος-1ος αι. π.Χ., Νάπολη, Εθνικό Μουσείο).

4 Οι Κυνικοί, ο Κυνισμός και η μετάβαση από την κλασική στην ελληνιστική φιλοσοφία

Οι Κυνικοί παρεμβάλλονται μεταξύ του Σωκράτη και της στωικής φιλοσοφίας. Είναι περιπλανώμενοι σοφοί, που απορρίπτουν τις παραδοσιακές συμβάσεις και ανατρέπουν κάθε είδους βεβαιότητες, τόσο τις κοινές όσο και τις εθιμικές. Έχουν αντικοινωνική συμπεριφορά και ζουν με τρόπο λιτό και αντισυμβατικό. Περιφρονούν τις επιστήμες και κάνουν χρήση της ειρωνείας, του σκανδάλου και του σαρκασμού στην ηθική κριτική που ασκούν. Αυτό που τους απασχολεί είναι η εξάλειψη της επιθυμίας και η εξασφάλιση, μέσω της αυτάρκειας, της απάθειας και της εσωτερικής ελευθερίας, του απλού τρόπου ζωής που οδηγεί στην ευδαιμονία. Όπως ο Σωκράτης, οι Κυνικοί θεωρούν την αρετή διδακτή και αρέσκονται στο *κατ᾽ ἀρετὴν ζῆν*. Δίνουν έμφαση στην εσωτερική αναζήτηση της αλήθειας (*γνῶθι σαὐτόν*). Επιδιώκουν την απαλλαγή από τις υλικές απολαύσεις και καταφρονούν τον πλούτο, τη δόξα και την ευγένεια.

Οι σημαντικότεροι από αυτούς είναι ο Αντισθένης ο Κυνικός από την Αθήνα, μαθητής του Σωκράτη, ο Διογένης ο Κυνικός από τη Σινώπη, ο Κράτης ο Θηβαίος και τα αδέλφια Μητροκλής και Ιππαρχία.

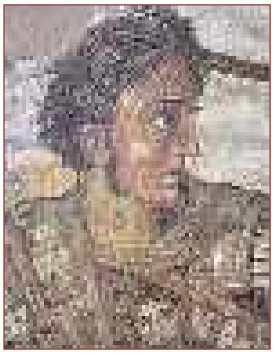

Ο Μέγας Αλέξανδρος. Λεπτομέρεια από το παραπάνω μωσαϊκό.

Ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός και η συνοδεία του. Λεπτομέρεια από το περίφημο ψηφιδωτό από τον Άγιο Βιτάλιο της Ραβένας (6ος αι. μ.Χ.). Ο Ιουστινιανός έκλεισε τις φιλοσοφικές σχολές των Αθηνών (το 529 μ.Χ.) και απαγόρευσε τη διδασκαλία της φιλοσοφίας από τους Εθνικούς.

5 Επίκουρος και Επικουρισμός

Η επικούρεια φιλοσοφία συνδέεται με τον Επίκουρο, γιο Αθηναίου κληρούχου που είχε γεννηθεί στη Σάμο (341 - 270 π.Χ.), και με τη διδασκαλία του στον Κήπο, τη φιλοσοφική σχολή που αυτός ιδρύει στην Αθήνα το 306 π.Χ., αλλά και με τη συλλογική δραστηριότητα των μαθητών του. Ο Κήπος διαφέρει ως σχολή από τις άλλες φιλοσοφικές σχολές των Αθηνών (Ακαδημία, Λύκειο και Στοά), γιατί δεν αποτελεί κέντρο διεξαγωγής ερευνών, αλλά πόλο έλξης προσώπων κάθε ηλικίας και προέλευσης που ζουν μια αυστηρά οργανωμένη ζωή ως μέλη μιας κοινότητας. Η σχολή του Επίκουρου αποκτά πολλούς οπαδούς τους οποίους βρίσκουμε, αργότερα, και στην ελληνιστική Μ. Ασία (Ιωνία), στη Συρία αλλά και στη Ρώμη (λ.χ. Φιλόδημος, Έρμαρχος, Μητρόδωρος, Διογένης Οινοανδέας, Λουκρήτιος). Οι επικούρειοι φιλόσοφοι ασχολούνται με τη λογική, τη φυσική και, ιδιαίτερα, με την ηθική και θέτουν ως σκοπό της φιλοσοφίας την *αταραξία*, που οδηγεί τον άνθρωπο σε ηρεμία και ψυχική γαλήνη, δηλαδή στην απελευθέρωση της ψυχής από τις κάθε είδους φροντίδες, τους φόβους και τα πάθη.

Η φιλοσοφία του Επίκουρου στηρίζεται στη φιλία, που ενώνει μεταξύ τους τα μέλη της κοινότητας, η οποία πιθανόν αποτελεί το πρότυπο της πρωτοχριστιανικής κοινότητας της αγάπης. Αποσκοπεί να απαλλάξει τον άνθρωπο από τους παράλογους μεταφυσικούς φόβους, όπως ο φόβος του θανάτου, και υποστηρίζει πως η *ἡδονή* είναι «η αρχή και το τέλος της ευτυχισμένης ζωής». Η ηδονή εννοείται από τον Επίκουρο ως απουσία σωματικού ή ψυχικού πόνου. Είναι το απόλυτο αγαθό, που το επιδιώκουν όλα τα έμψυχα όντα, ενώ ο πόνος είναι το απόλυτο κακό, που το αποφεύγουν όλοι. Η ανάπτυξη μιας φρόνησης, που αξιολογεί τις ηδονές σε κατώτερες και ανώτερες, εμποδίζει τον άνθρωπο να επιδίδεται αποκλειστικά στις πρώτες. Διακρίνοντας ποιότητες ηδονών, ο Επίκουρος καθιστά την ηδονή το μέσον για την ευδαιμονία, η οποία είναι ο σκοπός (τέλος) της ζωής και ταυτίζεται με την αταραξία και την ψυχική ηρεμία. Αυτή επιτυγχάνεται με μια στάση ζωής που συνοψίζεται στη φράση *Λάθε βιώσας* (Ζήσε στην αφάνεια).

6 Στωικοί και Στωικισμός

Από τις σημαντικότερες φιλοσοφικές σχολές των ελληνιστικών χρόνων, ο *Στωικισμός* γεννιέται την εποχή της σκληρής δοκιμασίας των ελληνικών πόλεων, μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο και τη μακεδονική μοναρχία. Ιδρυτής του Στωικισμού είναι ο Ζήνων από το Κίτιο της Κύπρου (336/5-262 π.Χ.), ο οποίος το 301/300 π.Χ. βρέθηκε στην Αθήνα, όταν ναυάγησε το πλοίο του με εμπορεύματα από τη Φοινίκη μπροστά στον Πειραιά. Υπήρξε μαθητής του κυνικού Κράτη, ο οποίος του δίδαξε την αυτάρκεια και την ανεξαρτησία του πνεύματος. Ιδρύει τη δική του φιλοσοφική σχολή στην Ποικίλη (=Ζωγραφισμένη) Στοά, σκεπαστό δημόσιο χώρο περιπάτου, τη ζωγραφισμένη από τον Πολύγνωτο και άλλους ζωγράφους, που βρισκόταν στο Ν.Α. μέρος της Αγοράς. Οι οπαδοί του ονομάζονται Ζηνώνειοι και στη συνέχεια Στωικοί από τη Στοά, τον τόπο όπου διδάσκουν.

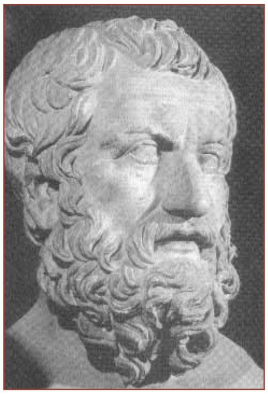

Ο Ζήνων από το Κίτιο της Κύπρου, ο ιδρυτής της Στοάς (μαρμάρινη προτομή, Παρίσι, Λούβρο).

Οι Στωικοί ενδιαφέρονται ιδιαίτερα για την ηθική και την πολιτική. Διδάσκουν ότι η πραγματική *φύσις* του ανθρώπου συνίσταται στην εναρμόνισή της με την «κατά φύσιν» ζωή, στη λογικότητά του *(ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν)*. Για τα λογικά όντα έχει αξία

μονάχα ό,τι συμφωνεί με το λογικό. Η αρετή είναι αγαθό και μ' αυτήν επιτυγχάνεται η ευδαιμονία του ανθρώπου. Επειδή όμως μέσα μας έχουμε, εκτός από τις λογικές ορμές, και άλογες, όπως τα *πάθη (ἡδονή, ἐπιθυμία, λύπη, φόβος)* χρειαζόμαστε την *ἀπάθεια* για να ελευθερωθούμε από αυτά. Η φιλοσοφία είναι για τους Στωικούς «άσκηση σοφίας», ενώ ο σοφός κατέχει όλες τις αρετές και είναι το ιδανικό κάθε τελειότητας.

Η ιστορία της Στοάς διαιρείται σε τρεις φάσεις, αρχαία, μέση και νέα.

Αρχαία Στοά: Ζήνων (336-262 π.Χ.), Χρύσιππος (281-208 π.Χ.), Κλεάνθης (4ος/3ος αι. π.Χ.).

Μέση Στοά: Παναίτιος ο Ρόδιος (185/80-110/9 π.Χ.), Ποσειδώνιος από την Απάμεια της Συρίας (135-51/50 π.Χ.).

Νέα Στοά: Σενέκας (±4 π.Χ.-65 μ.Χ.), Επίκτητος (55-135 μ.Χ.) και Μάρκος Αυρήλιος (121-180 μ.Χ.). Η Νέα Στοά αναπτύσσεται στα χρόνια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

7 Σκεπτικοί και Σκεπτικισμός

Ο *Σκεπτικισμός* αποτελεί κριτική στάση απέναντι στη δυνατότητα κατάκτησης βέβαιης γνώσης του κόσμου. Οι Σκεπτικοί υποστηρίζουν ότι οι αισθήσεις και η νόηση παριστάνουν τα πράγματα όχι όπως είναι πραγματικά, αλλά όπως φαίνονται. Η γνώση δεν είναι βέβαιη και το ίδιο ισχύει και στην περιοχή της ηθικής, όπου το «καλό» και το «κακό» είναι «θέσει» και όχι «φύσει». Ο Σκεπτικισμός συνδέεται με τη διδασκαλία του Πύρρωνα (360-270 π.Χ.) από την Ήλιδα, που ήταν σύγχρονος του Αριστοτέλη. Για να επιτευχθεί η ευτυχία, σύμφωνα με αυτόν, δεν πρέπει να έχουμε πεποιθήσεις, γνώμες, κλίσεις, αλλά να τηρούμε την *«εποχή»*, δηλαδή να μην εκφέρουμε κρίση. Στον 3ο και τον 2ο αιώνα π.Χ. ο Σκεπτικισμός υιοθετείται και μεταφέρεται στην πλατωνική Ακαδημία από τον Αρκεσίλαο (316-242 π.Χ.) και τον Καρνεάδη (214-129 π.Χ.). Αναζωπύρωση στον Σκεπτικισμό δίνει στους πρώτους χριστιανικούς χρόνους ο Αινησίδημος (1ος αι. π.Χ.), ο οποίος προβάλλει το πρότυπο του σοφού, που ζει ευτυχισμένος, κατανοώντας πως ούτε από τις αισθήσεις ούτε από τον νου μπορούμε να έχουμε βέβαιη γνώση. Ο Σέξτος ο Εμπειρικός στο έργο του *Πυρρώνειαι Υποτυπώσεις* διασώζει τα επιχειρήματα των προηγούμενων Σκεπτικών, κυρίως τη διδασκαλία του Πύρρωνα.

Οι σκεπτικοί φιλόσοφοι αμφισβητούν τη δυνατότητα βέβαιης γνώσης και ορθής πράξης. Συνιστούν την *ἐποχή*, δηλ. την αναστολή της κρίσης, ως στάση ζωής, που είναι ανάλογη με την *ἀταραξία* των Επικουρείων και την *ἀπάθεια* των Στωικών. Ο Σκεπτικισμός, γενικά, υπήρξε μια γόνιμη φιλοσοφική κίνηση που πρότεινε την αμφιβολία ως θεραπευτική αγωγή των ανθρώπων, όταν βρίσκονται σε αμηχανία μπροστά στα δύσκολα προβλήματα της ζωής. Πολέμησε τον *δογματισμό*, δηλ. την τάση των ανθρώπων να δέχονται χωρίς συζήτηση ιδέες και θεωρίες, και προώθησε την κριτική σκέψη.

8 Ο Πλωτίνος και ο Νεοπλατωνισμός

Στους πρώτους χριστιανικούς χρόνους διαμορφώνεται η «αλεξανδρινή» φιλοσοφική σχολή, με κέντρο την Αλεξάνδρεια, η οποία αντιπαραθέτει στον Χριστιανισμό μια φιλοσοφία που στηρίζεται στην «ελληνική» παράδοση, αν και εμπλουτισμένη με ανατολικά στοιχεία. Την περίοδο αυτή παρατηρείται αναβίωση του Πλατωνισμού και ξεκινά μια σειρά σχολιασμών για το έργο του Αριστοτέλη. Το ελληνικό πνεύμα επηρεάζει τους Ιουδαίους της Αλεξάνδρειας. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της επίδρασης η

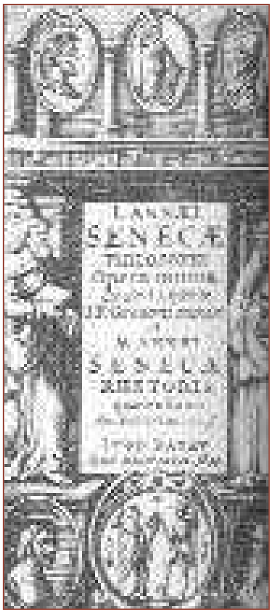

Εικονογράφηση, από έκδοση της Αναγέννησης, των φιλοσοφικών έργων του Ρωμαίου στωικού φιλοσόφου Σενέκα (Λέιντεν 1649).

Ο Μάρκος Τούλιος Κικέρων, σημαντικός Ρωμαίος συγγραφέας φιλοσοφικών και ρητορικών έργων. Έζησε την εποχή του Ιούλιου Καίσαρα και συμμετείχε ενεργά στην πολιτική (αντίγραφο προτομής του 2ου αι. που σμιλεύτηκε λίγο μετά τον θάνατό του).

μετάφραση της Παλαιάς Διαθήκης από τα εβραϊκά στα ελληνικά (γνωστή ως μετάφραση των εβδομήκοντα, Ο΄) και η φιλοσοφία του Φίλωνος Αλεξανδρέως (1ος αι. μ.Χ.)

Ο Νεοπλατωνισμός αναπτύσσεται στην Αλεξάνδρεια από τον Αμμώνιο Σακκά (175-242 μ.Χ.), και τον μαθητή του Πλωτίνο (205-270 μ.Χ.) με τη σύνθεση της πλατωνικής και αριστοτελικής διδασκαλίας με ανατολικές μυστικιστικές δοξασίες. Είναι το τελευταίο φιλοσοφικό ρεύμα του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Οι νεοπλατωνικοί φιλόσοφοι επιδιώκουν να κάνουν σύνθεση πλατωνικών, αριστοτελικών, νεοπυθαγορικών και στωικών απόψεων.

Κυριότερος εκπρόσωπος αυτής της σχολής είναι ο Πλωτίνος (204/5-270 μ.Χ.), που γεννήθηκε στη Λυκόπολη της Άνω Αιγύπτου. Αφού περιπλανήθηκε στη Μέση Ανατολή έρχεται στην Αλεξάνδρεια, όπου γίνεται μαθητής του Αμμώνιου Σακκά, ο οποίος διδάσκει εκεί την πλατωνική φιλοσοφία. Μένει κοντά του 11 χρόνια. Στα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. μεταβαίνει στη Ρώμη, όπου ιδρύει φιλοσοφική σχολή και διδάσκει στα ελληνικά. Η διδασκαλία του είναι προφορική, όμως από το 253/4 μ.Χ. αρχίζει να συγγράφει. Το έργο του με τίτλο *Ἐννεάδες* εκτείνεται σε 54 πραγματείες, τις οποίες μετά τον θάνατό του εξέδωσε ο μαθητής του Πορφύριος, καταγόμενος από την Τύρο, σε έξι *Ἐννεάδες,* που η καθεμιά περιλάμβανε εννέα πραγματείες.

Ο Πλωτίνος θέλει να καταστήσει τον άνθρωπο ικανό να αντιληφθεί τον εσωτερικό του κόσμο. Στο φιλοσοφικό σύστημα που διαμορφώνει, προσπαθεί να συστηματοποιήσει τις βασικές διδασκαλίες της κλασικής και της ελληνιστικής φιλοσοφίας, έχοντας ως θεμέλιο την έννοια του θεού, που είναι το απόλυτο Εν, το απόλυτο αγαθό. Ο θεός αυτός είναι φιλοσοφικός, αφού συλλαμβάνεται ως πρωταρχικό ον και απρόσωπη ύπαρξη, αλλά και θρησκευτικός, επειδή θεωρείται ως υπερβατική δύναμη που παράγει τα πάντα: τον νου και την ψυχή (οι τρεις πρώτες υποστάσεις).

Ο Νεοπλατωνισμός αναπτύσσεται στη συνέχεια στις σχολές της Συρίας (Ιάμβλιχος, Σώπατρος, Δέξιππος, Σαλλούστιος, Θεμίστιος) και της Περγάμου (Αιδέσιος), στην πλατωνική Ακαδημία Αθηνών, στα τέλη του 5ου και τις αρχές του 6ου αι. μ.Χ. (Πλούταρχος, Συριανός, Πρόκλος, Δαμάσκιος) και στη σχολή της Αλεξάνδρειας (Υπατία, Ολυμπιόδωρος).

9 Η επικαιρότητα της ελληνιστικής φιλοσοφίας

Ενδεικτικά για τα ερωτήματα «τι είναι η ελληνιστική φιλοσοφία;» και «ποια η σημασία της για τον σύγχρονο άνθρωπο;» είναι όσα λέει μια σύγχρονη φιλόσοφος:

«Η ιδέα μιας φιλοσοφίας πρακτικής και ευεργετικής –μιας φιλοσοφίας που υπάρχει για χάρη των ανθρώπων, για να υπηρετήσει τις βαθύτερές τους ανάγκες, αντιμετωπίζει τα πιο επιτακτικά τους προβλήματα και τους οδηγεί σε ένα μεγαλύτερο βαθμό ευημερίας, βγάζοντάς τους από τη μιζέρια– τούτη η ιδέα μπορεί να καθηλώσει στη μελέτη της ελληνιστικής φιλοσοφίας έναν διανοούμενο που αναρωτιέται τι σχέση έχει η φιλοσοφία με τον κόσμο... Οι ελληνιστικές φιλοσοφικές σχολές στην Ελλάδα και τη Ρώμη –Επικούρειοι, Σκεπτικοί και Στωικοί– όλοι συνέλαβαν τη φιλοσοφία ως τρόπο αντιμετώπισης των πιο οδυνηρών προβλημάτων της ανθρώπινης ζωής. Είδαν τον φιλόσοφο ως συμπονετικό ιατρό, του οποίου η τέχνη θα μπορούσε να θεραπεύσει πολλές σημαντικές πτυχές του ανθρώπινου πόνου».

(Martha Nussbaum, *The Therapy of Desire, Theory and Practice in Hellenistic Ethics,* Princeton, 1994, Εισαγωγή, σελ. 3)

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΕΚΛΕΚΤΙΚΙΣΜΟΣ: επιλογή κατάλληλων διδασκαλιών από ποικίλα φιλοσοφικά συστήματα και κατασκευή ενός νέου φιλοσοφικού συστήματος.

ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ: χρησιμοποιείται για να δηλώσει άλλοτε την επέκταση του ελληνικού πολιτισμού στους λαούς της Ανατολής και άλλοτε τη σύνθεση ελληνικών και ανατολικών στοιχείων σε νέο πολιτισμό ή τη συνέχεια του παλαιότερου ελληνικού πολιτισμού.

ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΣ: από το ρήμα ἑλληνίζειν, που στην αρχαιότητα σήμαινε απλώς το να μιλάς και να συμπεριφέρεσαι σαν Έλληνας, να μιμείσαι τους Έλληνες.

ΜΥΣΤΙΚΙΣΜΟΣ: τάση για άμεση ένωση με τον θεό, ο οποίος θεωρείται ο ύψιστος σκοπός της ηθικότητας (Πλωτίνος).

ΥΠΟΣΤΑΣΕΙΣ: πρωταρχικές πραγματικότητες (κατά τον Πλωτίνο ήσαν τρεις: Εν, νους, ψυχή). Ο όρος υπόσταση στην ύστερη ελληνική φιλοσοφία σημαίνει γενικά ουσία.

Από την πρώτη έκδοση έργων του Πλωτίνου που έγινε στη Φλωρεντία από τον Μαρσίλιο Φιτσίνο, διευθυντή της Πλατωνικής Ακαδημίας της Φλωρεντίας (16ος αι.).

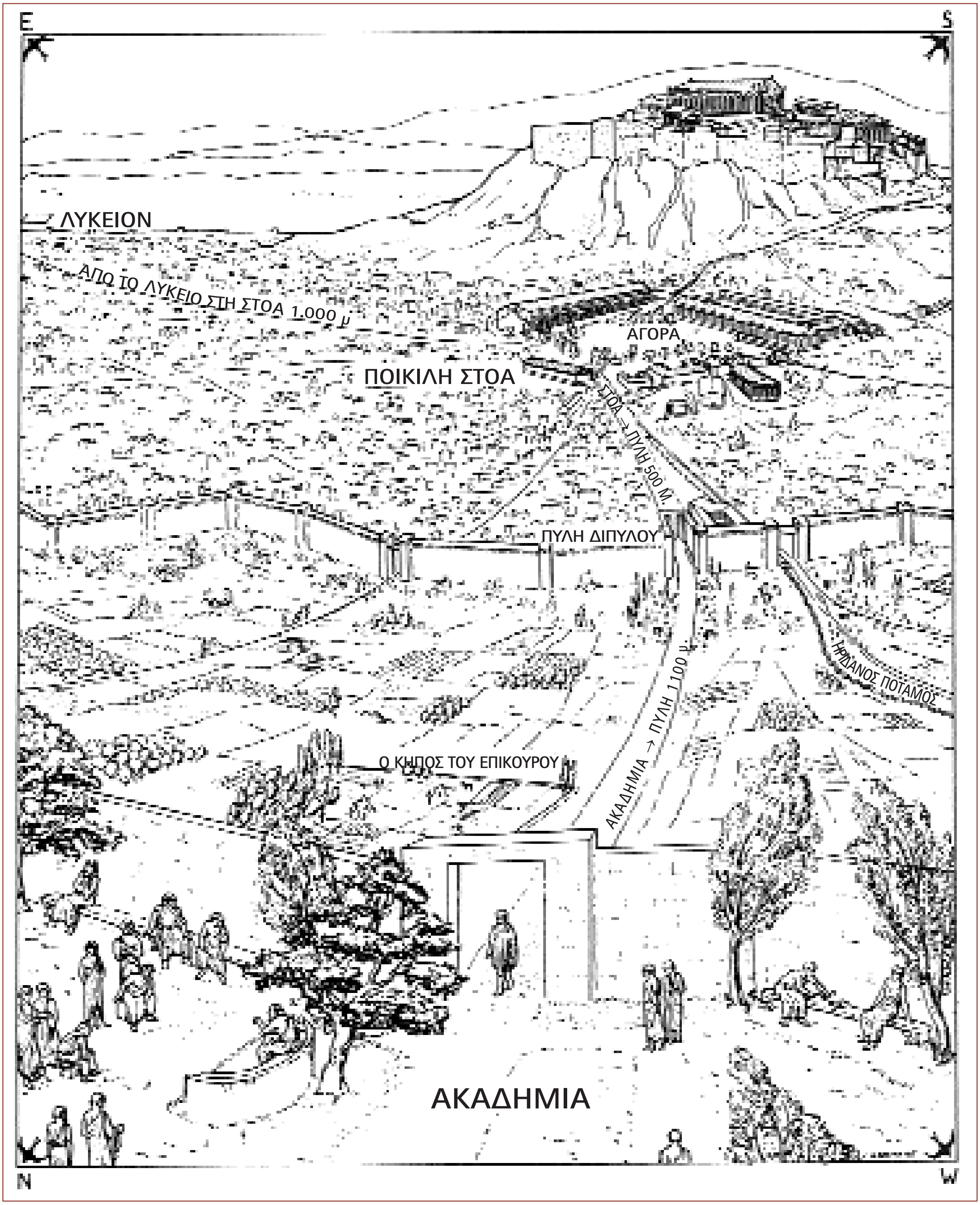

Απεικόνιση των φιλοσοφικών σχολών των Αθηνών στους ελληνιστικούς χρόνους με ενδείξεις τόπων και αποστάσεων (από το: A.A. Long και D.N. Sedley, *The Hellenistic Philosophers*, τ. I, Cambridge, 1992).

Οι Κυνικοί, το διδακτό της αρετής και η ευδαιμονία

Στην ενότητα αυτή θα γνωρίσουμε τη διδασκαλία των κυνικών φιλοσόφων Αντισθένη, Διογένη και Κράτη. Οι φιλόσοφοι αυτοί υιοθετούν τη σωκρατική ηθική διδασκαλία, προτείνουν όμως ένα νέο πρότυπο φιλοσόφου, αυτό του περιπλανώμενου σοφού. Ο Αντισθένης θεωρούσε την αρετή διδακτή και αναγκαία για να καταστεί ο άνθρωπος αυτάρκης και ευτυχής. Ίδιες απόψεις για την αρετή και την ευδαιμονία είχαν ο Διογένης ο Κυνικός και ο Κράτης ο Θηβαίος. Θα δούμε επίσης γιατί ονομάζονται ριζοσπαστικές οι φιλοσοφικές τους ιδέες, ποιες επιδράσεις δέχτηκαν, ποιο είδος φιλοσοφίας διαμόρφωσαν και ποιους επηρέασαν.

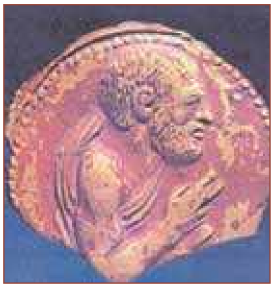

Κυνικός φιλόσοφος, πιθανώς στο πιθάρι του, με χαρακτηριστικό ύφος αδιαφορίας και περιφρόνησης για τα εγκόσμια (Αθήνα, Μουσείο Αγοράς).

ΚΕΙΜΕΝΟ

Αρετή και ευδαιμονία

Ο Αντισθένης[1] *δίδασκε στο γυμναστήριο του Κυνοσάργους, λίγο πιο πέρα από την πύλη, απ' όπου, καθώς πιστεύουν ορισμένοι, έχει λάβει κι ο Κυνισμός την ονομασία του. Απ' αυτόν ξεκίνησε και του Διογένη η απάθεια και του Κράτη*[2] *η αυτοκυριαρχία και του Ζήνωνα η καρτερικότητα*[3] *– κι αυτός θεμελίωσε τη θεωρία για την πολιτεία […] Ο Αντισθένης ασπαζόταν επίσης τις ακόλουθες απόψεις. Υποστήριζε ότι την αρετή μπορεί κανείς να την διδαχθεί*[4]*. Κι ότι οι ευγενείς άνθρωποι ταυτίζονται μ' εκείνους που έχουν αρετή*[5]*. Η αρετή είναι από μόνη της ικανή να φέρει την ευτυχία και δε χρειάζεται τίποτα επί πλέον εκτός από δύναμη σαν αυτή του Σωκράτη*[6]*. Ότι η αρετή συνίσταται σε πράξεις: ούτε από λόγια πολλά έχει ανάγκη ούτε από διδασκαλίες*[7]*. Κι ότι ο σοφός έχει αυτάρκεια*[8]*· όλα όσα έχουν οι άλλοι είναι δικά του. Η ασημότητα είναι κάτι καλό και ισότιμο με την προσπάθεια*[9]*. Κι ότι ο σοφός δε θα ρυθμίζει τη συμπεριφορά του μέσα στην πολιτεία με βάση τους ισχύοντες νόμους αλλά με βάση το νόμο της αρετής*[10]*.*

(Ἀντισθένης, απόσπ. 32 και απόσπ. 160: Διογένης Λαέρτιος, *Φιλοσόφων βίων καὶ δογμάτων συναγωγή*, VI, 13- 15 και 10-13)

ΑΝΤΙΣΘΕΝΗΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Όταν ρώτησαν τον Αντισθένη ποιο ήταν το κέρδος του από τη φιλοσοφία, εκείνος απάντησε: «Το να μπορώ να έχω επαφή με τον εαυτό μου».

(Διογένης Λαέρτιος, *Φιλοσόφων βίων... συναγωγή*, VI, 6)

ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

1 Ιδρυτής της κυνικής φιλοσοφίας υπήρξε ο Αντισθένης (455-360 π.Χ.), μαθητής των σοφιστών Γοργία, Ιππία και Πρόδικου, αλλά και του Σωκράτη. Οι ηθικές του αντιλήψεις, κυρίως η άποψή του πως η αρετή διδάσκεται, επηρέασαν τους Στωικούς.

2 **Διογένη... Κράτη**: αναφορά στους δύο ονομαστούς κυνικούς φιλόσοφους Διογένη και Κράτη. Ο Διογένης ο Κυνικός (400/390-328/323 π.Χ.) καταγόταν από τη Σινώπη. Μαθητής του Αντισθένη και δάσκαλος του Μεγάλου Αλεξάνδρου, υπήρξε ο πραγματικός ιδρυτής της κυνικής σχολής. Αμφισβητούσε τους βασικούς κανόνες συμπεριφοράς της δημόσιας ζωής. Επειδή ο τρόπος ζωής του χαρακτηριζόταν από αναίδεια, δηλαδή από έλλειψη ντροπής, επονομάστηκε «κύων», από όπου πιθανότατα προέρχεται και η φράση «Κυνική Σχολή». Ο Κράτης φημιζόταν για την αυτοκυριαρχία του και τον λιτό τρόπο ζωής του.

3 **Ζήνωνα**: αναφορά στον ιδρυτή της στωικής φιλοσοφίας Ζήνωνα, ο οποίος είχε επηρεαστεί από τους Κυνικούς, και ιδιαίτερα από τον Διογένη.

4 **Η αρετή μπορεί να διδαχθεί**: ο Αντισθένης υποστηρίζει πως η αρετή συνδέεται με τη γνώση και μπορεί να διδαχθεί, και πως, από τη στιγμή που θα κατακτηθεί, δεν είναι δυνατόν να χαθεί. Η άποψη αυτή αποδεικνύει την άμεση σχέση της σωκρατικής και της κυνικής φιλοσοφίας.

5 **Ευγενείς άνθρωποι... αρετή**: η ευγένεια δεν αναφέρεται στην καταγωγή ή την κοινωνική θέση, αλλά κυρίως ταυτίζεται με την αρετή. Με αυτήν την έννοια και η ευγένεια της ψυχής αποκτιέται με την άσκηση.

6 **Δύναμη σαν αυτή του Σωκράτη**: ο Αντισθένης, προκειμένου να αιτιολογήσει την αξία της αρετής για την κατάκτηση της ευτυχίας (*εὐδαιμονίας*), επικαλείται το παράδειγμα του Σωκράτη. Στο απόσπασμα αυτό φαίνεται ότι η πραγμάτωση ηθικών στόχων εξαρτάται κυρίως από τη βούληση (*σωκρατική ισχύ*).

7 **Η αρετή συνίσταται σε πράξεις... διδασκαλία**: για τους Κυνικούς η ηθική και η αρετή είναι κυρίως πράξη και αποτέλεσμα άσκησης. Ο λιτός και αυτάρκης κυνικός τρόπος ζωής θεωρήθηκε πως οδηγεί στην ευδαιμονία με την άσκηση και όχι με την περίπλοκη φιλοσοφική επιχειρηματολογία. Ο κυνικός βίος θεμελιώνεται στον προφορικό λόγο και τις πράξεις (παραδειγματικός βίος). Αποτελεί σύνθεση ασκητισμού (κυνική άσκηση) και ηθικής πρόκλησης (κυνική συμπεριφορά).

8 **Ο σοφός έχει αυτάρκεια**: κύρια χαρακτηριστικά του κυνικού σοφού είναι η αυτάρκεια, η απλότητα, η λιτότητα, η ελευθερία από εξωτερικούς καταναγκασμούς, όπως τα πλούτη και η ηδονή. Η απαλλαγή από τα πάθη οδηγεί στην αυτάρκεια που είναι η οδός προς την ευδαιμονία.

9 **Η ασημότητα... προσπάθεια**: το να ζει κανείς στην αφάνεια είναι το αντίθετο της διασημότητας και ορίζεται από τον Αντισθένη ως ισοδύναμο με την κυνική άσκηση (*προσπάθεια*).

10 **Ο σοφός... νόμο της αρετής**: ο ενάρετος άνθρωπος ζει στην κοινωνία με τέτοιο τρόπο ώστε δεν έχει ανάγκη από τους νόμους του κράτους.

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΚΥΝΙΚΟΣ: φτωχός, ρακένδυτος και ειρωνικός διανοούμενος· αυτός που έχει προκλητική συμπεριφορά και εκφράζεται με αναίδεια και ωμή ειλικρίνεια.

ΚΥΝΙΣΜΟΣ (εκ του κύων=σκύλος): ριζοσπαστική φιλοσοφία άρνησης και διαμαρτυρίας ενάντια σε καθιερωμένες αξίες και φιλοσοφικές θεωρίες. Στη σύγχρονη χρήση της η λέξη σημαίνει έλλειψη ντροπής και ωμή συμπεριφορά.

ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΟΣ: επαναστατικός· πρωτοποριακός, νεωτεριστικός· ρηξικέλευθος· καινοτόμος.

Ο Αλέξανδρος επισκέπτεται τον Διογένη που βρίσκεται στο πιθάρι του. Χαρακτηριστικό αντίγραφο από ρωμαϊκό ανάγλυφο.

«παραχάραξον τὸ νόμισμα».

(Διογένης Κυνικός, στο Ιουλιανός, *Λόγοι* IX [VI] 8p. 187b κ.ε.)

Με τη φράση αυτή ο Διογένης προέτρεπε τους ανθρώπους να αδιαφορούν για τη γνώμη των πολλών και να παραποιούν, όχι την αλήθεια, αλλά ό,τι είναι καθιερωμένο από συνήθεια (νόμισμα = κοινωνικές συμβάσεις).

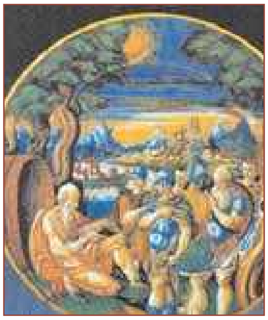

Απεικόνιση του Διογένη με τον Μέγα Αλέξανδρο, στον οποίο ο φιλόσοφος λέει να μην του κρύβει το φως του ήλιου (κεραμικό πιάτο, Ουρμπίνο Ιταλία).

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΙ ΔΙΟΓΕΝΗΣ

Κάποτε που ο Διογένης λιαζόταν στο Κράνειο, στάθηκε μπροστά του ο Αλέξανδρος και του είπε: «Ζήτησέ μου ό,τι θέλεις.» Κι εκείνος του λέει: «Τραβήξου, ώστε να μη μου κρύβεις τον ήλιο».

(Διογένης Λαέρτιος, *Φιλοσόφων βίων... συναγωγή*, VI, 38)

ΔΙΟΓΕΝΗΣ

ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΕΜΠΕΙΡΙΑ

Στον πλατωνικό ορισμό του ανθρώπου ως «ζώου απτέρου δίποδος», ο Διογένης απαντά εισβάλλοντας στην Ακαδημία με ένα μαδημένο κοτόπουλο και αναφωνώντας: «Ιδού ο άνθρωπος κατά τον Πλάτωνα».

Μαρμάρινος ανδριάντας του Ιουλιανού, αυτοκράτορα του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους (361-363 μ.Χ.), ο οποίος τάχθηκε υπέρ της αρχαίας θρησκείας και κατά του Χριστιανισμού, γι' αυτό και ονομάζεται Παραβάτης. Εδώ είναι ντυμένος με απλό ιμάτιο Έλληνα φιλοσόφου ή ιερέα (Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου).

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1 Γνήσιος και νόθος κυνισμός

Όποιος λοιπόν θέλει να ζει ως κυνικός φιλόσοφος ας μην εγκολπώνεται μόνο το τριμμένο ρούχο ή το σακούλι ή το ραβδί και τα μαλλιά για να πορεύεται ακούρευτος κι αγράμματος σαν να βρισκόταν σε μια πόλη που δεν έχει κουρεία και σχολεία, αλλά ας θεωρεί ως γνωρίσματα της κυνικής φιλοσοφίας τον λογισμό κι όχι το ραβδί, τις φιλοσοφικές αρχές της κι όχι το σακούλι. Και την ελευθεροστομία πρέπει να την εφαρμόζει αφού πρώτα δώσει δείγματα της αξίας του, όπως κατά τη γνώμη μου έκαναν ο Κράτης και ο Διογένης […]. Όποιος λοιπόν θέλει να είναι οπαδός του Κυνισμού και άνθρωπος αξιόλογος, αφού πρώτα φροντίσει για τον εαυτό του, όπως ο Διογένης και ο Κράτης, ας ξεριζώσει από την ψυχή του εξ ολοκλήρου κάθε πάθος και ας εμπιστευθεί όλα όσα αφορούν τον εαυτό του στον ορθό λόγο και στο μυαλό του, ώστε να τα κυβερνάει αυτό. Τούτο, καθώς νομίζω εγώ, ήταν το πρώτιστο στη φιλοσοφία του Διογένη.

(Διογένης, απόσπ. 327: Ἰουλιανός, *Εἰς τοὺς ἀπαιδεύτους κύνας*, *Λόγοι IX* [VI] 18p. 200d-201d)

2 Ύμνος του Κράτη στη λιτότητα (εὐτέλεια)

Χαίρε, θεά κι αρχόντισσα, αγαπημένη των σοφών ανθρώπων, Λιτότητα, παιδί της τιμημένης Σωφροσύνης, τη δική σου αρετή τιμούν όσοι δίκαια πράττουν.

(Κράτης, απόσπ. 106: *Παλατινὴ Ἀνθολογία*, X 104, Ἰουλιανός, *Λόγοι IX [VI]* 16p. 198d. Κλήμης Ἀλεξανδρεύς, *Παιδαγωγός* III, VI 35, 3)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1. Ποιον τρόπο ζωής προτείνει ο Αντισθένης, σύμφωνα με το κείμενο της ενότητας;
2. Με ποιον τρόπο θεωρούσαν οι Κυνικοί πως μπορεί να επιτευχθεί η ανθρώπινη ευδαιμονία; Συμφωνούσαν ή διαφωνούσαν με τον Σωκράτη ως προς το θέμα αυτό;
3. Για ποιον λόγο ο Κράτης στο παράλληλο κείμενο (2) υμνεί τη θεά Λιτότητα (Ευτέλεια);
4. Πότε χαρακτηρίζεται ως «κυνική» η συμπεριφορά ορισμένων ανθρώπων;
5. Ποιο θεωρούσε ο Αντισθένης ότι ήταν το κέρδος του από τη φιλοσοφία; (Βλ. σελ. 114).

ΘΕΜΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ Ή ΓΡΑΠΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος Ιάμβλιχος (3ος/4ος αι. μ.Χ.) στην επιστολή *Πρὸς Ἀρετὴν περὶ σωφροσύνης* (Στοβαίος, *Ανθολόγιον* III 5, 47) έγραφε: «Η τήρηση του μέτρου, η οποία συγκρατεί τις απολαύσεις σε ορισμένα πλαίσια, σώζει, όπως υποστήριξε ο Κράτης, και σπίτια και πολιτείες». Συζητήστε την άποψη αυτή, λαμβάνοντας υπόψη τη γνώμη του αυτοκράτορα Ιουλιανού για τη γνήσια και νόθα μορφή κυνισμού, όπως εκφράζεται στο παράλληλο κείμενο (1).

ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Στις εικόνες των σελίδων 115 και 116 έχουμε δύο διαφορετικά συστήματα αξιών που εκπροσωπούνται από τον Μέγα Αλέξανδρο και τον Διογένη τον Κυνικό. Να τα προσδιορίσετε λαμβάνοντας υπόψη την προσωπικότητα των δύο ανδρών και το σχετικό κείμενο στο περιθώριο της σελ. 116.

Ο Κράτης ο Θηβαίος, ζωγραφισμένος από τον Ιταλό ζωγράφο Domenico Fetti, ως τυπικός κυνικός φιλόσοφος, ρακένδυτος και αντισυμβατικός.

Η ΑΥΤΑΡΚΕΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΗ

Έτσι κι ο γνωστός Κράτης από τη Θήβα, αφού πέταξε στη θάλασσα μεγάλο φορτίο χρυσού, είπε: «Πήγαινε στο βυθό, Απληστία· να σε αφανίσω εγώ, κι όχι να πνιγώ ο ίδιος εξαιτίας σου».
(Hieronymus, *Adversus Jovinianum* II, 9)

Τοιχογραφία του 2ου αι. π.Χ. που παριστάνει τον κυνικό φιλόσοφο Κράτη και μια συνοδό του. Ο Κράτης δίδαξε στην Αθήνα, φημιζόταν όμως για τη γενναιοδωρία του προς την πόλη της Θήβας στην οποία χάρισε την περιουσία του (Ρώμη, Μουσείο Θερμών).

Επίκουρος, ηδονή και ευδαιμονία

Στην ενότητα αυτή θα γνωρίσουμε την ηθική διδασκαλία του Επίκουρου[1] η οποία ονομάζεται ηθικός ηδονισμός, επειδή στηρίζεται στην έννοια της ηδονής, που θεωρείται κυρίαρχο συστατικό της ευτυχισμένης ζωής. Η διάκριση των επιθυμιών και των ηδονών και η εξάλειψη κάθε πόνου και φόβου είναι, για τον Επίκουρο, προϋπόθεση της ευδαιμονίας. Θα δούμε, επίσης, ότι αυτός πρότεινε την απλή και μετρημένη ζωή και θεωρούσε ως ιδανικό της ζωής την ψυχική γαλήνη, την αταραξία.

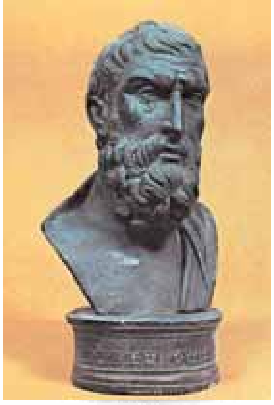

Επίκουρος, προτομή του φιλοσόφου από τον 2ο αι. μ.Χ. (Νάπολη, Εθνικό Μουσείο).

«μελετᾶν οὖν χρὴ τὰ ποιοῦντα τὴν εὐδαιμονίαν».
(Επίκουρος, *Ἐπιστολὴ πρὸς Μενοικέα*, 122)

Ο Ρωμαίος ποιητής Λουκρήτιος στη δεκαετία του 50 π.Χ. διέσωσε τη διδασκαλία του Επίκουρου με την ποιητική του σύνθεση *De Rerum Natura (Περί της Φύσεως των Πραγμάτων)*. Εδώ χειρόγραφο της Αναγέννησης (1483) που φανερώνει το έντονο ενδιαφέρον της εποχής για έργα της αρχαιότητας που ασχολούνται με τη φύση.

ΚΕΙΜΕΝΟ

1. Ευδαιμονία, επιθυμία και ηδονή

Ας αναλογιστούμε ότι από τις επιθυμίες άλλες είναι φυσικές κι άλλες χωρίς ουσία[2], και ότι από τις φυσικές επιθυμίες άλλες είναι αναγκαίες κι άλλες απλώς φυσικές· από τις αναγκαίες, τέλος, επιθυμίες άλλες είναι αναγκαίες για την ευδαιμονία, άλλες για την αποφυγή σωματικών ενοχλήσεων και άλλες για την ίδια τη ζωή[3]. Η σωστή θεώρηση αυτών των πραγμάτων[4] ξέρει να ανάγει καθετί που επιλέγουμε και καθετί που αποφεύγουμε στην υγεία του σώματος και την ηρεμία την ψυχής, αφού σε τούτο συνίσταται ο σκοπός της ευτυχισμένης ζωής. Για χάρη αυτού του στόχου κάνουμε ό,τι κάνουμε: για να μην αισθανόμαστε πόνο και να μη μας κυριεύει ο φόβος […] Την ηδονή[5], βλέπεις, τη χρειαζόμαστε, όταν η στέρησή της μας προξενεί πόνο· όταν δεν αισθανόμαστε πόνο, δε χρειαζόμαστε πια την ηδονή. Και για τούτο η ηδονή είναι αρχή και τέλος της ευτυχισμένης ζωής[6]. Γιατί έχουμε διαγνώσει ότι είναι το πρώτο και σύμφυτο αγαθό μέσα μας[7].

(Ἐπίκουρος, *Ἐπιστολὴ πρὸς Μενοικέα*, 127, 128 και 129)

ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

1 Ο Επίκουρος (Σάμος 341-Αθήνα 270 π.Χ.) έζησε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στην Αθήνα, όπου ίδρυσε τον Κήπο, χώρο διδασκαλίας και διαβίωσης. Από το πλούσιο έργο του σώζονται μόνο τρεις επιστολές και μια συλλογή με σαράντα γνωμικά ή αξιώματα με τίτλο *Κύριαι δόξαι*, που μας παραδίδει ο Διογένης Λαέρτιος, καθώς και μια συλλογή 81 ηθικών αφορισμών με τίτλο *Επικούρου προσφώνησις*. Στην *Επιστολή προς Μενοικέα*, από όπου είναι το κείμενο, ο Επίκουρος προτρέπει να μελετάμε και να επιλέγουμε όσα προκαλούν την ευδαιμονία.

2 **Επιθυμίες**: ο Επίκουρος διακρίνει δύο είδη επιθυμιών, τις *φυσικές* και τις *κενές* (μάταιες, χωρίς ουσία, ανόητες, κενές περιεχομένου). Τις φυσικές επιθυμίες διακρίνει σε τρία είδη: α) φυσικές και αναγκαίες (λ.χ. η επιθυμία για νερό), β) φυσικές αλλά όχι αναγκαίες (λ.χ. η επιθυμία για εκλεκτά φαγητά) και γ) μη φυσικές και μη αναγκαίες, δηλ. αυτές που προέρχονται από την ανθρώπινη κενοδοξία/ματαιοδοξία (λ.χ. η επιθυμία για κοινωνική άνοδο).

3 **Αναγκαίες επιθυμίες**: αναγκαίες επιθυμίες είναι για τον Επίκουρο εκείνες που, αν δεν ικανοποιηθούν, οδηγούν στην αύξηση του πόνου ή στον θάνατο. Στις αναγκαίες επιθυμίες συγκαταλέγεται η υγεία (αποφυγή της ασθένειας και του πόνου) και αυτές που συμβάλλουν στη διατήρηση της ζωής (διατροφή, έρωτας, φιλία, ασφάλεια κ.ά.).

4 **Σωστή θεώρηση των πραγμάτων**: ο Επίκουρος έδινε πρακτικές οδηγίες για το τι πρέπει να επιλέγουμε και τι να αποφεύγουμε, προκειμένου να εξασφαλίσουμε υγιή ζωή και αταραξία της ψυχής.

5 **Ηδονή**: για τον Επίκουρο υπάρχουν δύο είδη ηδονών: οι ηδονές των αισθήσεων, όπως όταν τρώω και απομακρύνεται ο πόνος της έλλειψης, και οι ψυχικές ή στατικές ηδονές, όπως, όταν έχω φάει, οπότε το αίσθημα πληρότητας δίνει μια σταθερή ηδονή.

6 **Ηδονή ως σκοπός της ευτυχισμένης ζωής**: κατά τον Επίκουρο, ο πόνος και η χαρά, η λύπη και η ηδονή, δηλαδή η ευχαρίστηση, είναι αντίθετες καταστάσεις. Οι άνθρωποι προσπαθούν να ελαχιστοποιήσουν τις πρώτες και να μεγιστοποιήσουν τις δεύτερες. Η ηδονή ως εσωτερική τέρψη είναι σκοπός της ευτυχισμένης ζωής, γιατί είναι η αιτία και το κίνητρο κάθε ανθρώπινης δραστηριότητας.

7 **Ηδονή, το πρώτο και σύμφυτο αγαθό**: η ηδονή είναι αγαθό που επιδιώκουν από τη φύση τους όλα τα έμψυχα όντα. Για να είναι κανείς ευτυχισμένος και να αποφύγει το άγχος, πρέπει να δεχθεί, κατά τον Επίκουρο, τέσσερις αλήθειες. Αυτή είναι η περίφημη *Επικούρεια Τετραφάρμακος:*

Ο θεός δεν εμπνέει φόβο,	*Ἄφοβον ὁ θεός,*
ο θάνατος δε φέρνει ταραχή,	*ἀνύποπτον ὁ θάνατος,*
το αγαθό αποκτιέται εύκολα	*καὶ τἀγαθὸν μὲν εὔκτητον.*
και το κακό υποφέρεται εύκολα.	*τὸ δὲ δεινὸν εὐεκκαρτέρητον.*

(Φιλόδημος, *Προς σοφιστάς*, IV 10-14)

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΕΠΙΚΟΥΡΕΙΟΣ: ο οπαδός του Επίκουρου (από το 18ο αιώνα, αυτός που χαρακτηρίζεται από αισθησιασμό και έχει πολυτελείς προτιμήσεις στα φαγητά και τα ποτά).

ΕΠΙΚΟΥΡΙΣΜΟΣ: φιλοσοφική θεωρία που ασχολούνταν με τη φυσική, τη θεωρία της γνώσης και την ηθική, τρόπος ζωής που προτρέπει στον σεβασμό και την κατανόηση. Οι επικριτές του τον εμφανίζουν ως ηδονοθηρική και ρηχή, χωρίς βάθος, φιλοσοφική θεωρία.

ΗΔΟΝΗ: σωματική και ψυχική κατάσταση που στηρίζεται στο αίσθημα ευφορίας και απόλαυσης.

ΗΔΟΝΙΣΜΟΣ: ηθική θεωρία που θεωρεί την ηδονή ύψιστο αγαθό.

ΦΥΣΗ: η πραγματικότητα, η αληθινή ουσία του κόσμου και του ανθρώπου.

Απεικόνιση του Επίκουρου σε λεπτομέρεια από τη *Σχολή των Αθηνών* του Ραφαήλ (16ος αι.).

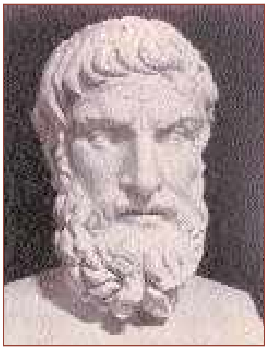

Επίκουρος, προτομή, Βρετανικό Μουσείο του Λονδίνου.

Κορίτσι που μαζεύει λουλούδια σε τοιχογραφία από τις Σταβίες (1ος αι. μ.Χ., Νάπολη, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο).

«Το μέγιστον όφελος από την αυτάρκεια: η Ελευθερία».
(*Επικούρου Προσφώνησις*, 77)

«Σε μια φιλοσοφική συζήτηση το μεγαλύτερο όφελος το είχε ο ηττημένος – στο βαθμό που έμαθε κάτι επιπλέον».
(*Επικούρου Προσφώνησις*, 74)

«*Λάθε βιώσας*» (Ζήσε στην αφάνεια / Μην επιδιώκεις δημόσια προβολή, δόξες και τιμές).
(Επίκουρος, απόσπ. 86 [Πλούταρχος, *Εἰ καλῶς εἴρηται τὸ "λάθε βιώσας"*, 1128])

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1 Ηδονή και φρόνηση

Όταν λοιπόν υποστηρίζουμε ότι ο τελικός σκοπός είναι η ηδονή, δεν εννοούμε τις ηδονές των ασώτων κι αυτές που συνίστανται στην αισθησιακή απόλαυση, όπως ορισμένοι νομίζουν –από άγνοια κι επειδή διαφωνούν με εμάς ή παίρνουν στραβά τα λόγια μας– αλλά εννοούμε το να μην έχει κανείς σωματικό πόνο και ταραχή ψυχική. Γιατί τη γλύκα στη ζωή δεν τη φέρνουν τα απανωτά φαγοπότια και τα γλέντια [...] ούτε τα ψάρια και τα άλλα εδέσματα που προσφέρονται σ' ένα πολυδάπανο τραπέζι, αλλά ο νηφάλιος στοχασμός, αυτός που διερευνά τους λόγους για τους οποίους προτιμάμε ή αποφεύγουμε καθετί και αποδιώχνει τις δοξασίες που με τόση ταραχή γεμίζουν την ψυχή μας. Αφετηρία για όλα αυτά και συνάμα το υπέρτατο αγαθό είναι η φρόνηση. Για τούτο κι από τη φιλοσοφία προτιμότερη είναι η φρόνηση, από την οποία απορρέουν όλες οι αρετές: η φρόνηση που μας διδάσκει ότι δεν είναι δυνατόν να ζει κανείς χαρούμενα, αν η ζωή του δεν έχει γνώση, ομορφιά και δικαιοσύνη κι ούτε πάλι μπορεί να 'χει η ζωή του γνώση, ομορφιά και δικαιοσύνη, αν δεν έχει και χαρά.

(Ἐπίκουρος, *Ἐπιστολή πρὸς Μενοικέα*, 131-132)

2 Σοφία και φιλία

(α) *Ο ευγενικός άνθρωπος ενδιαφέρεται, πάνω απ' όλα, για τη σοφία και τη φιλία· από αυτά το ένα είναι θνητό αγαθό, το άλλο αθάνατο.*
(*Ἐπικούρου προσφώνησις*, 78)

(β) *Από όσα παρέχει η σοφία για την ευτυχία της ζωής συνολικά, το κατά πολύ πιο σημαντικό είναι η απόκτηση φίλων.*
(Ἐπίκουρος, *Κύριαι δόξαι*, 27)

(γ) *Η φιλία σέρνει τον χορό ολόγυρα στην οικουμένη, καλώντας μας όλους να σηκωθούμε για τον ύμνο [της ευτυχίας].*
(*Ἐπικούρου προσφώνησις*, 52)

3 Απελευθέρωση της ψυχής

Δεν ελευθερώνουν την ψυχή από την ταραχή και δε φέρνουν την αληθινή χαρά τα αμέτρητα πλούτη ούτε η τιμή κι ο θαυμασμός του κόσμου ούτε οποιοδήποτε άλλο πράγμα απ' όσα ανάγονται σε απροσδιόριστα αίτια.
(*Ἐπικούρου προσφώνησις*, 81)

4 Για τη φιλοσοφία

Ο Επίκουρος έλεγε ότι φιλοσοφία είναι η δραστηριότητα που με λόγους και συλλογισμούς κάνει τη ζωή ευτυχισμένη.

(Σέξτος Ἐμπειρικός, *Πρὸς ἠθικούς*, XI, 170)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1 Να καταγράψετε σε διάγραμμα την ταξινόμηση των επιθυμιών, σύμφωνα με τον Επίκουρο, και να αναφέρετε ένα παράδειγμα για καθεμιά κατηγορία. Συμφωνείτε με την επικούρεια ανάλυση των επιθυμιών;

2 Σε τι συνίσταται η ευτυχισμένη ζωή, σύμφωνα με τον Επίκουρο; Πώς σχετίζεται με τις επιθυμίες και τις ηδονές; Βλ. και παράλληλο κείμενο (1).

3 Ποιες ηδονές θα επιζητούσατε και ποιες θα αποφεύγατε, αν θα θέλατε να ζήσετε σαν επικούρειος; Με ποιον τρόπο χρησιμοποιούμε σήμερα τις λέξεις ηδονισμός και επικούρειος;

4 Τι είναι η φιλοσοφία σύμφωνα με τον Επίκουρο; Βλ. παράλληλο κείμενο (4).

5 Αφού διαβάσετε τα παράλληλα κείμενα (1) και (2), να υπογραμμίσετε και να σχολιάσετε τις αρετές που ο Επίκουρος θεωρεί απαραίτητες (αναγκαίες) για την ευτυχισμένη ζωή.

ΘΕΜΑΤΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ Ή ΓΡΑΠΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

1 Αφού μελετήσετε τα αποσπάσματα που σας δίνονται παρακάτω, να γράψετε σε μια παράγραφο ποια αρετή υποδεικνύει εδώ ο Επίκουρος, κάνοντας σύγκριση με τα πρότυπα της εποχής μας.

α) *Θεωρούμε ότι η αυτάρκεια είναι μέγιστο αγαθό, όχι για να μένουμε ευχαριστημένοι πάντοτε με τα λίγα, αλλά για να μπορούμε, όταν δεν έχουμε πολλά, να αρκούμαστε στα λίγα.*

(Ἐπίκουρος, Ἐ*πιστολὴ πρὸς Μενοικέα*, 130)

β) *Ένας κηπάκος, σύκα, λίγο τυρί και τρεις τέσσερις καλοί φίλοι – να ποια ήταν η τρυφή για τον Επίκουρο.*

(Φρειδ. Νίτσε, «Ο οδοιπόρος και η σκιά του», αφορισμός 192 στο Ν. Σκουτερόπουλος, *Επίκουρος*, εκδ. Στιγμή, 2006, σελ. 108)

2 Ποιο πρότυπο βίου προτείνουν οι Επικούρειοι; Ποια κριτική έχουν ασκήσει σ' αυτούς οι επικριτές τους;

ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Συγκρίνετε όσα περιέχονται στην *περίφημη Τετραφάρμακο* του Φιλόδημου, μαθητή του Επίκουρου, στη σελ. 119 και τα λόγια του Επίκουρου (παράπλευρο κείμενο) με την ομιλία του Αποστόλου Παύλου στον Άρειο Πάγο (*Πράξ*., 17, 22-31, βλ. Θρησκευτικά Γ΄ Γυμνασίου, σελ. 35) και επισημάνετε τις ομοιότητες και διαφορές.

Μινιατούρα από χειρόγραφο του 1483, που διακοσμεί τα *Γεωργικά* του Λατίνου ποιητή Βιργιλίου, όπου αποτυπώνεται το νοσταλγικό πνεύμα για τις απλές και ειρηνικές αξίες της αγροτικής ζωής που συνδέονταν με τις πολιτισμικές παραδόσεις των Λατίνων, σε μια εποχή που οι εμφύλιοι πόλεμοι του 1ου αι. π.Χ. είχαν ερημώσει την ιταλική ύπαιθρο.

«Το πιο φρικτό λοιπόν απ' όλα τα άσχημα πράγματα, ο θάνατος, είναι για μας ένα τίποτε, ακριβώς γιατί, όταν εμείς υπάρχουμε, ο θάνατος δεν είναι κοντά μας κι όταν πάλι έρθει ο θάνατος δίπλα μας, τότε πια δεν υπάρχουμε εμείς. Ούτε τους ζωντανούς λοιπόν αφορά ο θάνατος ούτε τους πεθαμένους, αφού για εκείνους δεν υπάρχει, ενώ οι τελευταίοι δεν έχουν πια υπόσταση».

(Επίκουρος, *Επιστολή προς Μενοικέα*, 125)

Η ηθική των Στωικών: απάθεια και αταραξία

Στην ενότητα αυτή θα γνωρίσουμε τις ηθικές απόψεις του Επίκτητου, δούλου που είχε αποκτήσει την ελευθερία του και δίδασκε στη Ρώμη, και του Ρωμαίου φιλοσόφου-αυτοκράτορα Μάρκου Αυρηλίου, στωικών φιλοσόφων που έζησαν την τρίτη περίοδο του Στωικισμού, δηλ. στους δύο πρώτους αιώνες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Θα δούμε πώς προσπάθησαν να απαντήσουν σε βασικά ερωτήματα της ηθικής φιλοσοφίας, όπως «τι άνθρωπος πρέπει να είμαι;» ή «με ποιο τρόπο ζωής μπορεί να επιτευχθεί η ευδαιμονία;». Θα εκτιμήσουμε τον στοχασμό τους τόσο ως απάντηση στα προβλήματα της εποχής τους όσο και στη διαχρονική αξία του.

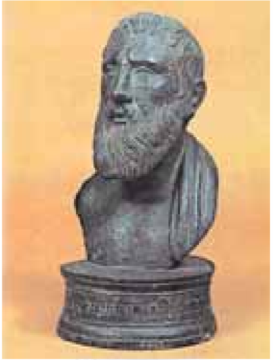

Ο Ζήνων, ιδρυτής του Στωικισμού. (Χάλκινη προτομή, 2ος αι. μ.Χ., Νάπολη, Εθνικό Μουσείο).

ΚΕΙΜΕΝΟ

Το ιδεώδες του στωικού σοφού[1]

Για καθετί που είναι να κάνεις, εξέτασε αυτά που προέχουν[2] *και τις συνέπειες του πράγματος*[3]*, και μετά να το επιχειρήσεις. Αλλιώς στην αρχή θα το κάνεις με ενθουσιασμό, επειδή τίποτα δεν αναλογίστηκες από αυτά που θα ακολουθήσουν, και μετά, όταν εμφανιστούν κάποιες δυσκολίες, θα τα παρατήσεις ντροπιασμένος […] Άνθρωπε, πρώτα εξέτασε τη φύση του πράγματος· μάθε μετά και τη δική σου φύση*[4]*, αν δηλαδή μπορείς να το αντέξεις, θέλεις να αγωνιστείς στο πένταθλο ή να γίνεις παλαιστής; Κοίταξε τα χέρια σου, τους μηρούς, δοκίμασε τη μέση σου. Γιατί, άλλος γεννήθηκε για το ένα, άλλος για το άλλο πράγμα. Νομίζεις ότι, κάνοντάς τα αυτά, μπορείς να τρως με τον ίδιο τρόπο, να πίνεις με τον ίδιο τρόπο, να επιθυμείς και να αποστρέφεσαι το ίδιο; Πρέπει να ξαγρυπνήσεις, να κοπιάσεις, να εγκαταλείψεις τους δικούς σου […] Εξέτασέ τα αυτά, και δες αν, με τούτα, θέλεις να ανταλλάξεις την απάθεια, την ελευθερία, την αταραξία*[5]*· αλλιώς μην πλησιάζεις· όχι όπως τα παιδιά – τώρα φιλόσοφος, αργότερα φοροεισπράκτορας, έπειτα ρήτορας και μετά επίτροπος του Καίσαρα. Αυτά τα πράγματα δε συμφωνούν μεταξύ τους. Ένας άνθρωπος πρέπει να είναι είτε καλός είτε κακός· ή το κυρίαρχο μέρος σου της ψυχής*[6] *πρέπει να καλλιεργείς ή τα εξωτερικά πράγματα· ή για τα μέσα να δουλεύεις ή για τα έξω*[7]*· πράγμα που σημαίνει ή του φιλοσόφου τη θέση να κρατάς*[8] *ή αυτή ενός κοινού ανθρώπου.*

(Ἐπίκτητος, *Ἐγχειρίδιον*, 29)

«Εσύ, όμως, αν και δεν είσαι ακόμη Σωκράτης, οφείλεις να ζήσεις σαν να θέλεις να είσαι Σωκράτης».

«σὺ δέ εἰ καὶ μήπω εἶ Σωκράτης, ὡς Σωκράτης γε εἶναι βουλόμενος ὀφείλεις βιοῦν».
(Επίκτητος, *Εγχειρίδιον*, 51)

ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

1 Ο Επίκτητος (50/55-130/135 μ.Χ.), ο οποίος γεννήθηκε στην Ιεράπολη της Φρυγίας, ήταν δούλος στη Ρώμη, όπου ως απελεύθερος δίδασκε αρχικά και αργότερα στη Νικόπολη της Ηπείρου. *Οι διδασκαλίες του* έχουν καταγραφεί και συγκεντρωθεί από τον μαθητή του Αρριανό στο σύντομο *Εγχειρίδιον*, οδηγό ήθους, που περιέχει επιλογή σκέψεών του από το μεγαλύτερο έργο του, τις *Διατριβές* (από το οποίο σώζονται 4 βιβλία από τα 8 που είχε γράψει).

2 **Αυτά που προέχουν**: όσα προηγούνται και προαπαιτούνται, όταν πρέπει να κάνουμε μια επιλογή ή να πάρουμε μια απόφαση. Ο Επίκτητος διαχωρίζει, επίσης, αυτά που είναι στο χέρι μας από αυτά που δεν είναι στο χέρι μας να κάνουμε ή να αποφύγουμε (*τὰ ἐφ' ἡμῖν* από *τὰ οὐκ ἐφ' ἡμῖν*) και θεωρεί πως η διάκριση αυτή μας καθιστά ελεύθερους και ευδαίμονες.

3 **Τις συνέπειες του πράγματος**: τα επακόλουθα των προσωπικών επιλογών στη συμπεριφορά και τη ζωή μας. Οι Στωικοί θεωρούν πως η λογική σκέψη και η προσεκτική εξέταση των καταστάσεων μας οδηγούν σε αποφάσεις συνειδητές και έλλογες με στόχο την ενάρετη συμπεριφορά.

4 **Τη φύση**: η πραγματική «φύση» του ανθρώπου συνίσταται στη λογικότητά του, η οποία του επιβάλλει έναν τρόπο κατάλληλης συμπεριφοράς από την οποία απορρέει η ευδαιμονία του. Βάση της ηθικής των Στωικών είναι να φροντίζει κάποιος τον εαυτό του και να ζει σε εσωτερική αρμονία με τον κόσμο.

5 **Απάθεια, ελευθερία, αταραξία**: απαλλαγή από τα πάθη είναι η κατάσταση, όπου τα συναισθήματα (πάθη, όπως ηδονή, λύπη, επιθυμία, φόβος) δεν ταράσσουν υπερβολικά την ψυχή (*ἀταραξία*). Η απάθεια των Στωικών στόχευε στην *εὐπάθεια*, δηλαδή σε ευχάριστη ψυχική κατάσταση και θετική διάθεση της ψυχής.

6 **Το κυρίαρχο μέρος της ψυχής**: το *ἡγεμονικόν*, δηλαδή ο νους και η λογική ικανότητα που οδηγούν στην αρετή.

7 **Τα μέσα... τα έξω**: θεμέλιο της στωικής ηθικής ήταν η απόλυτη διάκριση ανάμεσα «στα μέσα» και «στα έξω». Τα πρώτα είναι τα πράγματα που εξαρτώνται από τον ίδιο τον άνθρωπο (όπως η σωστή κρίση, η συνείδηση και η βούληση)· τα δεύτερα είναι όσα δεν εξαρτώνται από αυτόν (όπως η υγεία, ο πλούτος, η δόξα και η κοινωνική θέση). Η στωική στάση ζωής ήταν επίμονη φροντίδα για «τα μέσα», διαρκής επιστροφή και αναδίπλωση στον εαυτό (Μάρκος Αυρήλιος: *ἔνδον σκάπτε*), με παράλληλη αδιαφορία ή, τουλάχιστον, ανοχή για τα συμβάντα της εξωτερικής πραγματικότητας.

8 **Του φιλοσόφου τη θέση**: στην προσπάθεια του ανθρώπου για ενάρετη συμπεριφορά, ο «σοφός» αποτελεί πρότυπο και ιδεώδες. Ο στωικός σοφός μπορεί να είναι ένα ανέφικτο ιδεώδες για τους συνηθισμένους ανθρώπους, δείχνει όμως το ενδιαφέρον της αρχαίας ηθικής για το τι είδους άνθρωποι πρέπει να είμαστε. Για τον Στωικό ο σκοπός της ζωής ταυτίζεται με τον ενάρετο βίο και το ηθικό αγαθό είναι το μόνο πράγμα που αξίζει.

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΑΠΑΘΕΙΑ (α στερ. + πάθος): ελευθερία από τα πάθη, αναστολή των παθών που είναι κακά.

ΑΤΑΡΑΞΙΑ (α στερ. + ταράσσω, ταραχή): ανενόχλητη και γαλήνια κατάσταση της ψυχής.

ΒΟΥΛΗΣΗ: η έλλογη επιθυμία, σε αντίθεση με τις άλογες παρορμήσεις και ορέξεις.

ΕΥΠΑΘΕΙΑ: καλά συναισθήματα.

ΛΟΓΟΣ: λεκτική έκφραση και λογική σκέψη.

ΠΡΟΑΙΡΕΣΗ: η ικανότητα επιλογής και η προσωπική έλλογη επιλογή.

ΣΤΩΙΚΟΣ: αυτός που ανήκει στη Στοά, μεταγενέστερα ο καρτερικός, ο υπομονετικός, αυτός που με «στωικότητα» υπομένει τον πόνο και τα πλήγματα της μοίρας, που αίρεται υπεράνω των συγκυριών.

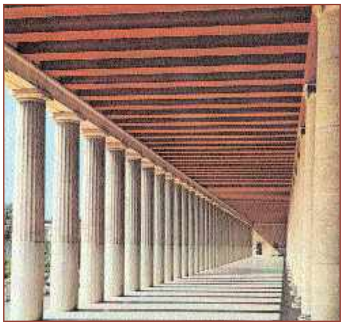

Η Στοά του Αττάλου. Χτίστηκε από τον βασιλιά της Περγάμου Άτταλο Β' μεταξύ του 159-132 π.Χ. και αναστηλώθηκε μεταξύ 1952-1956 (Αθήνα). Η στοά, γενικά, είναι ένας σκεπαστός χώρος περιπάτου που βρίσκεται σε κλασικά θρησκευτικά κτίρια και μεγάλους δημόσιους χώρους. Η πιο γνωστή στην αρχαιότητα ήταν η *Ποικίλη Στοά* (που χρησίμευε για Πινακοθήκη έργων μεγάλων καλλιτεχνών της κλασικής εποχής) όπου δίδασκαν οι Στωικοί.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1 Ένας δρόμος που οδηγεί στην ελευθερία

Ο ανεμπόδιστος άνθρωπος, αυτός, στον οποίο τα πράγματα έρχονται όπως θέλει, είναι ελεύθερος. Αυτός, όμως, που μπορεί ή να τον ανακόψουν ή να τον εξαναγκάσουν ή να τον εμποδίσουν ή, παρά τη θέλησή του, να τον μπλέξουν σε κάτι, είναι δούλος. Και ποιος είναι ακώλυτος; Αυτός που δεν επιθυμεί τίποτε από τα ξένα. Και ποια πράγματα είναι ξένα; Αυτά που δεν εξαρτάται από εμάς ούτε να τα έχουμε ούτε να μην τα έχουμε ούτε να τα έχουμε σε μια ορισμένη κατάσταση ή με έναν ορισμένο τρόπο. Επομένως, το σώμα είναι ξένο, τα μέρη του είναι ξένα, η περιουσία είναι ξένο πράγμα. Αν, λοιπόν, πάσχεις για κάτι από αυτά σαν να είναι δικό σου, θα τιμωρηθείς όπως αξίζει σε αυτόν που επιθυμεί ξένα πράγματα. Αυτός ο δρόμος οδηγεί στην ελευθερία, αυτή μόνο είναι η απαλλαγή από τη δουλεία, να μπορείς κάποτε με όλη σου την ψυχή να πεις το: οδήγησέ με Δία, και συ Πεπρωμένο, εκεί που από παλιά με έχετε ορίσει.

(Ἐπίκτητος, *Δ' Διατριβή*, α' «Περὶ ἐλευθερίας», § 128-131)

2 Στροφή στον εαυτό και ανεκτικότητα απέναντι στους άλλους

Μοναξιές γυρεύουν οι άνθρωποι, εξοχές και παραθαλάσσια και βουνά· και συ πολλάκις τυχαίνει να τα λαχταράς. Όλ' αυτά όμως είναι καλά για τους απαίδευτους, αφού μπορείς, όποια στιγμή θελήσεις, ν' αποτραβηχθείς στον εαυτό σου. Γιατί πουθενά ησυχότερα κι αμεριμνότερα δεν αποτραβιέται ο άνθρωπος παρά μέσα στην ψυχή του, και μάλιστα εκείνος που έχει τακτοποιημένα τα εσωτερικά του έτσι που, όταν τα βλέπει, καταλαμβάνεται από τέλεια καλή διάθεση. Και καλή διάθεση εννοώ την αρμονική διάθεση. Συχνά λοιπόν δίνε του εαυτού σου του είδους τούτου απομόνωση και ανανέωνέ τον. Σύντομες να είναι και βασικές οι αρχές εκείνες που, άμα τις συλλογισθείς, αρκούν για να σου πλύνουν την ψυχή και να σε στείλουν πίσω τέτοιον που να μην αγανακτείς μ' εκείνα στα οποία επιστρέφεις. Ας δούμε όμως με τι αγανακτείς. Με την κακία των ανθρώπων; Ξανασκέψου την αρχή ότι τα λογικά ζώα έγιναν το ένα χάριν του άλλου και ότι η ανεκτικότης είναι μέρος της δικαιοσύνης και ότι άθελα αμαρτάνουν οι άνθρωποι και ότι τόσους που εχθρεύθηκαν, υποπτεύθηκαν, μίσησαν, τους πήρε ο χάρος κι έγιναν στάχτη και τότε παύσε ν' αγανακτείς.

(Μάρκος Αὐρήλιος, *Τὰ εἰς ἑαυτόν*, Δ, 3)

«Μη ζητείς αυτά που συμβαίνουν να γίνονται όπως θέλεις, αλλά να θέλεις αυτά που συμβαίνουν, όπως συμβαίνουν, και θα είσαι ευτυχής».
(Επίκτητος, *Εγχειρίδιον*, 8)

«Μη συζητείς πια για το πώς πρέπει να είναι ο καλός άνθρωπος, αλλά να είσαι καλός».
(Μάρκος Αυρήλιος, *Τὰ εἰς ἑαυτόν*, I)

«Μέσα σου σκάβε, μέσα η πηγή του καλού και πάντα μπορεί να αναβρύει, φθάνει πάντα να σκάβεις».
(Μάρκος Αυρήλιος, *Τὰ εἰς ἑαυτόν*, Ζ, 59)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1. Ποια συμβουλή δίνει ο Επίκτητος στους ανθρώπους, όταν πρόκειται να κάνουν επιλογή για τις πράξεις τους και τον τρόπο ζωής τους; Ποιες δυσκολίες νομίζετε ότι θα αντιμετωπίζατε, ενδεχομένως, αν ακολουθούσατε τη συμβουλή του;

2 Ο Επίκτητος αντιδιαστέλλει δυο τρόπους ζωής. Ποιοι είναι αυτοί; Υπάρχουν στην εποχή μας ανάλογοι τρόποι ζωής που έρχονται σε σύγκρουση;

3 Στο παράλληλο κείμενο (1) ο Επίκτητος, δούλος που απέκτησε την ελευθερία του ο ίδιος, δίνει την άποψή του για την πραγματική ελευθερία. Σε ποια βασική παραδοχή στηρίζεται ο συλλογισμός του; Συμφωνείτε με την άποψή του;

4 Στο παράλληλο κείμενο (2) ο Μάρκος Αυρήλιος, Ρωμαίος αυτοκράτορας, υποστηρίζει ότι η στροφή προς τον εαυτό μας και η ενδοσκόπηση, που χαρίζει αρμονική διάθεση, μας οπλίζει με την ανεκτικότητα απέναντι στην κακία των άλλων ανθρώπων. Μπορείτε να σκεφτείτε περιπτώσεις της καθημερινής ζωής σας που θα ήταν ίσως ωφέλιμο να τις αντιμετωπίζετε με λιγότερη αγανάκτηση και με περισσότερη ανεκτικότητα, δηλαδή με «στωικότητα»;

5 Γιατί, κατά τη γνώμη σας, οι άνθρωποι στην ελληνιστική εποχή και στους πρώτους αυτοκρατορικούς ρωμαϊκούς χρόνους αναζητούσαν τόσο εναγώνια έναν νέο τρόπο ζωής; Συμβαίνει κάτι ανάλογο στις μέρες μας;

Ο Κλεάνθης (331-232 π.Χ.), μαθητής και διάδοχος του Ζήνωνα στη διεύθυνση της Αρχαίας Στοάς από την Άσσο της Τρωάδας. Χάλκινο αγαλματίδιο του φιλοσόφου (2ος μ.Χ. αι. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο).

ΘΕΜΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ Ή ΓΡΑΠΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Να επιλέξετε για συζήτηση ένα από τα παρακάτω σημεία στα οποία επικεντρώνεται η κριτική που ασκείται στον στωικό τρόπο ζωής:

(α) Το ιδεώδες της απάθειας και της αταραξίας αποκλείει από τη συμπεριφορά μας εκδηλώσεις συμπάθειας για τους ανθρώπους και τα βάσανά τους.

(β) Η αναδίπλωση στον εαυτό, η μοναξιά και η ενδοσκόπηση (*ἔνδον σκάπτε*) δεν είναι σε όλες τις περιπτώσεις ο καλύτερος τρόπος για να αντιμετωπίσουμε τα προβλήματα της ζωής.

(γ) Σε κάποιες περιπτώσεις, η ανεκτικότητα και η υποχώρηση από τη δράση είναι δείγματα δειλίας και παθητικότητας, αφού μπορεί να οδηγήσουν σε έμμεση αποδοχή ακόμη και της δουλείας.

Ο Χρύσιππος (281-208 π.Χ.), από τους Σόλους Κιλικίας, από τους σπουδαιότερους εκπροσώπους της στωικής φιλοσοφίας. Αντίγραφο ανδριάντα του φιλοσόφου (2ος π.Χ. αι., Παρίσι, Μουσείο Λούβρου).

ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Να αναζητήσετε αρετές της χριστιανικής ηθικής (π.χ. αγάπη, ταπεινότητα, φιλανθρωπία, καρτερία), που σας είναι ήδη γνωστές από το μάθημα των Θρησκευτικών της Β′ και Γ′ Γυμνασίου, και να τις συγκρίνετε με τις αρχές ή τις αρετές της στωικής ηθικής που γνωρίσατε σε αυτήν την ενότητα.

Η πολιτεία και ο πολίτης στη στωική φιλοσοφία

Στην ενότητα αυτή θα μελετήσουμε απόψεις του στωικού φιλοσόφου Μάρκου Αυρηλίου σχετικά με την ανθρώπινη κοινωνία και τις κοινωνικές σχέσεις, τον νόμο και τη θέση του πολίτη στην πολιτεία. Τις απόψεις αυτές θα τις συγκρίνουμε με αντίστοιχες αντιλήψεις επικούρειων και κυνικών φιλοσόφων και θα τις συνδέσουμε με τις σύγχρονες έννοιες του ανθρωπισμού και του κοσμοπολιτισμού.

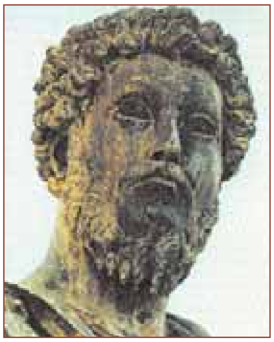

Προτομή του Ρωμαίου αυτοκράτορα Μάρκου Αυρηλίου που βασίλευσε από το 161 έως το 180 μ.Χ., σε εποχή κατά την οποία η κρίση του ρωμαϊκού κράτους επιδεινώθηκε από την πίεση των βαρβάρων. Αναγνώρισε τις δυνατότητες της φιλοσοφίας και χρηματοδότησε έδρες φιλοσοφίας στις φιλοσοφικές σχολές της εποχής (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο).

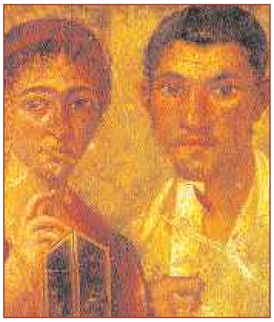

Πορτρέτο ζευγαριού από τοιχογραφία της Πομπηίας (Νάπολη, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο).

ΚΕΙΜΕΝΟ

Άνθρωπος και κοινωνία

Όπως εσύ ο ίδιος είσαι συμπλήρωμα κοινωνικού συστήματος, έτσι και κάθε πράξη σου συμπλήρωμα[1] να είναι της κοινωνικής ζωής. Αν λοιπόν μια σου πράξη δε συντελεί είτε από κοντά είτε από μακριά σε κοινωφελή σκοπό, αυτή η πράξη κομματιάζει τη συνολική ζωή, εμποδίζει την ενότητά της και είναι στασιαστική[2], όπως μέσα σε μια κοινότητα, όταν ένας αποχωρίζει τον εαυτό του και τα δικά του από την κοινή συμφωνία[3].

Και επειδή έχω κάποια συγγένεια[4] με τα ομοιογενή μου μέρη, δε θα κάνω τίποτα επιζήμιο στην κοινωνία· θα συλλογίζομαι μάλιστα τους ομοιογενείς μου και θα κατευθύνω κάθε προσπάθειά μου στο κοινό συμφέρον και θα την απομακρύνω από το ενάντιον. Αν αυτά κατορθωθούν, δεν μπορεί να μην είναι η ζωή μου ευτυχισμένη[5], όπως μπορώ να φαντασθώ ευτυχισμένη και τη ζωή ενός πολίτη που όλο πράξεις ωφέλιμες για τους συμπολίτες του εκτελεί και μένει ικανοποιημένος μ' εκείνο που του δίνει η πολιτεία[6].

(Μάρκος Αὐρήλιος, *Τὰ εἰς ἑαυτόν*, Θ, κγ′, και Ι, 5, ϛ′)

ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

1 **Συμπλήρωμα**: για τους Στωικούς, η κοινωνική ζωή, όπως και η ατομική, θεωρείται ως τμήμα του ευρύτερου συνόλου της φύσης, όπου ισχύει ο ίδιος φυσικός νόμος: πέρα από τις ατομικές διαφορές των ανθρώπων και τις επιμέρους μορφές των πολιτευμάτων με τα οποία ζουν, όλοι οι άνθρωποι διαθέτουν από κοινού λογική ικανότητα και φυσική προδιάθεση για κοινωνική ζωή. Οι πολιτικές/κοινωνικές πράξεις των ανθρώπων, λοιπόν, πρέπει να αρμόζουν στην ανθρώπινη φύση τους.

2 **Στασιαστική**: ο φόβος των στάσεων στις πόλεις-κράτη παλιότερα, αλλά και στα ελληνιστικά βασίλεια και τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία έκανε επιτακτική την ανάγκη να τονίζονται οι κοινωνικές αρετές της ομόνοιας (κοινωνική συναίνεση γι' αυτό που θα ήταν καλύτερο για την πολιτεία), της συμφιλίωσης και της σωφροσύνης (συνετή συμπεριφορά).

3 **Κοινή συμφωνία**: η αρμονική προσωπικότητα, που ήταν στόχος των Στωικών, αναπτύσσεται και τελειοποιείται μόνο μέσα στην κοινότητα, όπου ο Στωικός αναλαμβάνει και εκπληρώνει τα αντίστοιχα κοινωνικά καθήκοντα (οικογενειακά, επαγγελματικά, θρησκευτικά και πολιτικά).

4 **Συγγένεια**: η ιδέα της συγγένειας όλων των ανθρώπων, το αίσθημα κοινότητας σε μια ανθρωπότητα και της ομοιότητας όλων των ανθρώπων, αποτελεί έκφραση του στωικού ανθρωπισμού και σημείο εκκίνησης για τον μεταγενέστερο ανθρωπισμό. Βλ. επίσης το παράλληλο κείμενο (2).

5 **Η ζωή μου ευτυχισμένη**: σκοπός της ζωής είναι η προσωπική ευδαιμονία που εξασφαλίζεται με την προσωπική αρετή. Η αρετή όμως ασκείται και στο πεδίο της κοινωνικής ζωής, όπου ο Στωικός προσφέρει τη βοήθειά του στους συνανθρώπους του, ανάλογα με την κοινωνική του θέση και το ιδιαίτερο έργο που επιτελεί.

6 **Πολιτεία:** ο στωικός σοφός ζει στην πολιτεία των ανθρώπων και είναι πολίτης του κόσμου, δηλαδή ζει ανεξάρτητα από τις κατά τόπους πολιτιστικές, κοινωνικές και πολιτικές διαφοροποιήσεις. Γι' αυτό, μολονότι κοσμοπολίτης, μπορεί να συμμετέχει στους πολιτικούς θεσμούς, ακόμη και να κυβερνά με αίσθημα δικαίου, όπως ο Μάρκος Αυρήλιος. Εδώ ο Ρωμαίος αυτοκράτορας παρουσιάζει τον εαυτό του ως έναν υπηρέτη (=θεράποντα) της ανθρωπότητας, ο οποίος εκπληρώνει τα καθήκοντά του στη δημόσια σφαίρα, κηρύσσοντας την ισότητα και τη συμφιλίωση όλων των ανθρώπων.

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ: 1. φιλοσοφική αντίληψη που θέτει τον άνθρωπο και τις ανθρώπινες αξίες πάνω από οποιαδήποτε άλλη αξία. 2. πνευματικό κίνημα της Αναγέννησης (14ος-16ος αι.), που χαρακτηρίζεται από τη στροφή στα κείμενα των αρχαίων κλασικών και την αναζήτηση σε αυτά προτύπων ζωής, σκέψης και δημιουργίας (ουμανισμός, εκ του humanismus, είναι όρος που χρησιμοποιείται με το ίδιο νόημα).

ΚΟΣΜΟΠΟΛΙΤΗΣ: 1. αυτός που έχει ταξιδέψει σε πολλά μέρη και έχει εξοικειωθεί με τον πολιτισμό και τις συνήθειες διαφορετικών λαών. 2. αυτός που θεωρεί τον εαυτό του πολίτη όλου του κόσμου.

ΚΟΣΜΟΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ (cosmopolitismus): όλοι οι άνθρωποι θεωρούνται παιδιά της φύσης, όμοια και συγγενείς, αδέλφια που μοιράζονται μια οικουμενική πολιτεία.

ΟΙΚΕΙΩΣΕΙΣ (από το οίκος / οικία / οικείος): ό,τι ενώνει τους ανθρώπους με δεσμούς συγγενικούς ή φιλίας προς τους άλλους.

Μάρκος Αυρήλιος (121-180 μ.Χ). Ρωμαίος αυτοκράτορας και νεοστωικός φιλόσοφος. Τον εμύησε στα ελληνικά ο διάσημος Ηρώδης ο Αττικός και στη φιλοσοφία γνωστοί στωικοί και πλατωνικοί φιλόσοφοι της εποχής. *Τὰ εἰς ἑαυτόν* είναι σημειωματάρια και έχουν γραφεί στην ελληνική γλώσσα τα τελευταία χρόνια της ζωής του. Ιταλικό ανάγλυφο του τέλους του 15ου αι..

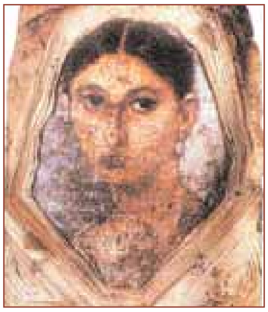

Η *Ερμιόνη Γραμματική*. Πορτρέτο γυναίκας, περίπου 25 ετών, από τη νεκρόπολη της Αρσινόης (Φαγιούμ της Αιγύπτου). Την ελληνιστική εποχή το επάγγελμα του δασκάλου αναλάμβαναν και γυναίκες που προέρχονταν από την ανώτερη τάξη (Καίμπριτζ, Κολλέγιο θηλέων Girton).

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1 Ο νόμος της φύσης

Ο φυσικός νόμος είναι βασιλέας των πάντων – θεών και ανθρώπων. Πρέπει να είναι το κριτήριο του καλού και του κακού, να άρχει και να ηγεμονεύει στις ανθρώπινες κοινωνίες, να θέτει το μέτρο για το δίκαιο και το άδικο, να επιβάλλει στα φύσει πολιτικά ζώα εκείνα που πρέπει να γίνονται και να απαγορεύει εκείνα που δεν πρέπει να γίνονται.

(Χρύσιππος, SVF III, απόσπ. 314)

2 Η αλληλεγγύη και η συνεργασία ως βάσεις της κοινωνικής ζωής

Ούτε μπορώ να οργισθώ εναντίον του συγγενή μου ούτε να τον μισήσω· γεννηθήκαμε όλοι για συνεργασία, όπως τα πόδια, τα χέρια, τα βλέφαρα, η απάνω και η κάτω οδοντοστοιχία. Επομένως, αφύσικο είναι ν' αντιπράττουμε ο ένας τον άλλου· και θα ήταν αντίπραξη, αν αισθανόμουν αγανάκτηση ή αποστροφή.

(Μάρκος Αὐρήλιος, *Τὰ εἰς ἑαυτόν*, Β, 1)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1. Πώς αντιλαμβάνεται ο Μάρκος Αυρήλιος τον ρόλο του στην κοινωνική ζωή και ποιες υποχρεώσεις (*καθήκοντα*) αναγνωρίζει, συνεπώς, για τον εαυτό του;

2. Πώς μπορούμε να κατανοήσουμε τη «συγγένεια» με τους άλλους ανθρώπους; (Βλ. σχετικά και τα παράλληλα κείμενα).

3. Ποιο περιεχόμενο έχει η «ευτυχισμένη ζωή», σύμφωνα με τον Μάρκο Αυρήλιο;

4. Για ποιο λόγο νομίζετε ότι χρησιμοποιεί το β′ ή το α′ ενικό πρόσωπο στο έργο του *Τὰ εἰς ἑαυτόν* ο Μάρκος Αυρήλιος;

5. Να αντιπαραβάλετε την άποψη του Επίκουρου: *«ο σοφός δε θα εμπλακεί στην πολιτική, εκτός αν προκύψει σοβαρός λόγος»* με αυτή του στωικού φιλοσόφου Ζήνωνα: *«ο σοφός θα εμπλακεί στην πολιτική, εκτός αν προκύψει κάποιο εμπόδιο»*. Ποια από τις δύο απόψεις φαίνεται να υιοθετεί ο Μάρκος Αυρήλιος;

ΘΕΜΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ Ή ΓΡΑΠΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Στις προηγούμενες ενότητες γνωρίσατε τρεις διαφορετικές στάσεις απέναντι στην κοινωνική και πολιτική ζωή:

- την κυνική αντισυμβατικότητα που εκδηλώνεται ως απόρριψη και περιφρόνηση των κοινωνικών κανόνων και έχει ως έμβλημα το *παραχάραξον τὸ νόμισμα* (σελ. 115),
- την επικούρεια απομάκρυνση από την κοινωνική δράση, που πραγματώνεται με την προτίμηση της κοινότητας των φίλων και ομοϊδεατών, και έχει ως έμβλημα το *λάθε βιώσας* (σελ. 120) και
- τη στωική έμφαση στην ατομική ηθική συμπεριφορά, που εκφράζεται ως στροφή στον εαυτό και ανεκτικότητα απέναντι στους άλλους ανθρώπους, και έχει ως έμβλημα το *ἔνδον σκάπτε* (σελ. 124).

Να τις σχολιάσετε και να υποστηρίξετε με επιχειρήματα ποια από τις τρεις αυτές στάσεις θα προτιμούσατε να επιλέξετε.

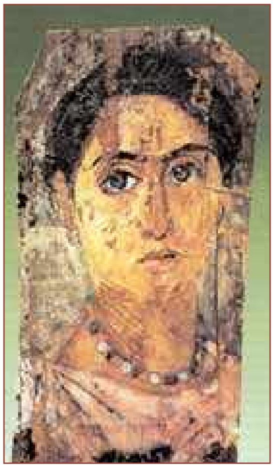

Πορτρέτο γυναίκας από το Φαγιούμ της Αιγύπτου που ακολουθεί την ελληνιστική καλλιτεχνική παράδοση και δείχνει την αλληλεπίδραση του ελληνικού, του αιγυπτιακού και του ρωμαϊκού πολιτισμού (Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο).

ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1 Στην ελληνιστική και στη ρωμαϊκή εποχή η συνύπαρξη διαφορετικών εθνοτήτων δημιούργησε την ανάγκη να εφαρμόζονται πολιτικές και να επιλέγονται στάσεις ζωής που υπερβαίνουν τις εθνικές διαφορές. Η σύγχρονη οικονομική και τεχνολογική «παγκοσμιοποίηση» θέτει σε μας ανάλογες απαιτήσεις. Ποιες από τις αντιλήψεις του πολιτικού στοχασμού αυτής της εποχής θα ανταποκρίνονταν, κατά τη γνώμη σας, και στις σημερινές απαιτήσεις της ζωής;
Να διατυπώσετε γραπτώς την άποψή σας σε ένα σύντομο δοκίμιο 200 λέξεων περίπου.

2 Σχολιάστε την εικόνα του Στωικού που δίνει το παράθεμα:

Εφόσον ο στωικός σοφός είναι ο κατ' εξοχήν ενάρετος, είναι, την ίδια ώρα, ο πραγματικά ευδαίμων και ο πραγματικά αυτάρκης. Η ζωή του είναι η ζωή του καθήκοντος, που στηρίζεται στο εσωτερικό κατόρθωμα που πέτυχε με την άσκηση και την απάθεια. Χωρίς να γίνεται καθόλου απόκοσμος και αναχωρητής, ο στωικός σοφός δεν εγκαταλείπει ούτε φεύγει από τον κόσμο. Εργάζεται σκληρά και παραδειγματικά για την ανθρώπινη κοινότητα στη μορφή της πατρίδας, της κοινωνίας, της πολιτείας [...] Δίκαια ο Ζήνων οικοδομεί την «Πολιτεία» του με πρότυπα τους σπουδαίους και τους σοφούς. Ωστόσο, πρόκειται για ιδανική πολιτεία ή ουτοπία, όπως θα λέγαμε σήμερα.

(Κλείτος Ιωαννίδης, «Ζήνων ο Κιτιεύς: Η ζωή και το έργο του», *Στωικισμός*, σελ. 44-45)

Φιλοσοφία και ιατρική ήταν στενά συνυφασμένες στη σκέψη του Γαληνού (129-199 μ.Χ.) του πρώτου σημαντικού γιατρού του αρχαίου κόσμου. Ο Γαληνός είχε επηρεασθεί από τον Πλατωνισμό, ήταν γιατρός του αυτοκράτορα Μάρκου Αυρηλίου και γόνιμος συγγραφέας. Αυτό το γαλλικό χειρόγραφο των αρχών του 14ου αιώνα, τον απεικονίζει ενώ δίνει διάλεξη πάνω στα κείμενα του ημιμυθικού ιδρυτή της ελληνικής ιατρικής, του Ιπποκράτη.

Αταραξία: Το «τέλος» της «σκεπτικής αγωγής»

Στην ενότητα αυτή θα μελετήσουμε τον Σκεπτικισμό στην τελευταία φάση του, μέσα από το έργο του ιατρού και φιλόσοφου Σέξτου του Εμπειρικού[1] ο οποίος θεωρούσε ότι η φιλοσοφία έχει «αγωγικό» και «θεραπευτικό» χαρακτήρα. Χρησιμοποιούσε την έκφραση «σκεπτική αγωγή» (κατεύθυνση) για να αναφερθεί στη σκεπτική θεωρία και σχολή. Θα δούμε ότι στόχος του σκεπτικού φιλοσόφου είναι να προσφέρει στον άνθρωπο ελευθερία στην πράξη, να του προκαλέσει την αβεβαιότητα για δεδομένες αλήθειες, και την «εποχή», την άρνηση δηλαδή εκφοράς κρίσης για το αγαθό και το κακό. Η αταραξία, η απάθεια και η εσωτερική γαλήνη, στάσεις που ελευθερώνουν τον άνθρωπο από ακούσιες και άλογες συγκινήσεις, προβάλλονται επίσης από τους Σκεπτικούς ως οδοί που οδηγούν στην ευδαιμονία.

Ορειχάλκινο μετάλλιο Μυτιλήνης. Εικάζεται ότι απεικονίζεται ο στωικός φιλόσοφος Σέξτος ο Εμπειρικός. Έζησε τον 2ο-3ο αι. μ.Χ. και ήταν γιατρός και φιλόσοφος. Έζησε στην Αλεξάνδρεια και στην Αθήνα, όπου διηύθυνε τη σκεπτική σχολή (180-210 μ.Χ.) (Κατάλογος Βρετανικού Μουσείου, αρ. 173, XXXIX).

«η παράδοση εθίμων και νόμων είναι αυτό με βάση το οποίο δεχόμαστε μέσα από την καθημερινή ζωή την ευσέβεια ως αγαθό και την ασέβεια ως κακό».

(Σέξτος ο Εμπειρικός, *Πυρρώνειαι Ὑποτυπώσεις*, ια', 24)

Σέξτος ο Εμπειρικός, *Πυρρώνειαι Υποτυπώσεις*, έκδοση του 17ου αι.

ΚΕΙΜΕΝΟ

Πώς μπορώ να είμαι ευτυχισμένος;

Διότι αυτός που έχει τη γνώμη ότι κάτι είναι εκ φύσεως καλό ή κακό βρίσκεται σε διαρκή ταραχή[2]: όταν του λείπουν αυτά που θεωρεί πως είναι καλά, πιστεύει ότι τον καταδιώκουν τα εκ φύσεως κακά, και κυνηγάει, όπως νομίζει, αυτά που είναι αγαθά· όταν πάλι αποκτήσει αυτά που θεωρεί αγαθά, πέφτει σε ακόμη μεγαλύτερη ταραχή, από την παράλογη και πέρα από κάθε μέτρο έπαρσή του, και, από φόβο μήπως αλλάξουν τα πράγματα, κάνει τα πάντα για να μην χάσει αυτά που θεωρεί αγαθά[3]. Απεναντίας, αυτός που δεν ορίζει με βεβαιότητα ποια είναι εκ φύσεως καλά ή κακά ούτε αποφεύγει ούτε επιδιώκει κάτι με ζήλο, μένει γι' αυτό ατάραχος[4] […] Έτσι λοιπόν, και οι Σκεπτικοί[5] είχαν την ελπίδα ότι θα ανακτήσουν την αταραξία, κρίνοντας οριστικά την αναντιστοιχία μεταξύ των αντικειμένων της αίσθησης και των αντικειμένων της σκέψης, καθώς όμως δεν κατάφεραν να το επιτύχουν, κατέληξαν στην εποχή[6]· με τη σειρά της η αταραξία ακολούθησε ως σύμπτωμα την εποχή, όπως η σκιά ακολουθεί το σώμα[7].

(Σέξτος Ἐμπειρικός, *Πυρρώνειαι Ὑποτυπώσεις*, I, 27 και I, 29)

ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

1 Ο Σέξτος Εμπειρικός ήταν γιατρός και έζησε τον 2ο-3ο αιώνα μ.Χ. Τα ιατρικά του έργα έχουν χαθεί, σώζονται όμως σε τρία βιβλία οι *Πυρρώνειαι Ὑποτυπώσεις*, όπου περιέχονται μια γενική έκθεση του Σκεπτικισμού και ανασκευές αντιλήψεων άλλων φιλοσοφιών. Οι ανασκευές αυτές υπάρχουν και στα έργα αυτού *Πρὸς δογματικούς, Πρὸς ἠθικούς, Πρὸς μαθηματικούς*. Ιδρυτής του σκεπτικισμού είναι ο Πύρρων ο Ηλείος, σύγχρονος του Αριστοτέλη. Αυτός δίδασκε πως η αληθινή φύση των πραγμάτων δε φανερώνεται σε μας και αμφισβητούσε τη δυνατότητα ορθής γνώσης, συνεπώς και ορθής πράξης. Υποστήριζε ότι για όλα τα θέματα υπάρχουν λόγοι αντίθετοι και ισοδύναμοι («ισοσθένεια»).

2 **Εκ φύσεως καλό ή κακό... ταραχή**: εδώ ο Σέξτος υποστηρίζει πως η ανθρώπινη ταραχή οφείλεται στη λανθασμένη γνώμη ότι υπάρχει εκ φύσεως το «αγαθόν» και το «κακόν», ενώ αυτό είναι θέμα συμβάσεων και συνηθειών (*νόμῳ*). Οι Σκεπτικοί θεωρούσαν γενικά πως η ανθρώπινη επιθυμία οδηγεί στον φαύλο κύκλο της διαρκούς ταραχής.

3 **Αγαθά**: ο άνθρωπος επιδιώκει αυτά που πιστεύει ότι είναι αγαθά εξαιτίας της έλλειψής τους. Η έλλειψη «αγαθών» οδηγεί στην επιθυμία απόκτησής τους, ενώ η μη δυνατότητα πραγματοποίησης φέρνει ταραχή. Η απόκτηση «αγαθών» προκαλεί την ίδια και μεγαλύτερη ταραχή εξαιτίας του φόβου της απώλειάς τους.

4 **Αταραξία**: το αίτημα της αταραξίας είναι η αρχή και το τέλος (σκοπός) της σκεπτικής φιλοσοφίας. Η επίτευξη της αταραξίας επιτυγχάνεται σε θέματα γνώσης και ηθικής με την «εποχή». Η αταραξία είναι «σκοπός βίου» και συνδέεται με την ευδαιμονία.

5 **Σκεπτικοί**: διακρίνονται στην αρχαιότητα σε Πυρρώνειους, που ακολουθούν τη διδασκαλία του Πύρρωνα, και σε Ακαδημεικούς, οι οποίοι ονομάζονται έτσι επειδή ανήκαν στην Ακαδήμεια του Πλάτωνα. Με τον Αρκεσίλαο (316-242/1 π.Χ.) και τον Καρνεάδη (214-129 π.Χ.), η πλατωνική Ακαδημία εισήλθε σε μια μακρά περίοδο σκεπτικισμού ασκώντας κριτική στους Στωικούς και στον δογματισμό τους. Οι Πυρρώνειοι δεν αρνούνται κατηγορηματικά ότι η γνώση είναι δυνατή, ενώ οι Ακαδημεικοί αρνούνται με έμφαση πως η γνώση είναι εφικτή. Περί το 200 μ.Χ. ο Σέξτος συστηματοποίησε τον Ακαδημεικό σκεπτικισμό.

6 **Εποχή**: η «εποχή» ορίζεται από τους Σκεπτικούς ως διακοπή ή αναστολή της κρίσης. Χαρακτηρίζεται από τη μη συναίνεση ή συγκατάθεση σε δογματικές θέσεις που σχετίζονται με το πρόβλημα της δυνατότητας της γνώσης.

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΑΚΑΔΗΜΕΙΑ (ΚΑΙ ΑΚΑΔΗΜΙΑ): το διδακτήριο και το κέντρο ερευνών που ιδρύθηκαν από τον Πλάτωνα στην περιοχή του ιερού του Ακαδήμου Απόλλωνος (από τη λέξη αυτή και το ακαδημεικός)· (2) Το σύνολο των εκπροσώπων του κέντρου αυτού που διαδέχτηκαν τον Πλάτωνα (βλ. και Ακαδημία).

ΑΠΡΑΞΙΑ: η κατάσταση κατά την οποία είναι αδύνατη κάθε δράση.

ΔΟΓΜΑ: γνώμη, πεποίθηση, θεωρία, έννοια, απόφαση, κρίση ή δημόσιο θέσπισμα.

ΔΟΓΜΑΤΙΣΜΟΣ: τάση των ανθρώπων να αποδέχονται χωρίς συζήτηση τη γνώση, θεώρηση του κόσμου με άκριτη χρήση εννοιών και προτάσεων και χωρίς έλεγχο των προϋποθέσεων της γνώσης, που πολεμήθηκε από τον σκεπτικισμό.

ΕΠΟΧΗ: τεχνικός όρος της σκεπτικής φιλοσοφίας, «η στάση της διάνοιας, χάρη στην οποία ούτε αρνούμαστε κάτι ούτε το βεβαιώνουμε», αναστολή της κρίσης ή κάποιας δραστηριότητας.

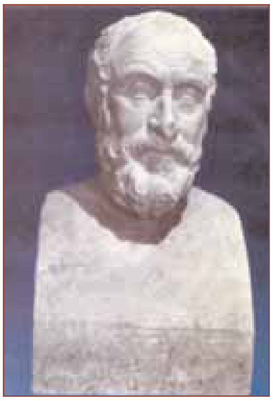

Προτομή του Καρνεάδη (γύρω στο 214-129 π.Χ.). Σκεπτικός φιλόσοφος, δεινός ρήτορας και διευθυντής της Νέας Ακαδημίας. Άσκησε πολεμική στους δογματισμούς των Στωικών (2ος π.Χ. αι. Ραβένα, Εθνικό Μουσείο).

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΝΟΟΥΜΕΝΑ: ό,τι συλλαμβάνουμε με τον νου.

ΣΚΕΠΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ: σκεπτικός τρόπος ζωής.

ΣΚΕΠΤΙΚΙΣΜΟΣ: η λέξη συνδέεται με τις ομόρριζες λέξεις «σκέψις» και «σκεπτικός» που παράγονται από το ρήμα *σκοποῦμαι* (= σκέπτομαι). Θεωρία αντίθετη στον δογματισμό όσον αφορά το πρόβλημα της δυνατότητας και του κύρους της γνώσης. Ορισμένοι χρησιμοποιούν, με την ίδια σημασία, και τη λέξη Πυρρωνισμός που σημαίνει η φιλοσοφία του σκεπτικιστή φιλοσόφου Πύρρωνα του Ηλείου.

ΣΚΕΨΙΣ: εξέταση, διερεύνηση, έρευνα.

ΤΕΛΟΣ: για τους Σκεπτικούς «αυτό χάριν του οποίου γίνονται όλες οι πράξεις ή οι σκέψεις, ενώ το ίδιο δεν υπάρχει χάριν κάποιου άλλου».

ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ: τα πράγματα όπως μας φαίνονται, όπως μας δίδονται στις αισθητές παραστάσεις, τα αισθητά.

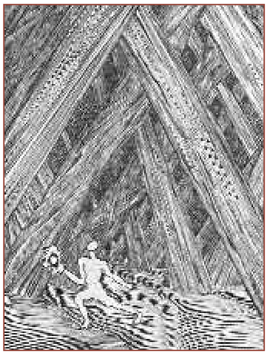

Ο Ντεκάρτ, Γάλλος ορθολογιστής φιλόσοφος του 17ου αι. που αμφέβαλλε για τα πάντα, εικονίζεται στην γκραβούρα αυτή του Roger Vieillard που επιγράφεται *Ο Ντεκάρτ στο δάσος της αμφιβολίας*. Οι αμφιβολίες του Ντεκάρτ τελειώνουν όταν συνειδητοποιεί ότι υπάρχει ένα κριτήριο βέβαιης γνώσης που συνοψίζεται στη γνωστή φράση του: Cogito ergo sum (Σκέφτομαι, άρα υπάρχω).

7 **Όπως η σκιά ακολουθεί το σώμα**: στους Σκεπτικούς η ευδαιμονία ταυτίζεται με την αταραξία, που εμφανίζεται ταυτόχρονα με την «εποχή», δηλ. την αναστολή κρίσης. Εδώ η σχέση της εποχής με την αταραξία δίνεται με την εικόνα σώματος και σκιάς.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1 Η στάση του σκεπτικού φιλοσόφου

Γι' αυτό λοιπόν λέμε ότι, ως προς τα ζητήματα γνώμης, ο τελικός σκοπός του Σκεπτικού είναι η αταραξία, ενώ ως προς όσα επιβάλλει η ανάγκη, ο μετριασμός των παθών. Ορισμένοι μάλιστα από τους διαπρεπείς Σκεπτικούς πρόσθεσαν σ' αυτά και την εφαρμογή της εποχής στα ζητήματα έρευνας.

(Σέξτος Ἐμπειρικός, *Πυρρώνειαι Ὑποτυπώσεις*, I, 30)

2 Η σχετικότητα του αγαθού

Δεν υπάρχει εκ φύσεως καλό ή κακό· αν κάτι είναι φύσει καλό ή κακό, οφείλει να είναι τέτοιο για όλους, ακριβώς όπως το χιόνι είναι κρύο για όλους. Όμως δεν υπάρχει τίποτα που να είναι για όλους καλό ή κακό· συνεπώς δεν υπάρχει φύσει καλό ή κακό. Διότι θα πρέπει να πούμε: είτε όλα όσα θεωρεί κάποιος καλά είναι όντως καλά είτε όχι καλά. Και δεν μπορούμε όλα να τα πούμε καλά, γιατί το ίδιο πράγμα, όπως η ηδονή για τον Επίκουρο, θεωρείται καλό, ενώ για τον Αντισθένη θεωρείται κακό· γιατί θα προκύψει ότι το ίδιο πράγμα είναι ταυτόχρονα καλό και κακό.

(Διογένης Λαέρτιος, *Φιλοσόφων βίων...συναγωγή*, 9, 101)

3 Το αγαθό δεν ορίζεται

Οι Ακαδημεικοί και οι Πυρρώνειοι σκεπτικοί, οι οποίοι δε δέχονται ότι μπορεί να υπάρξει επιστημονική απόδειξη πάνω στα θέματα που ερευνούμε, λένε πως κάθε συγκατάθεση είναι οπωσδήποτε απερίσκεπτη και ενδέχεται να είναι και λαθεμένη· και επίσης ότι είναι αδύνατο να αληθεύουν όλες οι απόψεις που διατυπώνουν οι διάφοροι φιλόσοφοι για το καλό και το κακό, καθ' ότι αντικρουόμενες μεταξύ τους, και ότι μπορεί να είναι όλες εσφαλμένες, κι έτσι το αγαθό να μην ταυτίζεται ούτε με την ηδονή ούτε με την αταραξία ούτε με την αρετή ούτε με την ενάρετη δράση ούτε με οτιδήποτε άλλο έχουν πει οι φιλόσοφοι.

(Γαληνός, *Περὶ ψυχῆς παθῶν καὶ ἁμαρτημάτων*, 60-61)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1 Γιατί βρίσκεται σε μειονεκτική θέση όποιος πιστεύει με απόλυτη βεβαιότητα πως γνωρίζει το αγαθό και το κακό; Συμφωνείτε με την άποψη του Σέξτου;

2 Ποιο πλεονέκτημα έχει όποιος τηρεί τη διανοητική στάση της «εποχής», σύμφωνα με το κείμενο και το παράλληλο κείμενο (1); Μπορεί να ισχύει αυτή η στάση στην καθημερινή ζωή;

3 Με ποιο τρόπο προβάλλεται η σχετικότητα του καλού και κακού στο παράλληλο κείμενο (2); Είναι η διάκριση του καλού και του κακού «φύσει» ή «θέσει», δηλαδή θέμα σύμβασης;

4 Στο παράλληλο κείμενο (3) γίνεται λόγος για τη σχετικότητα της αντίληψης. Μπορείτε να θυμηθείτε άλλους φιλοσόφους της αρχαιότητας που έχουν μιλήσει για το ίδιο πρόβλημα και να αναφερθείτε στις απόψεις τους; (Βλ. κεφάλαιο 2: Σοφιστές και Σοφιστική κίνηση).

ΘΕΜΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ Ή ΓΡΑΠΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Λαμβάνοντας υπόψη το παρακάτω απόσπασμα να προσδιορίσετε τα στοιχεία της ηθικής συμπεριφοράς που συνοδεύουν τη σκεπτική στάση.

Η συνεχής άσκηση της «αταραξίας» είναι μια τεχνική πνευματικής υγιεινής, η οποία θέτει τα θεμέλια για μιαν ανώτερη «αταραξίαν», μιαν αμερόληπτη, ισορροπημένη θέαση του κόσμου [...] Η ηθική αυτή ακολουθεί ως «σκιά» τη σκεπτική απόρριψη κάθε θεωρίας με την αποχή (εποχή) από κάθε κρίση περί της αληθείας· ο Σκεπτικός είναι μετριοπαθής, ανεκτικός, επιεικής απέναντι στη ζωή και τους συνανθρώπους του, οι οποίοι έχουν χαθεί μέσα στις ποικίλες «δογματικές» πλάνες και ζουν μέσα στη δυστυχία – διότι «δεν είναι τα πράγματα που ταράζουν τους ανθρώπους, αλλά οι απόψεις τους σχετικά με τα πράγματα».

Mario Vegetti, *Ιστορία της αρχαίας φιλοσοφίας*, 10η έκδ., εκδ. Τραυλός, Αθήνα, σελ. 278)

ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Τα σχήματα που παραθέτουμε χρησιμοποιούνται από την ψυχολογία και τη γνωσιοθεωρία για να δείξουν την πλάνη των αισθήσεων. Τι θα απαντούσε στο θέμα αυτό ένας δογματικός φιλόσοφος ή ένας σκεπτικιστής;

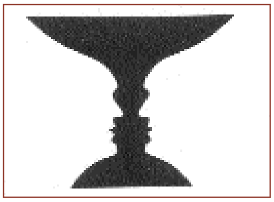

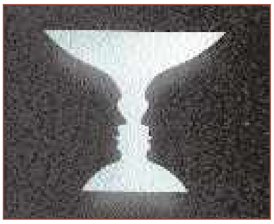

Το πώς βλέπουμε τα πράγματα απεικονίζει σε διάφορα σχήματα ο Δανός ψυχολόγος Edgar Rubin. Εδώ μια οπτική αναστροφή, όπου έχουμε ένα ζευγάρι προσώπων που κοιτούνται μεταξύ τους αλλά και ένα λευκό ή μαύρο βάζο, ανάλογα με το επίπεδο προβολής.

Μορφές σχεδιασμένες με πρόθεση ή συμπτωματικά, μπορούν να ιδωθούν ως δύο διαφορετικά αντικείμενα, όπως αυτή η εικόνα του Αμερικανού ψυχολόγου E.G. Boring, που φαίνεται άλλοτε σαν νεαρό κορίτσι και άλλοτε σαν γηραιά κυρία.

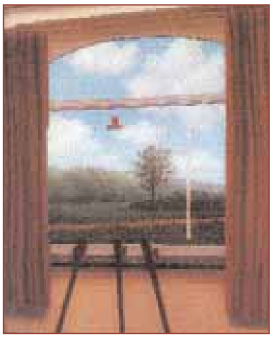

Η ανθρώπινη κατάσταση (1933) είναι πίνακας του Βέλγου ζωγράφου Ρενέ Μαγκρίτ (1898-1967), στον οποίο προσπαθεί να δείξει τις αμφίσημες και διφορούμενες σχέσεις ανάμεσα σ' ένα πραγματικό αντικείμενο και την εικόνα του νου μας γι' αυτό και τη ζωγραφική αναπαράστασή του. Κατά τον Μαγκρίτ, βλέπουμε τον κόσμο σαν κάτι που βρίσκεται έξω από μας, έστω και αν πρόκειται για μια νοητική αναπαράσταση της εσωτερικής μας εμπειρίας· έτσι εισάγεται το θέμα του πραγματικού χώρου σε αντιπαράθεση με το ζωγραφικό ψευδαισθητικό.

Ο Πλωτίνος και το «τέλος» της ανθρώπινης ζωής

Στην ενότητα αυτή ο Πλωτίνος υποστηρίζει, ακολουθώντας τον Πλάτωνα, ότι η «ομοίωση με τον Θεό» είναι το τέλος, ο απώτερος στόχος, της ανθρώπινης ζωής. Αυτός ο στόχος επιτυγχάνεται μόνο όταν ο άνθρωπος έχει αρετές, όπως η φρόνηση, η δικαιοσύνη, η ευσέβεια, και γενικά όταν είναι ενάρετος. Ο Πλωτίνος τονίζει γενικότερα τη διάκριση του αισθητού και του νοητού κόσμου και την αξία του νοητού κάλλους έναντι του αισθητού.

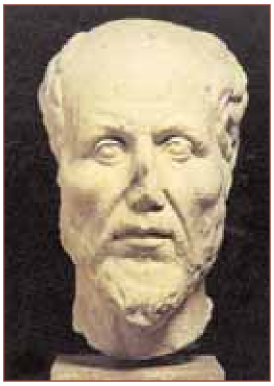

Μαρμάρινη κεφαλή του Πλωτίνου (Λυκόπολη Αιγύπτου 204/5 μ.Χ.-Μιντούρνα Κ. Ιταλίας 270 μ.Χ.), του τελευταίου μεγάλου φιλοσόφου της ύστερης αρχαιότητας και θεμελιωτή του Νεοπλατωνισμού (περ. 250-260 μ.Χ., Ώστια, Αρχαιολογικό Μουσείο). Ο Πλωτίνος περιπλανήθηκε αρχικά στη Μέση Ανατολή και περί τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. έδρασε στη Ρώμη όπου δίδασκε φιλοσοφία στην ελληνική γλώσσα. Η ελληνική παρέμεινε μέχρι τον 5ο αι. μ.Χ. η επίσημη γλώσσα της χριστιανικής εκκλησίας της Ρώμης.

ΚΕΙΜΕΝΟ

Το κακό, η φυγή της ψυχής και η «ομοίωση με τον θεό»[1]

Εφόσον τα κακά[2] βρίσκονται εδώ και «τριγυρίζουν αναγκαστικά σε τούτον εδώ τον τόπο», και η ψυχή[3] θέλει να αποφύγει τα κακά, πρέπει να φύγουμε από εδώ. – Σε τι συνίσταται λοιπόν αυτή η φυγή; – «Στο να γίνουμε όμοιοι με τον θεό», λέει ο Πλάτων. Και τούτο επιτυγχάνεται «αν με τη φρόνηση γίνουμε δίκαιοι και ευσεβείς» και γενικά ενάρετοι[4]. – Αν λοιπόν γινόμαστε όμοιοι του μέσω της αρετής, δε θα γινόμαστε όμοιοι με κάτι που διαθέτει αρετή[5]; Και ποιος θεός θα είναι αυτός; Δε θα είναι αυτός που περισσότερο φαίνεται να έχει αυτά τα χαρίσματα, δηλαδή η Ψυχή του κόσμου[6] και αυτός που κυβερνά μέσα της, ο οποίος διαθέτει φρόνηση θαυμαστή[7]; Άλλωστε, είναι εύλογο, εφόσον βρισκόμαστε εδώ, μ' αυτόν να γινόμαστε όμοιοι[8].

(Πλωτῖνος, *Ἐννεάδες*, Ι, 2, [19], 1-10)

ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

1 **Η ομοίωση με τον θεό**: ο Πλωτίνος αρχίζει την πραγμάτευση των αρετών στο έργο του *Εννεάδες* με μια παραδοχή της άποψης του Πλάτωνα, σύμφωνα με την οποία, για να αποφύγει ο άνθρωπος το κακό, πρέπει να εξομοιωθεί με τον Θεό. Η *ὁμοίωσις θεῷ* είναι το τέλος ή ο σκοπός της ανθρώπινης ζωής και επιτυγχάνεται μέσω των αρετών.

2 **Κακό**: το κακό δεν υπάρχει στη νόηση και την ψυχή, κατά τον Πλωτίνο, αλλά στην ύλη και στον αισθητό κόσμο. Αποτελεί έλλειψη του Αγαθού, η οποία προκαλείται από το σκότος.

3 **Ψυχή**: η ψυχή κατά τον Πλωτίνο ρέπει προς την ύλη, έχει όμως τη δύναμη να αποδεσμευθεί απ' αυτήν και διαμέσου του Νου, δηλαδή των ιδεών, να φθάσει το Εν ή άλλως το Αγαθό και να ενωθεί μαζί του.

4 **Φρόνηση... γίνονται ευσεβείς και δίκαιοι**: αναφορά στις αρετές της φρόνησης, της δικαιοσύνης και της ευσέβειας. Η τελευταία δεν υπάρχει ανάμεσα στις αρετές που αναφέρει ο Πλάτων.

5 **Αρετή**: ο Πλωτίνος θεωρεί ότι ο άνθρωπος μπορεί να επιτύχει την εξομοίωση με τον Θεό μέσω των αρετών και προϋποθέτει πως ο Θεός είναι ενάρετος, δηλ. η *ὁμοίωσις* προϋποθέτει την *ὁμοιότητα*. Η αναγωγή της ψυχής προς τον νοητό κόσμο (ιδέες, Νους), η απαλλαγή της από τα αισθητά φαινόμενα, η θέαση των νοητών και η εξομοίωση με τον Θεό προϋποθέτουν όμως μια εσωτερική απελευθέρωση από την επίγεια ζωή μέσω της κάθαρσης.

6 **Ψυχή του κόσμου**: αυτή είναι ανώτατη κοσμική δύναμη, ενώ οι ατομικές ψυχές είναι απλά όψεις της με τις οποίες δραστηριοποιούνται τα σώματα. Η ταύτιση της κοσμικής (θεϊκής) ψυχής με την ανθρώπινη γίνεται με την κάθαρση της ψυχής και μέσω των αρετών.

7 **Φρόνηση θαυμαστή:** από τον Όμηρο και τους Προσωκρατικούς μέχρι τους νεότερους χρόνους, η φρόνηση ή η σοφία είναι η κατ' εξοχήν αρετή του θεού αλλά και του ανθρώπου.

8 **Γινόμαστε όμοιοι**: οι αρετές είναι, για τον Πλωτίνο, μέσο τελείωσης της ψυχής και εξομοίωσης του ανθρώπου με τον Θεό. Ο άνθρωπος είναι στη φιλοσοφία του Πλωτίνου ένα πλάσμα ελεύθερο να πραγματοποιήσει τον πραγματικό του εαυτό, να ενωθεί με το Εν ή Αγαθό και να εξομοιωθεί με τον Θεό. Η ηθική θεωρία του Πλωτίνου δεν προετοιμάζει τον άνθρωπο για την πράξη, αλλά αποβλέπει σε μια μυστική ένωση με το απόλυτο Εν.

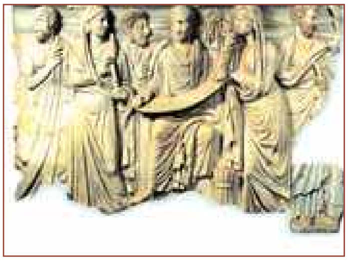

Η επονομαζόμενη *Σαρκοφάγος του Πλωτίνου* βρίσκεται στο Γρηγοριανό Μουσείο του Βατικανού. Σ' αυτήν παρουσιάζεται σκηνή φιλοσοφικής διδασκαλίας με την κεντρική μορφή να κρατάει μπροστά της ανοικτό ένα ογκώδες ειλητάριο, ενώ οι «ακροατές» της σχολής κρατούν κυλινδρικές βίβλους. Η χρονολόγηση του μνημείου κυμαίνεται μεταξύ του 260 και του 280 μ.Χ.

«…καὶ μὴ παύσῃ τεκταίνων τὸ σὸν ἄγαλμα, ἕως ἂν ἐκλάμψῃ σοι τῆς ἀρετῆς ἡ θεοειδὴς ἀγλαΐα, ἕως ἂν ἴδῃς σωφροσύνην ἐν ἁγνῷ βεβῶσαν βάθρῳ».
(*Ἐννεάς* I.6.9. 12-15)

(…και μη παύεις να σμιλεύεις το άγαλμά σου μέχρις ότου διαφανεί μέσα σου η της αρετής θεοειδής λάμψη και δεις τη σωφροσύνη εγκατεστημένη πια σε ένα ιερό βάθρο).

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ: επιστήμη περί του ανθρώπου. Η φιλοσοφική ανθρωπολογία ερευνά τον άνθρωπο ως φορέα πολιτισμού και κοινωνικότητας.

ΕΝΝΕΑΔΕΣ: τίτλος για τα έργα του Πλωτίνου όπου περιέχονται οι στοχασμοί του σε 6 ομάδες από εννέα πραγματείες η καθεμία, δηλ. σε πενήντα τέσσερα σύντομα δοκίμια.

ΚΑΘΑΡΣΙΣ (καθαίρω): καθαρισμός, εξαγνισμός.

ΚΑΛΛΟΣ: ομορφιά.

ΣΥΣΤΗΜΑ: η ομοιογένεια που παρουσιάζουν οι απόψεις ενός φιλοσόφου, η ένωσή τους σ' ένα οργανικό σύνολο.

Υπατία, νεοπλατωνική φιλόσοφος, ωραία και πνευματώδης, γεννήθηκε στην Αλεξάνδρεια περίπου το 370 μ.Χ. Εκπρόσωπος της αλεξανδρινής σχολής φιλοσοφίας, κόρη του μαθηματικού και αστρονόμου Θέωνα από την Αλεξάνδρεια. Επηρεάστηκε από τους Πλάτωνα, Πλωτίνο, Ιάμβλιχο και Θέωνα. Δίδασκε μαθηματικά, λογική, επιστήμες. Το 415 μ.Χ. θανατώθηκε από φανατισμένο όχλο χριστιανών στην Αλεξάνδρεια.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1 Ας φύγουμε για την αγαπημένη μας πατρίδα

Ποιος είναι λοιπόν ο δρόμος της φυγής και πώς θα τον ακολουθήσουμε; Θα ξανοιχτούμε όπως –καθώς, αλληγορικά μου φαίνεται, λέει ο ποιητής– ο Οδυσσέας από τη μάγισσα Κίρκη ή την Καλυψώ, ο οποίος δεν αρκέστηκε να παραμείνει εκεί, παρόλο που είχε ηδονές των ματιών και βρισκόταν ανάμεσα σε πολύ αισθητή ομορφιά. Η πατρίδα μας, απ' όπου ήρθαμε, κι ο πατέρας μας είναι Εκεί [...] «Κλείνοντας τα μάτια» άλλαξε την όρασή σου και ξύπνα μιαν άλλη, που ενώ την έχουν όλοι, λίγοι τη χρησιμοποιούν.

(Πλωτῖνος, *Ἐννεάδες*, Ι.6. [1] 8. 17-27)

2 Ωραία ψυχή και εσωτερική όραση

Κατά τον Πλωτίνο, την ομορφιά της ψυχής και του νοητού κόσμου τη γνωρίζουμε, όταν καταλάβουμε ότι η ομορφιά στην τέχνη βασίζεται στη μορφή. Από την ομορφιά στη φύση και στην τέχνη ανώτερη είναι η ομορφιά της ψυχής.

Πώς θα δεις τώρα τι ομορφιά έχει μια καλή ψυχή; Αποσύρσου στον εαυτό σου και κοίτα· και αν δεις τον εαυτό σου να μην είναι ακόμη ωραίος, όπως ο δημιουργός του αγάλματος που πρέπει να γίνει ωραίο αφαιρεί, λαξεύει, λειαίνει και καθαρίζει μέχρις ότου φανεί πάνω στο άγαλμα ένα ωραίο πρόσωπο, έτσι κι εσύ αφαίρεσε τα περιττά και ίσιωσε τα στραβά, και όσα είναι σκοτεινά κάνε τα να γίνουν λαμπρά καθαρίζοντάς τα, και μην πάψεις να σμιλεύεις το άγαλμά σου, έως ότου λάμψει πάνω του η θεόμορφη λαμπρότητα της αρετής...

(Πλωτῖνος, *Ἐννεάδες*, Ι.6 [1]. 9.1 κ.ε.)

3 Η φύση του Αγαθού

[Αγαθό είναι] εκείνο από το οποίο εξαρτώνται τα πάντα και στο οποίο όλα τα όντα αποβλέπουν, έχοντάς το ως αρχή και έχοντάς το ανάγκη· ενώ αυτό δεν έχει ανάγκη τίποτα, είναι αύταρκες, χωρίς τίποτα που να χρειάζεται, μέτρο και όριο των πάντων, παρέχοντας από τον εαυτό του νου και ουσία και ψυχή και ζωή και νοητική ενέργεια. Και μέχρις εκεί όλα είναι ωραία· το ίδιο είναι πάνω από την ομορφιά και βασιλεύει στον χώρο του νοητού, επέκεινα από τα ανώτερα όντα.

(Πλωῖνος, *Ἐννεάδες*, Ι.2. 1-9)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ – ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1 Ποιες αρετές διαθέτει ο Θεός, σύμφωνα με τον Πλωτίνο;

2 Πώς ορίζει το Αγαθό ο Πλωτίνος στο παράλληλο κείμενο (3);

3 Σε τι διαφέρει η ομορφιά της ψυχής από την ομορφιά της φύσης και της τέχνης; [Παράλληλα κείμενα (1) και (2)].

ΘΕΜΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ Ή ΓΡΑΠΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Με ποιον αλληγορικό τρόπο εξηγεί ο Πλωτίνος την επιστροφή του Οδυσσέα στην Ιθάκη σε σχέση με το ταξίδι-φυγή της ψυχής; [Παράλληλο κείμενο (1)].

ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Να συγκρίνετε τη φράση *ὁμοίωσις θεῷ*, όπως αναφέρεται από τον Πλάτωνα και τον Πλωτίνο, με τη φράση της *Παλαιάς Διαθήκης καί εἶπεν ὁ θεός Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καί καθ' ὁμοίωσιν* (*Γένεσις* 1, 26) που αποτέλεσε τη σύνοψη της χριστιανικής ανθρωπολογίας.

Η ομιλία του Αποστόλου Παύλου στον Άρειο Πάγο των Αθηνών, όπως παρουσιάζεται από τον Ραφαήλ σε σχέδιο για ταπισερί (16ος αι.). Αποτελεί την πρώτη ένδειξη επαφής του Χριστιανισμού με την αρχαία ελληνική φιλοσοφία.

Ο Φίλων ο Αλεξανδρεύς ήταν από τους πρώτους συγγραφείς που επιχείρησαν να συμφιλιώσουν τον Πλατωνισμό με τον Ιουδαϊσμό. Εδώ, σε παράσταση από το διάζωμα (17ος αι.) του άνω αναγνωστηρίου της Βοδλεϊνής Βιβλιοθήκης της Οξφόρδης.

Ανακεφαλαίωση

Στην ενότητα αυτή:

Γνωρίσαμε πρόσωπα και προβληματισμούς που σχετίζονται με τον ηθικό, κοινωνικό και πολιτικό στοχασμό της τελευταίας περιόδου της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας. Οι φιλόσοφοι, που ανήκουν στην περίοδο της φιλοσοφίας η οποία διαμορφώθηκε κατά τους ελληνιστικούς και τους ρωμαϊκούς χρόνους, έδωσαν στη φιλοσοφία ρόλο «θεραπευτικό» και προσπάθησαν να βρουν τρόπους βίου με τους οποίους οι άνθρωποι είναι δυνατόν να βρουν τον σκοπό της ευτυχισμένης ζωής. Αυτό μπορούν να το επιτύχουν με το να απαλλαγούν από τα πάθη τους και να επιδιώξουν την αυτοσυνειδησία και την κατάκτηση της ατομικής αρετής. Κύριο χαρακτηριστικό όλων των φιλοσοφικών σχολών και ρευμάτων αυτής της εποχής, κατά την οποία έχουμε στροφή του στοχασμού προς τον άνθρωπο και τις πράξεις του, είναι να βοηθήσουν τον άνθρωπο να βρει την ψυχική του γαλήνη και την ευδαιμονία, η οποία, ως υπέρτατο αγαθό, κατακτάται με την αυτάρκεια, την απάθεια, την «εποχή» ή με την «ομοίωση με τον θεό».

Στην 1η ενότητα:

Γνωρίσαμε τις απόψεις των κυνικών φιλοσόφων για την ευδαιμονία του σοφού, ο οποίος υπερβαίνει τον εξωτερικό κόσμο και βρίσκει την ευτυχία στον ίδιο του τον εαυτό, ζώντας με λιτότητα και αυτάρκεια, αποδεσμευμένος από τις ανάγκες της καθημερινότητας. Οι Κυνικοί, έχοντας ως πρότυπο σοφού τον Σωκράτη, υποδεικνύουν ότι η αρετή διδάσκεται και συνδέεται με τις πράξεις και τη συμπεριφορά μας.

Στη 2η ενότητα:

Γνωρίσαμε τις ηθικές απόψεις του Επίκουρου, ο οποίος χαρακτήριζε την ηδονή ύψιστο αγαθό και θεωρούσε πως ο σοφός επιδιώκει όχι τις στιγμιαίες απολαύσεις αλλά τη διαρκέστερη ψυχική διάθεση της ικανοποίησης, η οποία εξασφαλίζει τη δίχως πόνους και επιθυμίες ψυχική γαλήνη και αταραξία.

Στην 3η ενότητα:

Μελετήσαμε τις ηθικές αντιλήψεις των Στωικών, οι οποίοι τόνιζαν την αξία της σοφίας και θεωρούσαν ότι η απάθεια, δηλαδή η ελευθερία από τα πάθη, εξασφαλίζει την ατομική ευτυχία – η οποία συνδέεται με την αρετή, που είναι υπέρτατο αγαθό.

Στην 4η ενότητα:

Διαπιστώσαμε πως για τους Στωικούς η σύνδεση του ανθρώπου με την κοινωνία είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την ατομική ευτυχία, η οποία συνδέεται με το συμφέρον των συμπολιτών και της πολιτείας.

Στην 5η ενότητα:

Γνωρίσαμε τη διδασκαλία των σκεπτικών φιλοσόφων, οι οποίοι θεωρούσαν ότι δεν μπορούμε να μάθουμε την αληθινή φύση των πραγμάτων ούτε τι είναι αγαθό ή κακό. Επειδή όμως η ευδαιμονία είναι επιδίωξη του ανθρώπου, τηρούμε κατ' αυτούς στάση αταραξίας και αποφεύγουμε να εκφέρουμε γνώμη για όσα δεν μπορούμε να γνωρίσουμε.

Στην 6η ενότητα:

Ο Πλωτίνος, ο ιδρυτής του Νεοπλατωτινισμού, συνιστά την κάθαρση της ψυχής από τα πάθη και την επίτευξη της γνώσης του θεού μέσα από μια μυστική ένωση και άνοδο της ψυχής από τον αισθητό κόσμο στον νοητό. Το «τέλος», δηλαδή ο απώτερος σκοπός της ευτυχισμένης ζωής, γίνεται με τη φιλοσοφία του Πλωτίνου η «ομοίωση με τον θεό», η επιστροφή στο απόλυτο Εν. Η ταύτιση με το Εν, δηλαδή το Αγαθό, γίνεται κατά τον Πλωτίνο με μια κίνηση του όντος από το εν στα πολλά και από τα πολλά στο εν, με μια καθοδική προς τον αισθητό κόσμο και ανοδική προς τον νοητό κόσμο πορεία της ψυχής.

Στο βιβλίο αυτό παρακολουθήσαμε την εξέλιξη της ελληνικής γλώσσας και του φιλοσοφικού λόγου στο πλαίσιο της ιστορίας της αρχαίας φιλοσοφίας και, παράλληλα, γνωρίσαμε βασικά, θεωρητικά και πρακτικά, προβλήματα της αρχαίας φιλοσοφίας που ακόμη και σήμερα απασχολούν τους φιλοσόφους. Διαπιστώσαμε ότι οι φιλόσοφοι της ελληνικής αρχαιότητας αναζήτησαν τη γνώση, θεμελίωσαν την επιστήμη και τη φιλοσοφία, όρισαν ηθικές και πολιτικές έννοιες, διερεύνησαν θέματα ηθικά, κοινωνικά και πολιτικάαλλά και γλωσσικά, μεταφυσικά, οντολογικά.

Ελληνική γλώσσα, φιλοσοφία και μορφή του φιλοσοφικού έργου

Η ιστορία της ελληνικής γλώσσας διακρίνεται σε πέντε περιόδους: Η πρώτη, η **Αρχαιοελληνική**, έχει την αρχή της στα βάθη των αιώνων και τελειώνει με τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου (323 π.Χ.). Η δεύτερη, η περίοδος της **Κοινής**, φθάνει μέχρι την εποχή του αυτοκράτορα Ιουστινιανού (527-565 μ.Χ.). Η τρίτη περίοδος, η **Βυζαντινή** ή **Μεσαιωνική**, εκτείνεται μέχρι την Άλωση της Κωνσταντινούπολης (1453), και η τέταρτη, η **Μεταβυζαντινή** ή **πρώιμη Νεοελληνική**, εκτείνεται μέχρι τις παραμονές της εθνικής παλιγγενεσίας (1821). Τέλος η πέμπτη, η **Νεοελληνική**, φθάνει μέχρι τις μέρες μας. Ως προς τον λόγο και τη μορφή έκφρασης των απόψεών τους, οι φιλόσοφοι αρχικά χρησιμοποιούν τον έμμετρο λόγο (Παρμενίδης, Εμπεδοκλής, Ξενοφάνης) και αργότερα τον πεζό λόγο. Ο Ηράκλειτος λ.χ. χρησιμοποιεί έναν αποσπασματικό, πυκνό και αλληγορικό λόγο (ιωνική διάλεκτος), ενώ οι Σοφιστές τον επιδεικτικό πεζό λόγο, φορτωμένο με ποιητικά στολίδια. Τον διάλογο χρησιμοποιεί ο Πλάτων, ενώ ο Αριστοτέλης εγκαινιάζει τη φιλοσοφική πραγματεία που χαρακτηρίζεται από λιτότητα και ακρίβεια. Οι Στωικοί (Ζήνων, Κλεάνθης, Χρύσιππος κ.ά.) μελετούν συστηματικά τη γλώσσα και εξηγούν φαινόμενα γλωσσικά, όπως λ.χ. τη συνωνυμία (δύο ονόματα, ίδια σημασία). Αυτοί συνδέονται με τους Αλεξανδρινούς γραμματικούς και κριτικούς φιλολόγους που μελετούν την αττική γλώσσα και διατυπώνουν κανόνες του γραπτού λόγου.

Η προβληματική της αρχαίας φιλοσοφίας

Από τις ενότητες του βιβλίου γνωρίσαμε πως η αρχαία ελληνική φιλοσοφία γεννήθηκε στις πόλεις της Μ. Ασίας κατά τον 6ο αι. π.Χ. και αναπτύχθηκε σε διάφορες πόλεις και περιοχές της λεκάνης της Μεσογείου μέχρι τον 6ο αι. μ.Χ. Στις ελληνικές πόλεις, όπου αναπτύχθηκε η φιλοσοφία ως πηγή σοφίας και γνώσης, ως έρευνα ή τέχνη του βίου, είτε αυτές ήταν οι ελληνικές αποικίες της Ιωνίας και τα νησιά του Αιγαίου είτε η Θράκη και κατ' εξοχήν η Αθήνα, είτε οι ελληνικές αποικίες της Κάτω Ιταλίας, αλλά και αργότερα, κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή, σε πόλεις, όπως η Αλεξάνδρεια και η Ρώμη, η φιλοσοφία αποτέλεσε, μαζί με τον μύθο και τη θρησκεία, έναν τρόπο αντιμετώπισης προβλημάτων που σχετίζονταν με τον κόσμο, τον άνθρωπο και τον θεό.

Προβαίνοντας σε μια επισκόπηση των απόψεων των φιλοσόφων της αρχαιότητας και των ερωτημάτων που έθεσαν, διαπιστώνουμε ότι με τους ***Προσωκρατικούς*** συντελείται για πρώτη φορά στην ιστορία του δυτικού πολιτισμού το πέρασμα από την πρακτική στη θεωρητική σκέψη, μια ***μετάβαση από τον μύθο στον λόγο***, δηλαδή μετάβαση από τη θεολογική και μυθολογική στην ορθολογική και επιστημονική ερμηνεία του κόσμου και της θέσης του ανθρώπου μέσα σ' αυτόν. Βέβαια ο φιλοσοφικός στοχασμός της αρχαιότητας δεν είναι απαλλαγμένος από μυθικά στοιχεία. Έτσι, από τη μυθική εικόνα του Ωκεανού, του γεννήτορα όλων των πραγμάτων (*Ιλιάδα* Ξ 246), ο Θαλής υποθέτει πως το υγρό στοιχείο είναι η αρχή του κόσμου. Η μυθική πίστη στον Δία ως πατέρα και βασιλιά όλων μετασχηματίζεται στην ιδέα του Ηράκλειτου για τον πόλεμο ως πατέρα όλων των πραγμάτων, ενώ η μυθική εικόνα του θεού ως σοφού και βασιλιά μεταμορφώνεται αργότερα στον Πλάτωνα στην ιδέα του φιλοσόφου-βασιλιά. Ωστόσο είδαμε ότι η γνώση του σύμπαντος και της φύσης ενδιαφέρει τους Προσωκρατικούς παράλληλα με την ηθική συμπεριφορά του ανθρώπου και την κοινωνική και πολιτική οργάνωση της πόλης.

Η φιλοσοφική ηθική διαμορφώνεται κατά τον 5ο αι. π.Χ., όταν το ενδιαφέρον των φιλοσόφων στρέφεται προς τον άνθρωπο και προς την ορθή και επιτυχημένη πράξη του πολίτη. Αυτή περιγράφεται από τους Προσωκρατικούς και τους Σοφιστές ως *ευβουλία* (ικανότητα να χειρίζεται κανείς σωστά τις υποθέσεις του), ως *ευταξία* (καλή διαγωγή) και ως *ευαστώ* (γαλήνη, ευτυχία), ενώ στον Σωκράτη και στους φιλόσοφους που ανήκουν στις ονομαζόμενες σωκρατικές σχολές κεντρική θέση έχει η *ευδαιμονία*, που πρωταρχικά σημαίνει την «ευμενή διάθεση των θεϊκών δυνάμεων» και συνδέεται με την επιδίωξη της αρετής. Η ευδαιμονία, έννοια που παραμένει μέχρι σήμερα κεντρική στη φιλοσοφική ηθική, απασχολεί ιδιαίτερα τον Αριστοτέλη και τους φιλοσόφους των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Το ενδιαφέρον για το δημοκρατικό πολίτευμα και για έννοιες όπως η ελευθερία, η δικαιοσύνη, η φιλία και η ομόνοια είναι επίσης έντονο κατά την αρχαιότητα.

Η ***προσωκρατική φιλοσοφία***, που διαμορφώνεται το 600 π.Χ. στις ελληνικές αποικίες της Ιωνίας, όπου το αριστοκρατικό πολίτευμα, εξαιτίας σημαντικών οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών, οδηγείται σε κρίση με συνέπεια τη διαμόρφωση

νέων μορφών εξουσίας (τυραννία, δημοκρατία), ασχολείται ιδιαίτερα με την πολιτική και την συνδέει με την ηθική συμπεριφορά του ανθρώπου και την ανθρώπινη πράξη. Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι διαπιστώνουν την αξία των αρετών της φρόνησης, της αυτογνωσίας, της αυτάρκειας και της δικαιοσύνης για την ατομική και συλλογική ζωή, καθώς και την αξία του νόμου και της δημοκρατίας στο πλαίσιο της πόλης-κράτους. Η προβληματική αυτή συνεχίζεται και στην ***κλασική*** ή ***αττική φιλοσοφία*** (480 π.Χ.-323 π.Χ.), τη συστηματική φάση της ελληνικής φιλοσοφίας. Στην περίοδο αυτή έχουμε βαθιές κοινωνικοπολιτικές αλλαγές και έντονη πνευματική και καλλιτεχνική δραστηριότητα. Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός, μετά τους Περσικούς πολέμους και πριν από τον Πελοποννησιακό πόλεμο (431 π.Χ.), φθάνει στην κορύφωσή του στην Αθήνα του Περικλή, με την ανάπτυξη των πλαστικών τεχνών (Μύρων, Φειδίας, Πολύκλειτος), της αττικής τραγωδίας (Αισχύλος, Σοφοκλής, Ευριπίδης), της ρητορικής και της φιλοσοφίας. Στη δημοκρατική Αθήνα διαμορφώνεται η ***σοφιστική κίνηση***. Οι ***Σοφιστές***, ρήτορες και δάσκαλοι της πολιτικής τέχνης, ασχολούνται κυρίως με ηθικά και πολιτικά ζητήματα που ανακύπτουν όταν οι άνθρωποι ζουν σε δημοκρατικές κοινωνίες. Θέματα που συνδέονται με την ισότητα, τη δικαιοσύνη και την ομόνοια αλλά και με την πολιτική, καθώς και με τη στάση του ανθρώπου απέναντι στις αξίες που του επιβάλλονται από άλλους, απασχολούν τους Σοφιστές. Η αντίθεση ***νόμος*** και ***φύσις***, που απαντά στους Προσωκρατικούς και σε σχέση με τη γνώση της υλικής πραγματικότητας, συνδέεται πλέον με την ηθική και πολιτική φιλοσοφία. Οι Σοφιστές συζητούν το θέμα κατά πόσο οι ανθρώπινοι θεσμοί στηρίζονται στη φύση, οπότε έχουν αντικειμενική αξία, ή είναι συμβατικοί, δηλαδή προϊόν συμφωνίας των ανθρώπων, γι' αυτό και διαφέρουν από τη μια κοινωνία στην άλλη. Η διάκριση του θεσπισμένου από τους ανθρώπους νόμου (*νόμος*) και του φυσικού νόμου που είναι αμετάβλητος (*φύσις*) είναι θέμα συζήτησης για τους Σοφιστές και μπορεί να γίνει κατανοητό με ένα σύγχρονο παράδειγμα συσχετισμού του νόμου (κώδικα) οδικής κυκλοφορίας και του νόμου της βαρύτητας. Ο Κώδικας Οδικής Κυκλοφορίας (ΚΟΚ) είναι ένας θεσπισμένος νόμος (*νόμος)* και σε ορισμένες περιπτώσεις παραβιάζεται, ενώ η βαρύτητα είναι ένας αμετάβλητος φυσικός νόμος (*φύσις*) και δεν παραβιάζεται.

Οι Σοφιστές θεωρούν ότι οι αντιλήψεις μας για την υλική πραγματικότητα είναι σχετικές και υποκειμενικές και η γνώση υποκειμενική. Προβάλλουν ωστόσο ορισμένες σταθερές αρχές, πάνω στις οποίες διαπιστώνουν ότι στηρίζεται η κοινωνική ζωή, που είναι η ***δίκη*** και η ***αιδώς*** (Πρωταγόρας). Μιλούν επίσης για τη συμβατικότητα και τη σχετικότητα των νόμων και της παραδοσιακής θεολογίας (Ξενοφάνης, Πρόδικος, Κριτίας), για τις αξίες της δικαιοσύνης, της σωφροσύνης και της φυσικής ισότητας (Πρωταγόρας, Αντιφών), μελετούν την αντίθεση φυσικής κατάστασης και νόμου και τη σχέση κράτους και κοινωνίας, προσδιορίζουν τέλος τον σκοπό της παιδείας και τον ρόλο των δασκάλων στην κοινωνία.

Η διδασκαλία του Σωκράτη στρέφει το ενδιαφέρον προς τον άνθρωπο και τη φιλοσοφική συζήτηση σε βασικά θέματα της ηθικής. Ορίζονται ορισμένες γενικές έννοιες (ανδρεία, σωφροσύνη, δικαιοσύνη, αρετή) με τον διάλογο και με μια ιδιαίτερη μέθοδο, τη ***μαιευτική*** ή ***εριστική*** και τη ***διαλεκτική***. Ο **Σωκράτης**, όπως και ο **Πλάτων**, θεωρεί την αρετή μορφή γνώσης και την αυτογνωσία ως κύριο σκοπό της ανατροφής και εκπαίδευσης των ανθρώπων. Ο Πλάτων πραγματεύεται ηθικά και πολιτικά θέματα κυρίως στην ***Πολιτεία***, τον σημαντικότερο διάλογό του, όπου σκιαγραφεί μια ιδανική πολιτεία της οποίας η δομή αντιστοιχεί στη δομή της ανθρώπινης ψυχής, αποτελείται δηλαδή από τους φιλοσόφους-άρχοντες (λογικό), τους φύλακες (θυμικό) και τους τεχνίτες (επιθυμητικό) που πρέπει να διαθέτουν αντιστοίχως σοφία, ανδρεία, αρετή. Η πολιτεία αυτή οφείλει να αναλάβει την εκπαίδευση όλων των μελών της για το έργο που πρόκειται να ασκήσουν και να ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τη φιλοσοφική εκπαίδευση της άρχουσας τάξης από την οποία δεν εξαιρούνται οι γυναίκες. Η δικαιοσύνη, όμως, αφορά όλες τις τάξεις και ρυθμίζει τις αμοιβαίες σχέσεις των ανθρώπων. Με τον Πλάτωνα η διδασκαλία της φιλοσοφίας δε γίνεται πλέον στην αγορά και στα συμπόσια αλλά στην Ακαδημία, την πλατωνική φιλοσοφική σχολή που αυτός ίδρυσε. Στο πρόγραμμα σπουδών της Ακαδημίας ο Πλάτων περιλαμβάνει εκτός από τη φιλοσοφία, την αριθμητική, τη γεωμετρία, τη μουσική και την αστρονομία.

Ο **Αριστοτέλης** μπορεί να θεωρηθεί ο πρώτος συστηματικός φιλόσοφος και ιστορικός της φιλοσοφίας, γιατί σε όλα τα θέματα που πραγματεύεται παραθέτει, κρίνει και αναδομεί τις απόψεις προηγούμενων φιλοσόφων, όπως των Προσωκρατικών, των Σοφιστών, του Σωκράτη και του Πλάτωνα. Η αριστοτελική ηθική είναι αρετολογική, στηρίζεται δηλαδή στη διερεύνηση και τον προσδιορισμό της αρετής και ορίζει ως τελικό στόχο του ανθρώπου την ευδαιμονία, η οποία είναι υπέρτατο αγαθό και αποτελεί δραστηριότητα της ψυχής. Ο Αριστοτέλης συνδέει την ηθική με την πολιτική, βλέπει τη φιλία ως κύριο συστατικό των ανθρωπίνων σχέσεων και της πολιτικής-κοινωνικής συμβίωσης και υποστηρίζει ότι το να ζει ο άνθρωπος μέσα σε οργανωμένες κοινωνίες είναι μια φυσική πραγματικότητα.

Οι φιλόσοφοι που διαμορφώνουν την **ελληνιστική και τη ρωμαϊκή φιλοσοφία** καθώς και τη **φιλοσοφία της ύστερης αρχαιότητας** –μιας περιόδου που ονομάζεται και μετα-αριστοτελική– στρέφονται ιδίως προς τον άνθρωπο και δίνουν νέους προσανατολισμούς στη φιλοσοφία. Θεωρούν σκοπό της φιλοσοφίας την απελευθέρωση του ατόμου από τα πάθη και τους εξωτερικούς και εσωτερικούς καταναγκασμούς, βλέπουν την ευδαιμονία και τη γνώση να απειλείται όχι μόνο από εξωτερικές καταστάσεις αλλά και από την ίδια τη γλώσσα, όταν εκφράζεται δογματικά, και προβάλλουν την αξία της αυτοσυνειδησίας. Ζουν σε εποχή μεγάλων κοινωνικών και πολιτικών αλλαγών και προτείνουν στους ανθρώπους τη φιλοσοφική θεραπεία η οποία, όπως η ιατρική, απελευθερώνει τον άνθρωπο από τους φόβους του. Αναδεικνύουν τη φιλοσοφία ως «τέχνη του βίου», επισημαίνοντας την αξία της αυτογνωσίας και της εσωτερικής ελευθερίας. Στην ύστερη αρχαιότητα, με τον Πλωτίνο, υποδεικνύεται ως σκοπός της ζωής η απομάκρυνση από τον αισθητό κόσμο και η μετάβαση στον υπερβατό κόσμο, η ομοίωση του ανθρώπου προς τον θεό που επιτυγχάνεται μέσω των αρετών.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ*

Φιλόσοφοι	Ιστορικά - πολιτισμικά γεγονότα
6ος αι. π.Χ. (600 - 501 π.Χ.)	**Αρχαϊκή περίοδος**
- **Θαλής** (624 - 546 π.Χ.), από τη Μίλητο της Μ. Ασίας, κατά την παράδοση ο πρώτος προσωκρατικός φιλόσοφος. - **Αναξίμανδρος** (612/10 - 545 π.Χ.), προσωκρατικός από την Ιωνία, ο πρώτος που συνέγραψε φιλοσοφική πραγματεία. - **Αναξιμένης** (585/84 - 528/25 π.Χ.), προσωκρατικός από την Ιωνία, πιθανώς μαθητής του Αναξίμανδρου. - **Ξενοφάνης** (570 - 475 π.Χ.), προσωκρατικός φιλόσοφος, ποιητής, πρόδρομος της Ελεατικής σχολής. - **Ηράκλειτος** (544/40 - 484/80 π.Χ.), προσωκρατικός φιλόσοφος, υποστηρίζει την αέναη αλλαγή. - **Πυθαγόρας** (580 - 490 π.Χ.), φιλόσοφος-μαθηματικός, έδρασε στην Νότια Ιταλία. - **Θεανώ** (6ος αι. π.Χ.), γυναίκα φιλόσοφος, μαθήτρια και κατόπιν σύζυγος του Πυθαγόρα.	- 594 π.Χ.: Μεταρρύθμιση του Σόλωνα στην Αθήνα. - 585 π.Χ.: Ο Θαλής προβλέπει την έκλειψη του ηλίου. Αρχή των ελληνικών μαθηματικών που αποδίδεται στον Θαλή. - 561 - 527 π.Χ.: Ο Πεισίστρατος τύραννος των Αθηνών. Η πρώτη συστηματική έκδοση της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας*. - Ο Κλεισθένης εκδιώκει τους τυράννους από την Αθήνα (510 π.Χ.) και εισάγει το δημοκρατικό πολίτευμα (508 π.Χ.).
5ος αι. π.Χ. (500 - 401 π.Χ.)	**Κλασική περίοδος**
- **Παρμενίδης** (540/15 - 470/50 π.Χ.), Ελεάτης, προσωκρατικός φιλόσοφος της ύπαρξης. - **Αναξαγόρας** (500 - 428 π.Χ.), προσωκρατικός, ο πρώτος από τους προσωκρατικούς φιλόσοφος που γνωρίζουμε ότι έχει ζήσει στην Αθήνα. - **Διογένης ο Απολλωνιάτης** (5ος αι. π.Χ.), προσωκρατικός φιλόσοφος από την Ιωνία. - **Εμπεδοκλής** (495 - 430 π.Χ.), προσωκρατικός φιλόσοφος και κοσμολόγος. - **Ζήνων ο Ελεάτης** (5ος αι. π.Χ.), Ελεάτης φιλόσοφος, διάσημος από τα παράδοξα της κίνησης, αναπτύσσει τις ιδέες του Παρμενίδη. - **Λεύκιππος** (5ος αι. π.Χ.), προσωκρατικός φιλόσοφος, θεμελιωτής της ατομικής θεωρίας. - **Πρωταγόρας** (490/80 - 420/11 π.Χ.), σοφιστής διάσημος για τον σχετικισμό του. - **Ιππίας** (485 - 415 π.Χ.), σοφιστής. - **Γοργίας** (483 - 376 π.Χ.), σοφιστής και δάσκαλος της ρητορικής. - **Αντιφών** (480 - 411 π.Χ.), ρήτορας και σοφιστής, αποσπάσματα από την πραγματεία του *Περί Αληθείας* ανακαλύφθηκαν στην Οξύρυγχο (Αίγυπτος). - **Ασπασία** (5ος αι .π.Χ.), γυναίκα φιλόσοφος και ρήτωρ, σύντροφος του Περικλή. - **Σωκράτης** (469 - 399 π.Χ.), Αθηναίος φιλόσοφος με τον οποίον συντελείται η στροφή της φιλοσοφίας από την κοσμολογία και την φυσική στην ανθρωπολογία και την ηθική. - **Πρόδικος** (5ος αι. π.Χ.), σοφιστής, σύγχρονος του Σωκράτη. - **Δημόκριτος** (460 - 370 π.Χ.), προσωκρατικός, ατομικός φιλόσοφος. - **Ευκλείδης ο Μεγαρεύς** (450 - 380 π.Χ.), συνεργάτης του Σωκράτη και ιδρυτής της Μεγαρικής σχολής, που ανήκει στις μικρότερες σωκρατικές σχολές.	- 499 - 494 π.Χ.: Η Ιωνία εξεγείρεται εναντίον της Περσίας. - 490 - 479 π.Χ.: Οι Περσικοί πόλεμοι ενώνουν πρόσκαιρα τους Έλληνες. Ήττα Περσίας το 479 π.Χ. - 472 π.Χ.: Ο Αισχύλος αναδεικνύεται ο πρώτος Ευρωπαίος δραματουργός (*Πέρσες*). Ίδρυση της Συμμαχίας της Δήλου. - Περ. 460 - 429 π.Χ.: Η εποχή του Περικλή. Θάνατος του Περικλή από λοιμό. Παίζονται οι τραγωδίες του Σοφοκλή (468 - 406 π.Χ.) - 423 π.Χ.: Ο Αριστοφάνης γράφει τις *Νεφέλες* και διακωμωδεί τον Σωκράτη. Οι τραγωδίες του Ευριπίδη φανερώνουν επίδραση των Σοφιστών. Ο Ηρόδοτος παρουσιάζει στις *Ιστορίες* του ένα πανόραμα για τον κόσμο. 431 - 404 π.Χ.: Πελοποννησιακός πόλεμος μεταξύ Σπάρτης και Αθήνας. Ήττα της Αθήνας. - 404 π.Χ.: Ολιγαρχία των τριάκοντα τυράννων. - 403 π.Χ.: Αποκατάσταση της δημοκρατίας. Ο Θουκυδίδης ερευνά την πολιτική συμπεριφορά και τα κίνητρά της στην *Ιστορία* του. Ιατρικά συγγράμματα αποδίδονται στον Ιπποκράτη.
4ος αι. π.Χ. (400 - 301 π.Χ.)	**Κλασική περίοδος**
- Ο **θάνατος του Σωκράτη** το 399 είχε σημαντικές επιδράσεις στον Πλάτωνα και σε άλλα πρόσωπα της εποχής. Ίδρυση των λεγόμενων σωκρατικών σχολών (Μεγαρική, Κυνική, Κυρηναϊκή). - **Αντισθένης** (445 - 360 π.Χ.), μαθητής του Σωκράτη, συχνά συνδέεται με την ύστερη Κυνική σχολή. - **Αρίστιππος** (435 - 356 π.Χ.), μαθητής του Σωκράτη, ιδρυτής της Κυρηναϊκής σχολής που πρόσκειται στον ηδονισμό. - **Πλάτων** (427 - 347 π.Χ.), νεότερος συνεργάτης του Σωκράτη, ιδρυτής της Ακαδημίας (387), δάσκαλος του Αριστοτέλη. Γράφει την *Πολιτεία* (περ. 380-370). - **Ξενοφών** (427 - 355 π.Χ.), ιστορικός και φιλόσοφος, γνωστός από την «Απολογία» του Σωκράτη. - **Σπεύσιππος** (407 - 399 π.Χ.), μαθητής του Πλάτωνα, που τον διαδέχτηκε ως επικεφαλής στην Ακαδημία (347) - **Διογένης από τη Σινώπη** (400/390 - 328/323 π.Χ.), κατ' εξοχήν κυνικός φιλόσοφος. - **Ξενοκράτης** (396 - 314 π.Χ.), οπαδός του Πλάτωνα και τρίτος διευθυντής της Ακαδημίας.	Η ελληνική ρητορική ανθεί (Αισχίνης, Ισοκράτης, Δημοσθένης). Άνθιση των ελληνικών μαθηματικών (Θεόδωρος Θεαίτητος). - 399 π.Χ.: Καταδίκη και θάνατος του Σωκράτη. - 387 π.Χ.: Ίδρυση της Ακαδημίας του Πλάτωνα. - 336 π.Χ.: Ο Αλέξανδρος διαδέχεται τον Φίλιππο της Μακεδονίας. - 335 π.Χ.: Ίδρυση του αριστοτελικού Λυκείου. - 327 π.Χ: Ο Πύρρων παίρνει μέρος στην εκστρατεία του Αλεξάνδρου στην Ινδία, γνωρίζει την ινδική σοφία. - 323 π.Χ.: Θάνατος του Αλεξάνδρου και έναρξη της ελληνιστικής περιόδου. Ίδρυση ελληνιστικών βασιλείων.

- **Αριστοτέλης** (384 - 322 π.Χ.), μαθητής του Πλάτωνα, ιδρυτής του Λυκείου (395) και της περιπατητικής σχολής. - **Αρήτη η Κυρηναία** (4ος αι π.Χ.), κόρη του Αρίστιππου και συνεργάτης του ως επικεφαλής της Κυρηναϊκής σχολής. - **Στίλπων** (380 - 300 π.Χ.), φιλόσοφος από τα Μέγαρα, έχει δεχτεί επιδράσεις από τον Κυνισμό και έχει επιδράσει στον Στωικισμό. - **Θεόφραστος** (370 - 287 π.Χ.), μαθητής του Αριστοτέλη, συνεργάτης και στη συνέχεια επικεφαλής του Λυκείου. - **Πύρρων** (360 - 270 π.Χ.), ιδρυτής του Σκεπτικισμού και της φιλοσοφίας που πήρε το ονομά της από αυτόν (Πυρρωνισμός).	- 305 π.Χ.: Ο Επίκουρος ιδρύει τον Κήπο, φιλοσοφική σχολή στην Αθήνα. - 302 π.Χ.: Ο Ζήνων αρχίζει να διδάσκει στην Ποικίλη Στοά. - Ακμή του γεωμέτρη Ευκλείδη. - Ο Αρίσταρχος παρουσιάζει την ηλιοκεντρική υπόθεση.
3ος αι. π.Χ. (300 - 201 π.Χ.)	**Ελληνιστική περίοδος**
- **Επίκουρος** (341 - 270 π.Χ.), ιδρυτής της σχολής των Επικουρείων που ονομάστηκε από αυτόν. - **Ζήνων ο Κιτιεύς** (336/5 - 262 π.Χ.), ιδρυτής της στωικής σχολής. - **Κλεάνθης** (331 - 232 π.Χ.), δεύτερος επικεφαλής της στωικής σχολής. - **Αρίστων** (3ος αι. π.Χ.), στωικός φιλόσοφος, μαθητής του Ζήνωνα, επικεντρωμένος κατά κύριο λόγο στην ηθική. - **Τίμων** (320 - 230 π.Χ.), σκεπτικός φιλόσοφος, μαθητής του Πύρρωνα. - **Αρκεσίλαος** (316 - 242 π.Χ.), ιδρυτής της «Μέσης Ακαδημίας», πιθανώς υπεύθυνος για τη στροφή της προς τον Σκεπτικισμό. - **Μένιππος** (250 π.Χ.), κυνικός φιλόσοφος και διάσημος σατιρικός ποιητής. - **Χρύσιππος** (281 - 208 π.Χ.), τρίτος, ίσως ο πιο σημαντικός, επικεφαλής της στωικής σχολής.	- Ο Αρχιμήδης φονεύεται κατά την κατάληψη των Συρακουσών από τους Ρωμαίους (περ. 287 π.Χ. - 212 π.Χ.). - Στα χρόνια του Πτολεμαίου του Φιλάδελφου (285 π.Χ. - 247 π.Χ.) στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου μεταφράζεται στα ελληνικά η Παλαιά Διαθήκη (Μετάφραση των Εβδομήκοντα, Ο΄).
2ος αι. π.Χ. (200 - 101 π.Χ.)	**Ελληνιστική - Ρωμαϊκή περίοδος**
- **Διογένης ο Βαβυλώνιος** (240 - 152 π.Χ.), στωικός φιλόσοφος, μέλος της περίφημης πρεσβείας των φιλοσόφων στη Ρώμη (155 π.Χ.). - **Καρνεάδης** (214 - 129 π.Χ.), επικεφαλής της Ακαδημίας και ιδρυτής της «Νέας Ακαδημίας», μέλος της περίφημης πρεσβείας των φιλοσόφων στη Ρώμη. - **Παναίτιος** (185 - 109 π.Χ.), στωικός φιλόσοφος με εκλεκτικές τάσεις, μαθητής του Διογένη από τη Βαβυλώνα και του Αντίπατρου, επηρέασε τον Κικέρωνα. - **Φίλων ο Λαρισαίος** (160 - 80 π.Χ.), επικεφαλής της Ακαδημίας, δάσκαλος του Κικέρωνα. - **Ζήνων ο Σιδώνιος** (150 - 70 π.Χ.), επικούρειος φιλόσοφος.	- 146 π.Χ.: Καταστροφή της Κορίνθου από τη Ρώμη. Η Ελλάδα χάνει την ανεξαρτησία της. - Το μεταρρυθμιστικό έργο των αδελφών Γράκχων στη Ρώμη.
1ος αι. π.Χ. (100 - 1 μ.Χ.)	**Ύστερη Ρωμαϊκή περίοδος. Αυτοκρατορικοί Χρόνοι (1ος αι. π.Χ. - 3ος αι. μ.Χ.)**
- **Ποσειδώνιος** (135 - 51 π.Χ.), στωικός φιλόσοφος και ιστορικός, συχνά χαρακτηρίζεται ως εκλεκτικός, εκπροσωπεί τη «Μέση Στοά». - **Αντίοχος ο Ασκαλωνίτης** (130 - 68 π.Χ.), μαθητής του Φίλωνα του Λαρισαίου, επικεφαλής της Ακαδημίας που απομακρύνεται από τον Σκεπτικισμό της «Νέας Ακαδημίας» και επιστρέφει στην παλιά Ακαδημία. Άσκησε σημαντική επίδραση στον Κικέρωνα. - **Φιλόδημος** (110 - 40 π.Χ.), επικούρειος φιλόσοφος του οποίου πολλά από τα συγγράμματα θάφτηκαν στο Herculaneum (Ηράκλεια) στην έκρηξη του Βεζούβιου (79 μ.Χ.). - **Κικέρων** (106 - 43 π.Χ.), Ρωμαίος φιλόσοφος και συγγραφέας. - **Αινησίδημος** (1ος αι. π.Χ.), σκεπτικός φιλόσοφος που προσπάθησε να αναβιώσει τον Πυρρωνισμό. - **Λουκρήτιος** (97 - περ. 55 π.Χ.), επικούρειος φιλόσοφος, ποιητής.	- 84 π.Χ.: Τα έργα του Αριστοτέλη μεταφέρονται από τον Σύλλα στη Ρώμη και εκδίδονται από τον Ανδρόνικο τον Ρόδιο. - 47 π.Χ.: Η βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας καταστρέφεται. - 31 π.Χ.: Η μάχη του Ακτίου. Τέλος της ρωμαϊκής δημοκρατίας και της ανεξαρτησίας της Αιγύπτου. Τέλος της ελληνιστικής ή αλεξανδρινής εποχής.
1ος αι. μ.Χ.	**Ύστερη Ρωμαϊκή και Πρωτοχριστιανική Εποχή**
- **Φίλων ο Αλεξανδρεύς** (30 π.Χ. - 40 μ.Χ.), Εβραίος φιλόσοφος και γόνιμος συγγραφέας που έζησε στην Αλεξάνδρεια στους ελληνιστικούς χρόνους. - **Σενέκας** (4 π.Χ. - 65 μ.Χ.), Ρωμαίος στωικός συγγραφέας, ιδιωτικός δάσκαλος του αυτοκράτορα Νέρωνα. - **Μουσώνιος Ρούφος** (30 - 100 μ.Χ.), στωικός φιλόσοφος. - **Πλούταρχος** (45 - 125 μ.Χ.), βιογράφος και συγγραφέας της πολύ σημαντικής συλλογής φιλοσοφικών δοκιμίων με τίτλο *Τα Ηθικά*. - **Επίκτητος** (50 - 135 μ.Χ.), στωικός φιλόσοφος, μαθητής του Μουσώνιου Ρούφου και ιδρυτής της σχολής της Νικόπολης.	- 74 μ.Χ.: Ο αυτοκράτορας Βεσπασιανός εκδιώκει τους φιλοσόφους από τη Ρώμη. - 94 μ.Χ.: Ο αυτοκράτορας Δομιτιανός εκδιώκει τους φιλοσόφους από τη Ρώμη.
2ος αι μ.Χ.	**Διάλογος χριστιανισμού και ελληνικής φιλοσοφίας**
- **Δημώναξ** (2ος αι. μ.Χ.), κυνικός φιλόσοφος, μαθητής του Επίκτητου. - **Διογένης ο Οινοανδεύς** (2ος αι. μ.Χ.), συγγραφέας της επικούρειας επιγραφής που βρέθηκε στα Οινοάνδα της Λυκίας.	

- **Αλκίνοος** (2ος αι. μ.Χ.), πλατωνιστής και συγγραφέας του *Εγχειριδίου του Πλατωνισμού.* - **Μάρκος Αυρήλιος** (121 - 180 μ.Χ.), Ρωμαίος αυτοκράτορας και στωικός φιλόσοφος. - **Γαληνός ο Περγαμηνός** (129 - 199 μ.Χ.), φιλόσοφος-γιατρός επηρεασμένος από τον Πλατωνισμό, γιατρός του Μάρκου Αυρηλίου και γόνιμος συγγραφέας. - **Σέξτος Εμπειρικός** (2ος - 3ος αι. μ.Χ.), σκεπτικός φιλόσοφος και συγγραφέας. - **Αλέξανδρος ο Αφροδισιεύς** (ακμή 200 μ.Χ.), αριστοτελικός υπομνηματιστής, διδάσκει στην Αθήνα. - **Ιουλία Δόμνα** (170 - 217 μ.Χ.), φιλόσοφος, σύζυγος του αυτοκράτορα Σεπτιμίου Σεβήρου, συμπεριλαμβάνει τον Γαληνό και τον Φιλόστρατο στον φιλοσοφικό της κύκλο.	- Ο Ωριγένης (185 - 254 μ.Χ.) προσπαθεί να συμφιλιώσει τον Χριστιανισμό με την πλατωνική φιλοσοφία ερμηνεύοντας τη Βίβλο. - Αποστολικοί Πατέρες και Χριστιανοί Απολογητές - Συγγραφή απόκρυφων και γνωστικών ευαγγελίων - Εμφάνιση του Χριστιανικού Γνωστικισμού.
3ος αι. μ.Χ.	**Ύστερη Αρχαιότητα**
- **Διογένης Λαέρτιος** (3ος αι. μ.Χ.), διάσημος βιογράφος των αρχαίων φιλοσόφων. - **Πλωτίνος** (205 - 270 μ.Χ.), πλατωνικός φιλόσοφος και ιδρυτής του Νεοπλατωνισμού. - **Πορφύριος** (233 - 309 μ.Χ.), Νεοπλατωνικός, μαθητής και βιογράφος του Πλωτίνου. - **Ιάμβλιχος** (242 - 327 μ.Χ.), σημαντικός νεοπλατωνικός φιλόσοφος.	- 285 μ.Χ.: Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία διαιρείται σε ανατολική και δυτική από τον Διοκλητιανό.
4ος αι. μ.Χ.	**Μεσαιωνική - Βυζαντινή περίοδος. Διάσπαση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας**
- **Χαλκίδιος** (4ος αι. μ.Χ.), πλατωνιστής και συγγραφέας λατινικής μετάφρασης και υπομνήματος του *Τιμαίου.* - **Θεμίστιος** (317 - 388 μ.Χ.), αριστοτελικός υπομνηματιστής, έζησε στην Κωνσταντινούπολη. - **Αυγουστίνος** (354 - 430 μ.Χ.), χριστιανός φιλόσοφος και Πατέρας της εκκλησίας επηρεασμένος από τον Νεοπλατωνισμό. - **Υπατία** (370 - 415 μ.Χ.), διάσημη νεοπλατωνική φιλόσοφος, έζησε στην Αλεξάνδρεια και δολοφονήθηκε από τον χριστιανικό όχλο.	- 313 μ.Χ. Διάταγμα Μεδιολάνων περί Ανεξιθρησκίας. - 330 μ.Χ. Ίδρυση της Κων/πολης που γίνεται έδρα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. - 325 μ.Χ. Η Α′ Οικουμενική Σύνοδος της Νικαίας καταδικάζει την αίρεση του Αρείου. - 395 μ.Χ. Οριστική διαίρεση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας από τον Θεοδόσιο.
5ος - 6ος αι. μ.Χ.	
- **Πρόκλος** (410 - 485 μ.Χ.), Αθηναίος νεοπλατωνικός φιλόσοφος και επικεφαλής της Ακαδημίας. - **Αμμώνιος** (440 - 521 μ.Χ.), Αλεξανδρινός νεοπλατωνικός, μαθητής του Πρόκλου και δάσκαλος του Δαμάσκιου και του Σιμπλίκιου. - **Δαμάσκιος** (462 - 540 μ.Χ.), νεοπλατωνικός και επικεφαλής της αθηναϊκής σχολής. - **Βοήθιος** (480 - 525 μ.Χ.), Λατίνος νεοπλατωνικός και μεταφραστής του Αριστοτέλη. - **Σιμπλίκιος** (490 - 560 μ.Χ.), υπομνηματιστής έργων του Αριστοτέλη, μαθητής του Δαμάσκιου. - **Ιωάννης Φιλόπονος** (490 - 570 μ.Χ.), χριστιανός υπομνηματιστής του Αριστοτέλη, έζησε στην Αλεξάνδρεια, μαθητής του Αμμωνίου.	- 476 μ.Χ. Τέλος της ρωμαϊκής κυριαρχίας στη Δύση. - 529 μ.Χ. Ο Ιουστινιανός κλείνει τις φιλοσοφικές σχολές των Αθηνών. Προετοιμάζεται ο Ιουστινιάνειος νομικός κώδικας.

* Ο παρών χρονολογικός πίνακας αποτελεί επεξεργασμένη μορφή του αντίστοιχου πίνακα από το βιβλίο *The Oxford Companion to Philosophy*, έκδ. Ted Honderich, Oxford University Press, 1995, σελ. 945 κ.εξ., με βάση τα λεξικά και τα βοηθήματα που παρατίθενται στη βιβλιογραφία του Βιβλίου του εκπαιδευτικού, έτσι ώστε να υπάρχει ενδεικτικά μια ενιαία χρονολόγηση των φιλοσόφων στο Βιβλίο του μαθητή και του εκπαιδευτικού.

Πόλεις στις οποίες αναπτύχθηκαν οι φιλοσοφικές σχολές, γενέθλιοι τόποι ή τόποι δράσης των ανθολογούμενων φιλοσόφων.

(Από το βιβλίο: Β. Κάλφας, Γ. Ζωγραφίδης, *Αρχαίοι Έλληνες Φιλόσοφοι*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2006).

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΟΡΩΝ

(Παρατίθενται συνοπτικά ορισμένοι από τους φιλοσοφικούς και άλλους όρους που χρησιμοποιούνται στο βιβλίο)

Αγνωστικισμός (α-+γνώση=agnosticismus): Φιλοσοφική αντίληψη η οποία αρνείται την αντικειμενική γνώση του κόσμου, του θεού και της αληθινής ουσίας των όντων.

Αναγωγή (reductio): Μέθοδος φιλοσοφική που επιχειρεί να αναλύσει σύνθετα φαινόμενα στα απλά και θεμελιώδη στοιχεία τους. Λέγεται ότι η φιλοσοφία και η επιστήμη έχουν ως αφετηρία τους μια αναγωγική στιγμή (αναγωγισμός), τον ισχυρισμό του Θαλή ότι «τα πάντα ύδωρ», με τον οποίο ανάγει την αχανή πολλαπλότητα των φυσικών φαινομένων (φύλλα, ζώα, όστρακα, φωτιά, μαλλιά κτλ.) σε μια ενική *αρχή* (τα πολλά και το ένα).

Αναλογία ή αναλογικός συλλογισμός: Είδος συλλογισμού κατά τον οποίο από επιμέρους κρίσεις ή προτάσεις συμπεραίνουμε μια άλλη επιμέρους κρίση ή πρόταση με βάση κάποια ομοιότητα. Οι αναλογίες είναι χρήσιμα φιλοσοφικά εργαλεία για να συλλάβουμε αφηρημένες έννοιες, συνδέοντας αυτές με διάφορα αντικείμενα της εμπειρίας, όπως πόλεις, πλοία, ουράνια σώματα. Η διατύπωση συλλογισμού μέσω αναλογιών αποτελεί είδος επαγωγής, έστω και αν δεν αφορά μετάβαση από το ειδικό προς το γενικό, το συμπέρασμα κατ' αναλογίαν δεν είναι όμως ασφαλές αλλά πιθανό.

Ανθρωπισμός (ουμανισμός): Φιλοσοφική αντίληψη που θέτει τον άνθρωπο και τις ανθρώπινες αξίες πάνω από οποιαδήποτε άλλη αξία. Πνευματικό κίνημα της Αναγέννησης που χαρακτηρίζεται από τη στροφή του ενδιαφέροντος των λογίων προς τα κείμενα των κλασικών συγγραφέων της αρχαιότητας και την αναζήτηση σε αυτά προτύπων ζωής, σκέψης και καλλιτεχνικής δημιουργίας.

Ανθρωπομορφισμός: Παράσταση και ερμηνεία του κόσμου και του θεού κατ' αναλογίαν προς την ανθρώπινη φύση (ο θεός, ο κόσμος, τα ζώα παίρνουν ανθρώπινη μορφή).

Αξία: Θετική ιδιότητα που αποδίδουμε σε πρόσωπα, πράγματα και καταστάσεις.

Αρετή: Ετυμολογικά συγγενής με το υπερθετικό άριστος, σήμαινε αρχικά υπεροχή και τέλεια εκδήλωση μιας κύριας ιδιότητας προσώπου, ζώου ή πράγματος (π.χ. η αρετή ενός μαχαιριού είναι ότι κόβει καλά). Στη φιλοσοφία συνδέεται με την ηθική αξία, ενώ κατά τον Αριστοτέλη η ηθική αρετή ορίζεται ως «μεσότητα» ανάμεσα στην έλλειψη και την υπερβολή.

Γίγνεσθαι: Η αλλαγή, η μετάβαση από μια κατάσταση σε μια άλλη

Γνωσιοθεωρία/γνωσιολογία: Θεωρία της γνώσης, κλάδος της φιλοσοφίας που ερευνά τις πηγές, τις μορφές και τα όρια τη γνώσης.

Διαλεκτική: Σοφιστική μέθοδος της ρητορικής με την οποία γίνεται αντιπαράθεση ενός ισχυρισμού ενάντια σε κάποιον άλλο. Στη φιλοσοφία του Σωκράτη και του Πλάτωνα μέθοδος εύρεσης της αλήθειας που στηρίζεται στον λόγο και τον αντίλογο, στη συζήτηση και τον διάλογο.

Δογματισμός: Τάση των ανθρώπων να αποδέχονται χωρίς συζήτηση τη γνώση, την οποία θεωρούν δυνατή. Πολεμήθηκε από τους σκεπτικούς φιλοσόφους.

Δοξογραφία (δόξαι): Απλή καταγραφή γνωμών των διαφόρων φιλοσόφων πάνω σε ποικίλα θέματα.

Ελεατική σχολή: Φιλοσοφική σχολή του 6ου και του 5ου αιώνα (Ελέα Κάτω Σικελίας). Κύριοι εκπρόσωποι: Ξενοφάνης, Ζήνων, Παρμενίδης, Μέλισσος).

Εμπειρισμός: Η άποψη ότι όλη η γνώση του εξωτερικού κόσμου στηρίζεται στην εμπειρία.

Επαγωγή: Μέθοδος φιλοσοφική με την οποία οδηγούμαστε από το μερικό στο γενικό, από το γνωστό στο άγνωστο. Η επαγωγή είναι συλλογισμός που μεταβαίνει από έναν περιορισμένο αριθμό παρατηρήσεων σε ευρύτερες πιθανές γενικεύσεις. Η «επαγωγική γενίκευση» είναι είδος εξαγωγής συμπεράσματος που βασίζεται σε συλλογισμό από τακτικές διαπιστώσεις του παρελθόντος σε τακτικές διαπιστώσεις για το μέλλον και προϋποθέτει πως η φύση χαρακτηρίζεται από ομοιομορφία (κλασικό παράδειγμα η ανατολή του ήλιου).

Επικουρισμός: Φιλοσοφική θεωρία που αναπτύχθηκε από τον Επίκουρο και θέτει ως σκοπό της ζωής την ηδονή (ηδονισμός), αλλά και τρόπος ζωής που προτρέπει στον σεβασμό και την κατανόηση.

Επιχείρημα: Ένα σύνολο προτάσεων (προκείμενες) που επιτρέπουν να οδηγηθούμε λογικά σε μια άλλη πρόταση (το συμπέρασμα).

Εποχή: Τεχνικός όρος της σκεπτικής φιλοσοφίας, «στάση της διάνοιας χάρη στην οποία ούτε αρνούμαστε κάτι ούτε το βεβαιώνουμε», αναστολή της κρίσης ή κάποιας δραστηριότητας.

Εριστική: Μέθοδος της ρητορικής που καλλιεργήθηκε από τους σοφιστές. Συνίσταται στη διατύπωση πειστικών, εκ πρώτης όψεως, αλλά εσφαλμένων ή ψευδών επιχειρημάτων.

Ηθική: Κλάδος της φιλοσοφίας ο οποίος μελετά ορισμένες αξίες που αφορούν την ανθρώπινη συμπεριφορά και τους κανόνες που πρέπει να τη διέπουν. Επιχειρεί, επίσης, να επιλύσει ορισμένα πρακτικά προβλήματα.

Ιδεαλισμός: Φιλοσοφική θεωρία σύμφωνα με την οποία η ιδέα, η συνείδηση, το πνεύμα, είναι η αληθινή πραγματικότητα.

Κυνισμός ή κυνική σχολή: Μια από τις ονομαζόμενες σωκρατικές σχολές που ίδρυσε μετά τον θάνατο του Σωκράτη ο Αντισθένης (455 - 360 π.Χ.) στο γυμνάσιο Κυνόσαργες στην Αθήνα, από όπου πήρε η σχολή και το όνομά της. Ριζοσπαστική φιλοσοφία άρνησης και διαμαρτυρίας σε καθιερωμένες αξίες, πεποιθήσεις και φιλοσοφικές θεωρίες που αφορούσε κυρίως την ηθική. Στη σύγχρονη χρήση η λέξη σημαίνει έλλειψη ντροπής και ωμή συμπεριφορά.

Κυρηναϊκή σχολή: Μια από τις σωκρατικές σχολές που ίδρυσε ο Αρίστιππος από την Κυρήνη (γύρω στα 435- 356 π.Χ.) που πρότεινε πως η ευτυχία συνίσταται στην ηδονή.

Λόγος: Ενδιάθετη στον άνθρωπο ικανότητα έκφρασης του περιεχομένου της διάνοιάς του μέσω της γλώσσας· η ομιλία, το λογικό επιχείρημα.

Μεταφυσική (ή οντολογία): Κλάδος της φιλοσοφίας που ερευνά τη βαθύτερη υφή της πραγματικότητας και προσπαθεί να οδηγήσει σε μια γενική θεώρηση του τι υπάρχει πραγματικά.

Μυστικισμός: Τάση για άμεση ένωση με τον θεό (Πλωτίνος)· η άμεση μυστική εποπτεία του απρόσιτου στις αισθήσεις και στη διάνοια του ανθρώπου απείρου όντος.

Ον: α) αυτό που έχει αντικειμενική ύπαρξη, β) όλα όσα υπάρχουν γενικά, η αντικειμενική πραγματικότητα συνολικά, γ) αυτό που υπάρχει πραγματικά και μάλιστα διαφοροποιείται από τα φαινόμενα.

Οντολογία: Η επιστήμη του όντος, κλάδος της φιλοσοφίας που μελετά το ον και την ουσία των πραγμάτων.

Ουσία: Η ουσία ενός πράγματος είναι βασική ιδιότητα που το καθιστά αυτό που είναι. Το να διατυπώσουμε την ουσία ενός πράγματος σημαίνει να το ορίσουμε. Ο Αριστοτέλης θεωρεί την ουσία ενός πράγματος πρώτη κατηγορία (λ.χ. άνθρωπος, ίππος κ.λπ.). Οι άλλες κατηγορίες (ποσότητα, ποιότητα, κ.λπ.) είναι απλά συμβεβηκότα που προσδιορίζουν ένα πράγμα ως γνωρίσματα ή ιδιότητες.

Ρητορική: Μέθοδος ή τέχνη της σύνθεσης λόγων (δικανικών, προτρεπτικών, εκκλησιαστικών κ.λπ.)

Σκεπτικισμός: Όρος που συνδέεται με τις ομόρριζες λέξεις «σκέψις» και «σκεπτικός», φιλοσοφική θεωρία που υποστηρίζει ότι η γνώση δεν είναι δυνατή. Ο Σκεπτικισμός είναι αντίθετος προς τον δογματισμό, που θεωρεί τη γνώση δυνατή, συνδέεται με προβλήματα που αφορούν τη δυνατότητα και το κύρος της γνώσης. Ορισμένοι χρησιμοποιούν με την ίδια σημασία τη λέξη «πυρρωνισμός» που συνδέεται με τη φιλοσοφία του Πύρρωνα του Ηλείου, ιδρυτή της σκεπτικιστικής σχολής, ο οποίος υπαγόρευε την αμφιβολία για τη δυνατότητα να γνωρίσουμε οτιδήποτε.

Σχετικισμός/σχετικοκρατία: Φιλοσοφική θεωρία που συνδέεται με την έννοια της σχετικότητας. Δηλώνει εκείνο που συνδέεται ή εξαρτάται από κάτι άλλο, κατά συνέπεια καθετί που υπάρχει στον «χώρο» και στον «χρόνο» είναι σχετικό. Σε σχέση με τη γνώση ο σχετικισμός δέχεται ότι αυτή είναι υποκειμενική.

Τελεολογία: Διδασκαλία σύμφωνα με την οποία όλα τα πράγματα τείνουν προς κάποιο σκοπό. Κύριος εκπρόσωπος της τελεολογικής θεώρησης του κόσμου είναι ο Αριστοτέλης.

Υλισμός: Βασικό ρεύμα της φιλοσοφίας αντίθετο προς τον ιδεαλισμό, κατά το οποίο πρωταρχικός παράγοντας και κύριο στοιχείο του σύμπαντος είναι η ύλη.

ΣΥΝΤΟΜΑ ΕΡΓΟΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

Αβερρόης Ιμπν Ρουσντ (Averroes, 1126 – 1198)
Γεννήθηκε στην Κόρντοβα της Ισπανίας, σπούδασε ισλαμικό δίκαιο και έγινε δικαστής στη Σεβίλλη (1169) και αρχιδικαστής στην Κόρντοβα (1170). Σε μεσαιωνικά συγγράμματα αναφέρεται ως «ο υπομνηματιστής», αφού έγραψε 38 υπομνήματα σε έργα του Αριστοτέλη, τα οποία έχουν διασωθεί στα αραβικά, λατινικά και εβραϊκά.

Αβικέννα Ιμπν Σίνα (Avicenna, 980 – 1037)
Γεννήθηκε στην Περσία και σπούδασε φιλοσοφία, λογική, μαθηματικά και φυσικές επιστήμες έως την ηλικία των 18 ετών, θεωρείται αυτοδίδακτος. Το μεταφυσικό σύστημα του Αβικέννα αποτελεί σύνθεση της αριστοτελικής, της νεοπλατωνικής και της αραβικής φιλοσοφίας. Άσκησε τεράστια επίδραση στη μεσαιωνική φιλοσοφία.

Αέτιος ο Αντιοχεύς (1ος αι. μ.Χ.)
Έγραψε συνοπτική έκθεση, δηλ. δοξογραφία, με τίτλο *Συναγωγή των αρεσκόντων,* η οποία περιλαμβάνει τις γνώμες διαφόρων φιλοσόφων για θέματα σχετικά με τη φυσική και τη μεταφυσική που έχει απολεσθεί, αποτέλεσε όμως την πηγή δύο άλλων δοξογραφικών έργων. Πρόκειται για τα συγγράμματα του Πλουτάρχου *Περὶ τῶν ἀρεσκόντων φιλοσόφοις φυσικῶν δογμάτων* (2ος αι. μ.Χ.) και του Ιωάννου Στοβαίου *Ανθολόγιον* (5ος αι. μ.Χ.).

Αιλιανός (Claudius Aelianus,170 – 235 μ.Χ.)
Ρωμαίος σοφιστής, γνώριζε άριστα την ελληνική γλώσσα, ώστε, όπως ο ίδιος ισχυριζόταν, δεν ξεχώριζε από ένα γνήσιο Αθηναίο. Τα έργα του τα έγραψε στα ελληνικά.

Αινησίδημος ο Κνώσιος (1ος αι. π.Χ.)
Σκεπτικιστής φιλόσοφος, εκπρόσωπος του Πυρρώνειου σκεπτικισμού της Νέας Ακαδημίας. Δίδαξε στην Αλεξάνδρεια και έγραψε το έργο *Πυρρώνειοι λόγοι* καθώς και το *Υποτύπωσις εις Πύρρωνα*. Υποστήριξε την αρχή της «εποχής» και διατύπωσε δέκα τρόπους, δηλ. επιχειρήματα, με τα οποία αμφισβητούσε τη δυνατότητα της γνώσης και την εγκυρότητα της αρχής της αιτιότητας.

Ακινάτης Θωμάς (Thomaso d' Aquino, 1225 – 1274)
Γεννήθηκε και σπούδασε στη Νάπολη. Γόνος αριστοκρατικής οικογένειας έκανε τις πρώτες σπουδές στο αβαείο των Βενεδικτίνων του Μόντε Κασίνο και μετά στο Πανεπιστήμιο της Νάπολης (1239-1243). Το φιλοσοφικό σύστημα του Ακινάτη αποτελεί σύνθεση της χριστιανικής θεολογίας και της αριστοτελικής φιλοσοφίας με επιδράσεις από τον Στωικισμό και τον Νεοπλατωνισμό του Αυγουστίνου και του Βοήθιου.

Αλκιδάμας ο Ελεάτης (4ος αι. π.Χ.)
Σοφιστής και ρήτορας, υπήρξε μαθητής του Γοργία.

Αλ Κίντι Αμπά-Γιουσούφ Γιακούμπ Ιμπν Ισάκ (Al Kindi, Abu-Ysuf Yaqub ibh Ishaq, 800 – 870 μ.Χ.)
Άραβας φιλόσοφος, ο πρώτος εισηγητής της φιλοσοφίας στο Ισλάμ και συγγραφέας φιλοσοφικών έργων στην αραβική γλώσσα. Ονομάστηκε ο «φιλόσοφος των Αράβων» και επηρεάστηκε από τη φιλοσοφία του Αριστοτέλη και του Νεοπλατωνισμού.

Αλ Φαράμπι Αμπού Νασρ Μουχάμαντ (Al Farabi, 870 – 950 μ.Χ.)
Φιλόσοφος του Ισλάμ, γεννήθηκε στο Τουρκεστάν, σπούδασε με χριστιανούς δασκάλους φιλοσοφία, φυσική, μαθηματικά, αστρονομία και μουσική στη Βαγδάτη στην οποία και πέθανε. Ο Αλ Φαράμπι έγραψε στην αραβική γλώσσα και επιχείρησε να συγκεράσει τη φιλοσοφία του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Ονομάστηκε «δεύτερος δάσκαλος» μετά τον Αριστοτέλη.

Αναξαγόρας ο Κλαζομένιος (περ. 500 – 428/7 π.Χ.)
Ο Αναξαγόρας υπήρξε ο πρώτος προσωκρατικός φιλόσοφος που δίδαξε στην Αθήνα το 432 π.Χ., όπου έζησε τριάντα περίπου χρόνια. Επηρέασε με τις ιδέες του τον Ευριπίδη και συνδεόταν φιλικά με τον Περικλή. Κατηγορήθηκε για ασέβεια και για να αποφύγει την ποινή του θανάτου με τη βοήθεια του Περικλή κατέφυγε στη Λάμψακο της Προποντίδας, όπου ίδρυσε φιλοσοφική σχολή και έμεινε εκεί έως τον θάνατό του. Ο Αναξαγόρας θεώρησε ως αιτία της δημιουργίας του κόσμου τον νου που είναι το «λεπτότατον» και «καθαρώτατον» ον. Ο νους του Αναξαγόρα αποτελεί την αρχή του κόσμου, με την οποία ρυθμίζονται όλες οι λειτουργίες από τον μεγάκοσμο ως τον μικρόκοσμο.

Αναξίμανδρος ο Μιλήσιος (περ. 612/10 – 545 π.Χ.)
Προσωκρατικός φιλόσοφος, υπήρξε μαθητής και διάδοχός του Θαλή στη λεγόμενη σχολή της Μιλήτου. Διακρίθηκε στα μαθηματικά, την αστρονομία και τη γεωγραφία.

Αναξιμένης ο Μιλήσιος (περ. 585/84 – 528/25 π.Χ.)
Προσωκρατικός φιλόσοφος, μαθητής του Αναξίμανδρου, θεώρησε ως πρώτη αρχή των όντων τον αέρα (αήρ), ο οποίος απλώνεται πέρα από κάθε όριο και βρίσκεται σε αέναη κίνηση και αλλαγή.

Αντιφών ο σοφιστής (5ος αι. π.Χ.)
Η δράση του χρονολογείται στις τελευταίες δεκαετίες του 5ου αι. π.Χ. Δέχθηκε επιδράσεις από τον Ηράκλειτο και τον Αναξαγόρα. Ο Ξενοφών και ο Αριστοτέλης αναφέρουν τον Αντιφώντα ως φιλοσοφικό αντίπαλο του Σωκράτη. Δεν είναι βέβαιο αν πρόκειται για το ίδιο ή διαφορετικό πρόσωπο από τον αττικό ρήτορα Αντιφώντα τον Ραμνούσιο.

Αντισθένης ο Κυνικός (455 – 360 π.Χ.)
Μαθητής του Σωκράτη και δάσκαλος του Διογένη από τη Σινώπη, ο Αντισθένης έγραψε πολλά έργα, από τα οποία σώζονται ελάχιστα αποσπάσματα. Θεωρείται ως ο θεμελιωτής της κυνικής φιλοσοφίας.

Απολλόδωρος ο Στωικός (180 – 109 π.Χ.)
Χρονικογράφος και μυθογράφος, έγραψε τα *Χρονικά* σε ιάμβους, όπου περιέχονται βιογραφίες επιφανών προσώπων έως το 110 π.Χ.

Αριστόξενος ο Ταραντίνος (4ος αι. π.Χ.)
Πυθαγόρειος, στη συνέχεια μαθητής του Αριστοτέλη. Προσπάθησε να συνδυάσει την πυθαγόρεια και την αριστοτελική φιλοσοφία. Ο Αριστόξενος θεωρείται ως ο θεμελιωτής του λογοτεχνικού είδους της συγγραφής βιογραφιών. Από το έργο του *Βίοι* διασώθηκαν αποσπάσματα για τον Πυθαγόρα, τον Αρχύτα, τον Σωκράτη, τον Πλάτωνα.

Αριστοτέλης (Στάγιρα 384 – Χαλκίδα 322 π.Χ.)
Για τη ζωή και το έργο του Αριστοτέλη, βλ. Εισαγωγή 4ου κεφαλαίου, σελ. 83 – 85 και *Ιστορία Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας*, σελ. 143 – 149.

Αριστοφάνης (445 – 385 π.Χ.)
Γεννήθηκε στην Αθήνα, στον δήμο Κυδαθηναίων. Έγραψε πάνω από 40 κωμωδίες (46 τίτλοι) από τις οποίες σώζονται μόνο 11 και περισσότερα από 900 αποσπάσματα. (Για το έργο του, βλ. *Ιστορία Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας*, σελ. 103 – 109).

Αρκεσίλαος (Πιτάνη γύρω στο 316 – 242/1 π.Χ.)
Ανήκει στη Μέση περίοδο της Ακαδημίας, απέκλινε από τον Πλάτωνα και υπό την επίδραση του Πύρρωνος προσχώρησε στον Σκεπτικισμό. Θεωρείται εισηγητής του Ακαδημεικού σκεπτικισμού, σύμφωνα με τον οποίον δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τίποτα (ριζική αμφιβολία), για τον λόγο αυτό περιορίστηκε στην προφορική διδασκαλία.

Αυγουστίνος Αυρήλιος (354 – 430 μ.Χ.)
Γεννήθηκε στη Θαγάστη της Β. Αφρικής και σπούδασε στην Καρχηδόνα και τη Ρώμη. Σε νεαρή ηλικία ακολούθησε την αίρεση του μανιχαϊσμού, ενώ στο Μεδιόλανο (Μιλάνο) γνώρισε τον επίσκοπο Αμβρόσιο και έγινε χριστιανός (387). Το 395 εκλέχθηκε επίσκοπος Ιππώνος.

Αυρήλιος Μάρκος (121 – 180 μ.Χ.)
Ρωμαίος αυτοκράτορας και φιλόσοφος που ακολουθεί τη διδακισία της παλαιάς Στοάς. Έγραψε *Τα εις εαυτόν*.

Βοήθιος (Boethius Ancius Manlius Severinus, 480 – 525 μ.Χ.)
Γεννήθηκε στη Ρώμη από επιφανή οικογένεια. Ήταν πατρίκιος και έφτασε ως τα αξιώματα του ύπατου. Ασχολήθηκε με την πολιτική και τη μελέτη της φιλοσοφίας, ιδιαίτερα με τη μετάφραση έργων

του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη στα λατινικά. Θεωρείται ως η γέφυρα μεταξύ αρχαιότητας και μεσαίωνα. Βασικό έργο του είναι η *Παραμυθία της φιλοσοφίας (De consolatione philosophiae)*, την οποία συνέθεσε σε πεζό και έμμετρο λόγο μέσα στη φυλακή, όπου είχε φυλακισθεί κατηγορούμενος για συνωμοσία, όπου εξηγεί τον παρηγορητικό ρόλο που προσφέρει η φιλοσοφία στη ζωή του ανθρώπου.

Γαληνός Κλαύδιος ο Περγαμηνός (2ος / 3ος αι. μ.Χ., θάνατος περ. 200 μ.Χ.) Σπούδασε φιλοσοφία, μαθηματικά και ιατρική στην Πέργαμο και την Αλεξάνδρεια. Διακρίθηκε ιδιαίτερα για τα ιατρικά του έργα (*Τέχνη ιατρική* κ.ά.), αλλά και για τα υπομνήματά του σε έργα του Ιπποκράτη, του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη και του Θεόφραστου.

Γοργίας ο Λεοντίνος (483/80 – 376/5 π.Χ.)
Σοφιστής και δάσκαλος της ρητορικής, μαθητής του Εμπεδοκλή και δάσκαλος του Ισοκράτη. Ήρθε στην Αθήνα το 427 π.Χ. ως πρεσβευτής των Λεοντίνων της Σικελίας και γοήτευσε τους Αθηναίους με τη ρητορική του τέχνη. Θεωρείται ο δάσκαλος της ρητορικής.

Δαμάσκιος από τη Δαμασκό (5ος αι. μ.Χ.)
Ανήκει στην παράδοση του αθηναϊκού Νεοπλατωνισμού και είναι ο τελευταίος διάδοχος και σχολάρχης της Ακαδημίας Αθηνών πριν αυτή κλείσει (529 μ.Χ.). Με την παύση λειτουργίας της Ακαδημίας μετέβη μαζί με έξι φιλοσόφους στην Περσία μετά από πρόσκληση του βασιλιά Χοσρόη.

Δημόκριτος ο Αβδηρίτης (460 – 370 π.Χ.)
Προσωκρατικός φιλόσοφος που συνέχισε το έργο του Λεύκιππου και ανέπτυξε την ατομική θεωρία. Ως τόπος καταγωγής του αναφέρονται η Μίλητος, τα Άβδηρα και η Ελέα. Το πιθανότερο είναι τα Άβδηρα, όπου έζησε και δίδαξε. Ταξίδεψε στην Αίγυπτο, Βαβυλώνα, Περσία και Αθήνα. Για τη φυσική φιλοσοφία του ήταν επικριτικοί ο Πλάτων, ο Αριστοτέλης και ο Θεόφραστος, σε αντίθεση με τον Επίκουρο που αποδέχθηκε την ατομική θεωρία του. Κατά την επιστροφή του στα Άβδηρα από την Αθήνα, ανέπτυξε διδακτική δραστηριότητα και έγινε διάσημος για την εξήγηση των φυσικών φαινομένων. Από το έργο του σώζονται 230 περίπου ηθικά αποσπάσματα (σύντομα ηθικά αξιώματα). Υποστηρίχθηκε ότι έπασχε από μελαγχολία.

Δημοσθένης (384 – 322 π.Χ.)
Γεννήθηκε στον δήμο της Παιανίας και ήταν μαθητής του Ισαίου. Διακρίθηκε ως ρήτορας. Έγραψε συμβουλευτικούς, δικανικούς και πολιτικούς λόγους.

Διογένης ο Βαβυλώνιος (2ος αι. π.Χ.)
Καταγόταν από τη Σελεύκεια, υπήρξε μαθητής του Χρύσιππου και διαδέχθηκε τον Ζήνωνα Ταρσέα στη διεύθυνση της Στοάς.

Διογένης ο Κυνικός (400/390 – 328/323 π.Χ.)
Ο Διογένης από τη Σινώπη, ο επονομαζόμενος Κύων, ήλθε στην Αθήνα κατά τα μέσα του 4ου αι., εξόριστος από την πατρίδα του, γιατί σύμφωνα με την παράδοση (Διογένης Λαέρτης VI 20-21) μαζί με τον πατέρα του Ικεσία είχαν παραχαράξει το νόμισμα της πόλης. Στην Αθήνα πιθανόν γνωρίστηκε με τον Αντισθένη και επηρεάστηκε από την ηθική διδασκαλία του. Θεωρείται ο αυθεντικότερος εκπρόσωπος της κυνικής φιλοσοφίας, αφού εφάρμοσε στην πράξη μια ελεύθερη, φυσική και πρωτόγονη μορφή ζωής και περιφρόνησε τα πλούτη, τις τιμές και τον πολιτισμό.

Διογένης ο Λαέρτιος (3ος αι. μ.Χ.)
Σημαντικός δοξογράφος και βιογράφος της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας για τη ζωή του οποίου δεν είναι τίποτε γνωστό. Ο Διογένης καταγόταν από τη Λαέρτη της Κιλικίας. Το σύγγραμμά του *Βίοι και γνώμαι των εν τη φιλοσοφία ευδοκιμησάντων και των εν εκάστη αιρέσει αρεσκόντων εν επιτόμω συναγωγή* (10 βιβλία) περιέχει πληροφορίες για τη ζωή και το έργο των φιλοσόφων από την προσωκρατική έως και την ελληνιστική εποχή.

Εμπεδοκλής ο Ακραγαντίνος (495 – 430 π.Χ.)
Γεννήθηκε στον Ακράγαντα της Σικελίας και η παράδοση αναφέρει ότι κατά το τέλος της ζωής του αναλήφθηκε ή αυτοκτόνησε πηδώντας στον κρατήρα του ηφαιστείου της Αίτνας για να εξαφανίσει το σώμα του και να θεωρηθεί θεός. Ο Εμπεδοκλής ανέπτυξε τη φιλοσοφία του σε δύο ποιήματα περίπου 5.000 στίχων, από τους οποίους έχουν διασωθεί μερικά αποσπάσματα. Έργα του: α) *Περί φύσεως* (350 στίχοι) και β) *Καθαρμοί* (100 στίχοι).

Επίκτητος (50/55 – 130/135 μ.Χ.)
Γεννήθηκε στην Ιεράπολη της Φρυγίας, έζησε στη Ρώμη ως δούλος και απελεύθερος έως την εποχή του Δομιτιανού. Αναγκάστηκε να μεταβεί στη Νικόπολη της Ηπείρου, όπου ίδρυσε φιλοσοφική σχολή και είχε πολλούς μαθητές, μεταξύ των οποίων ο ιστορικός Αρριανός, ο οποίος κατέγραψε τις διδασκαλίες του Επίκτητου στα έργα *Διατριβαί* (8 βιβλία, διασώθηκαν 4 βιβλία) και *Εγχειρίδιον* (Επιτομή του *Διατριβών*).

Επίκουρος (341 – 270 π.Χ.)
Γεννήθηκε στη Σάμο από Αθηναίο πατέρα και παρακολούθησε μαθήματα φιλοσοφίας κοντά στον Πάμφιλο Ναυσιφάνη (μαθητή του Δημόκριτου). Σε ηλικία 18 ετών έρχεται στην Αθήνα για να υπηρετήσει τη στρατιωτική θητεία του. Στη συνέχεια εγκαθίσταται στην Κολοφώνα, στη Μυτιλήνη και τη Λάμψακο, όπου μελετά φιλοσοφία. Κατά την επιστροφή του στην Αθήνα αγοράζει ένα κτήμα, εντός του οποίου ιδρύει την επικούρεια σχολή του (τον ονομαζόμενο Κήπο), όπου καλλιέργησε τη φιλοσοφία του ηδονισμού.

Ευκλείδης ο Μεγαρεύς (450 – 380/370 π.Χ.)
Μαθητής του Σωκράτη, ίδρυσε στα Μέγαρα φιλοσοφική σχολή και συνδύασε την ηθική φιλοσοφία του Σωκράτη με την οντολογία της ελεατικής σχολής της Κάτω Ιταλίας.

Ευριπίδης (Σαλαμίνα 485 – Πέλλα Μακεδονίας 406 π.Χ.)
Τραγικός ποιητής, είχε προσωπικές σχέσεις με τον Πρωταγόρα, τον Αναξαγόρα και τον Σωκράτη. Στον Ευριπίδη αποδίδονται 92 έργα. Σώζονται 18 τραγωδίες, 1 σατυρικό δράμα και 117 αποσπάσματα έργων. (Για το έργο του βλ. *Ιστορία Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας*, σελ. 88 – 96).

Ζήνων ο Ελεάτης (490 – 415 π.Χ.)
Μαθητής και φίλος του Παρμενίδη, υπήρξε δημοκρατικός και εκτελέστηκε από τον τύραννο της Ελέας Νέαρχο. Προσπάθησε με τη μέθοδο της εις άτοπον απαγωγής και τη διαλεκτική να αποδείξει την ανυπαρξία της πολλαπλότητας και της κίνησης. Ιδιαίτερη αξία για την ιστορία της φιλοσοφίας αποτελούν οι τέσσερις αποδείξεις, τα λεγόμενα παράδοξα (ζηνώνεια) επιχειρήματα, όπου οι νόμοι της κίνησης βρίσκονται σε αντίφαση με τα πράγματα. Γι' αυτόν η αλλαγή και η κίνηση όσο και ο χωροχρόνος είναι στο μυαλό του ανθρώπου.

Ζήνων ο Κιτιεύς (Κίτιο Κύπρου 336/5 – 262 π.Χ.)
Ιδρυτής της Στοάς (στωικής φιλοσοφίας). Δίδασκε στην Ποικίλη (ζωγραφισμένη) Στοά της αγοράς των Αθηνών. Ο Ζήνων έθεσε ως αρχή της ηθικής του το «ομολογουμένως τη φύσει ζην». Από τα συγγράμματά του έχουν διασωθεί ορισμένα αποσπάσματα. Μετά από ατύχημα τραυματίστηκε και αυτοκτόνησε, ενώ οι Αθηναίοι τον τίμησαν με χρυσό στέφανο και ταφή στον Κεραμεικό με δημόσια δαπάνη.

Ηράκλειτος ο Εφέσιος (544/40 – 484/80 π.Χ.)
Από ιερατική και αριστοκρατική καταγωγή παραιτήθηκε από τα οικογενειακά αξιώματα και αφιερώθηκε στη φιλοσοφία απορρίπτοντας τους προγενέστερους μεγάλους ποιητές και στοχαστές. Τις ιδέες του κατέγραψε στο έργο *Περί φύσεως* από το οποίο σώθηκαν 129 αποσπάσματα. Εξαιτίας της δυσνόητης διατύπωσης των διανοημάτων του έλαβε την προσωνυμία «σκοτεινός». Ο Ηράκλειτος συνέλαβε τον κόσμο ως συνεχή κύκλο αλλαγής και αιώνιας μεταβολής (γίγνεσθαι).

Ηρόδοτος (485 – 425 π.Χ.)
Ιστορικός της αρχαιότητας (βλ. *Ιστορία Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας*, σελ. 111 – 115).

Ησίοδος (περ. τέλη 8ου αι. π.Χ.)
Ο πρώτος ποιητής που αναφέρει το όνομά του και προσωπικά θέματα στα ποιήματά του. Έργα του: α) *Θεογονία* (1.022 εξάμετροι στίχοι), β) *Έργα και Ημέραι* (828 εξάμετροι στίχοι). (Για τη ζωή και το έργο του βλ. *Ιστορία Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας*, σελ. 34-36).

Θαλής ο Μιλήσιος (6ος αι. π.Χ., 624 – 546 π.Χ. περ.)
Ένας από τους Επτά Σοφούς της Αρχαιότητας, γεννήθηκε στη Μίλητο, σύγχρονος του Σόλωνα και του βασιλιά της Λυδίας Κροίσου. Ταξίδεψε σε διάφορες χώρες και στην Αίγυπτο, όπου μέτρησε το ύψος των πυραμίδων από τη σκιά τους. Πρόβλεψε την έκλειψη ηλίου της 28ης Μαΐου (Ιουλιανό ημερολόγιο) του 585 π.Χ. (Ηρόδ. Ι 74). Εισηγητής της επιστήμης της γεωμετρίας στην Ελλάδα και ο πρώτος φιλόσοφος που υποστήριξε ότι αρχή του κόσμου δεν είναι κάποια θεότητα αλλά το ύδωρ, ένα από τα τέσσερα θεμελιώδη στοιχεία της φύσης (γη, νερό, πυρ, αήρ).
Θεόφραστος ο Εφέσιος (371/0 – 287 π.Χ.)
Φιλόσοφος και μαθητής του Αριστοτέλη, μετά τον θάνατο του οποίου έγινε διευθυντής του «Λυκείου», όπου και παρέμεινε ως το θάνατό του. Είχε μεγάλο κύρος στην Αθήνα και ασκούσε μεγάλη επιρροή στους δύο χιλιάδες μαθητές που αριθμούσε η Περιπατητική σχολή.
Θρασύμαχος (β΄ μισό 5ου αι. π.Χ.)
Συγγραφέας, παιδαγωγός, κριτικός του πολιτισμού και φιλόσοφος. Η ζωή του χρονολογείται στο τέλος του 5ου αι. π.Χ. Γνωρίζουμε μόνο ότι καταγόταν από τη Χαλκηδόνα της Βιθυνίας και ήταν δάσκαλος της ρητορικής. Ο Πλάτων, στην *Πολιτεία* (336 κ.έ.) τον παρουσιάζει υπέρμαχο της θεωρίας του δικαίου του ισχυρότερου, σύμφωνα με την οποία ως δίκαιο λογίζεται το «συμφέρον του ισχυροτέρου».
Ιάμβλιχος (περ. 250 – 326 μ.Χ.)
Νεοπλατωνικός φιλόσοφος, μαθητής του Πορφύριου, υπήρξε το πρότυπο για τον Πρόκλο και τον Ιουλιανό, επηρέασε τη διαμόρφωση του λεγόμενου ανατολικού Νεοπλατωνισμού.
Ιουλιανός (Κων/πολη 332 – Ταρσός Κιλικίας 363 μ.Χ.)
Αυτοκράτορας της ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (361-363) γνωστός με τα παρωνύμια Παραβάτης ή Αποστάτης, επειδή απεστράφη τον Χριστιανισμό και έδειξε θαυμασμό για την αρχαία εθνική θρησκεία. Νεοπλατωνικός φιλόσοφος, έγραψε, εγκώμια, 78 επιστολές μεταξύ των οποίων προς Λιβάνιο, Ιάμβλιχο, Θεμίστιο. Άλλα έργα του: *Μισοπώγων*, *Εις τους απαιδεύτους κύνας*, *Προς Ηράκλειον κυνικόν*, κ.ά.
Ιππίας ο Ηλείος (β΄ μισό 5ου αι. π.Χ.)
Σοφιστής, νεότερος του Πρωταγόρα και συνομήλικος με τον Σωκράτη.
Ισοκράτης (436 – 338 π.Χ.)
Λογογράφος και ρήτορας, γεννήθηκε στον δήμο της Ερχείας, υπήρξε μαθητής του Πρόδικου, του Γοργία, του Πρωταγόρα και του Σωκράτη. (Βλ. *Ιστορία Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας*, σελ. 156 – 157).
Καρνεάδης (γύρω στο 214 – 129 π.Χ.)
Σκεπτικός φιλόσοφος, ηγέτης της «Νέας Ακαδημίας».
Κικέρων (Cicero Marcus Tullius, 106 – 43 π.Χ.)
Ρωμαίος ρήτορας, φιλόσοφος και πολιτικός, σπούδασε στη Ρώμη και επηρεάστηκε από τον Παναίτιο τον Ποσειδώνιο. Ανήκει στον σκεπτικισμό της Νέας Ακαδημίας και ήταν εκλεκτικός, ενώ απέρριψε τις δοξασίες του Επίκουρου.
Κλεάνθης ο Άσσιος (4ος /3ος αι. π.Χ. – περ. 260 π.Χ.)
Υπήρξε μαθητής του Ζήνωνα του Στωικού για 19 χρόνια και διάδοχος αυτού στη Στοά.
Κράτης ο Θηβαίος (365 – 285 π.Χ.)
Κυνικός φιλόσοφος, υπήρξε μαθητής του Διογένη του Κυνικού (Σούδα), έζησε με μεγάλη λιτότητα και πλήρη αδιαφορία για τις κοινωνικές συμβάσεις.
Κριτίας (θάνατος 403 π.Χ.)
Ολιγαρχικός Αθηναίος πολιτικός, ένας από τους Τριάκοντα τυράννους, καταγόταν από αριστοκρατική οικογένεια και ήταν θείος του Πλάτωνα. Ακροατής του Σωκράτη και των Σοφιστών έγραψε το σατυρικό δράμα *Σίσυφος*.
Λεύκιππος (5ος αι. π.Χ.)
Πιθανή καταγωγή του αναφέρεται η Μίλητος, ταξίδεψε στην Ελέα της Κάτω Ιταλίας και έγινε μαθητής του Ζήνωνα του Ελεάτη. Κατά το 450 π.Χ. μεταβαίνει στα Άβδηρα, όπου ίδρυσε σχολή, στην οποία μαθήτευσε ο Δημόκριτος. Σημαντική συμβολή του Λεύκιππου στην ιστορία της φιλοσοφίας είναι η διατύπωση της ατομικής θεωρίας, σύμφωνα με την οποία ο κόσμος και η ύλη συγκροτούνται από δύο θεμελιώδεις αρχές, τα άτομα και το κενό.
Λοκ Τζον (John Locke, 1632 – 1704)
Άγγλος φιλόσοφος και πολιτικός, κύριος εκπρόσωπος του αγγλικού εμπειρισμού.
Λουκρήτιος Τίτος Κάρος (Lucretius Titus Carus, 97 – 55 π.Χ.)
Ρωμαίος ποιητής και συγγραφέας, επηρεάστηκε από την επικούρεια φιλοσοφία, όπως φαίνεται στο ποίημα *De Rerum natura (Περί της φύσεως)*.
Λυκόφρων (5ος αι. π.Χ.)
Σοφιστής, μαθητής του Γοργία.
Ξενοφάνης ο Κολοφώνιος (περ. 570 – 475 π.Χ.)
Ιδρυτής της ελεατικής σχολής και δάσκαλος του Παρμενίδη σε ηλικία είκοσι πέντε ετών εγκαταλείπει την πατρίδα του Κολοφώνα της Ιταλίας, όταν εκείνη έπεσε στην κυριαρχία των Περσών (564 π.Χ.) και μετά από εξήντα επτά χρόνια περιπλάνησης ως ραψωδός εγκαθίσταται στην Ελέα της Κάτω Ιταλίας. Τη θρησκεία κατανόησε ως έργο των ανθρώπων και διατύπωσε την ιδέα πως «στους θεούς ο άνθρωπος εικονίζει τον εαυτό του».
Όμηρος (περ. 8ος αι. π.Χ.)
Ραψωδός, ταξίδεψε σε πολλές πόλεις της αρχαιότητας οι οποίες διεκδικούν την καταγωγή του ποιητή. Οι πιο πιθανές πόλεις καταγωγής είναι η Σμύρνη και η Χίος. Είναι ο δημιουργός των μεγάλων επών, της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας*. (Βλ. *Ιστορία Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας*, σελ. 15-16).
Παρμενίδης ο Ελεάτης (6ος/5ος αι. π.Χ., 540/15 – 470/50 π.Χ.)
Προσωκρατικός φιλόσοφος, εξέθεσε τη φιλοσοφία του στο ποίημα *Περί φύσεως*, του οποίου σώζονται 163 εξάμετροι στίχοι. Ασχολήθηκε με τη μεταφυσική και την επιστημολογία.
Πλάτων (427 – 347 π.Χ.)
Για τη ζωή και το έργο του βλ. Εισαγωγή, κεφ. 3.
Πλούταρχος ο Χαιρωνεύς (42 – 125 μ.Χ.)
Φιλόσοφος από τη Χαιρώνεια της Βοιωτίας, σπούδασε στην Αθήνα στην Περιπατητική σχολή φιλοσοφία, ρητορική και μαθηματικά. Ταξίδεψε στη Μ. Ασία, στην Αλεξάνδρεια και στη Ρώμη, όπου γνώρισε τον αυτοκράτορα Τραϊανό. Ανήκει στη μέση πλατωνική φιλοσοφία και άσκησε κριτική στην επικούρεια και στωική φιλοσοφία (Για το έργο του βλ. *Ιστορία Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας*, σελ. 174-175).
Πλωτίνος (204 – 270 μ.Χ.)
Ο θεμελιωτής του Νεοπλατωνισμού. Βλ. Εισαγωγή, κεφ. 5.
Πόππερ σερ Καρλ Ράιμοντ (Sir Karl Raimund Popper, 1902 – 1994)
Κοινωνικός στοχαστής αυστριακής καταγωγής, επηρέασε τις κοινωνικές επιστήμες. Υποστήριξε την ενότητα της επιστημονικής μεθόδου. Έργα του: *Η λογική της επιστημονικής έρευνας*, 1934· *Η ανοικτή κοινωνία και οι εχθροί της*, 1945.
Πρόδικος ο Κείος (460 – 400 π.Χ.)
Αρχικά ασχολήθηκε με τη διπλωματία της πατρίδας του, της Ιουλίδας της Κέας, στη συνέχεια με τη σοφιστική στην Αθήνα.
Πρόκλος Διάδοχος ο Λύκιος (410 – 485 μ.Χ.)
Νεοπλατωνικός φιλόσοφος, γεννήθηκε στην Κων/πολη και μεγάλωσε στην Ξάνθο της Λυκίας. Σπούδασε στην Κων/πολη, Αλεξάνδρεια και Αθήνα. Διετέλεσε διευθυντής στη Νεοπλατωνική Σχολή των Αθηνών.
Πρωταγόρας (490/80 – 420/11 π.Χ.)
Ο αρχηγέτης της Σοφιστικής καταγόταν από τα Άβδηρα της Θράκης, έζησε περίπου εβδομήντα χρόνια από τα οποία σαράντα χρόνια στην Αθήνα, όπου εξάσκησε το επάγγελμα του σοφιστή και γνώρισε τον Ευριπίδη και τον Περικλή. Στον Πρωταγόρα ανατέθηκε η σύνταξη της νομοθεσίας της αποικίας των Θουρίων (444 π.Χ.). Πέθανε σε ναυάγιο ταξιδεύοντας προς τη Σικελία.
Πυθαγόρας ο Σάμιος (580 – 490 π.Χ.)
Σε ηλικία σαράντα ετών μετέβη στον Κρότωνα της Κάτω Ιταλίας και

ίδρυσε μια φιλοσοφική, θρησκευτική και πολιτική σχολή ή κοινότητα. Επειδή ο Πυθαγόρας δεν άφησε γραπτά έργα είναι δύσκολο να γνωρίζουμε με ακρίβεια τη δράση και τη διδασκαλία του. Για την ηθική διδασκαλία και τις θρησκευτικές δοξασίες των Πυθαγορείων έχουμε πληροφορίες από τα έργα *Χρυσά έπη*, *Πυθαγορικά υπομνήματα*, *Ιερός λόγος* κ.ά.

Πύρρων ο Ηλείος (360 – 270 π.Χ.)
Φιλόσοφος, εισηγητής του Πυρρωνισμού (Πυρρώνειον δόγμα) και της αρχαίας σκέψης. Δέχθηκε επιδράσεις από τον Δημόκριτο, τους Σοφιστές και τη γνωσιολογία της Κυρηναϊκής σχολής. Ακολούθησε τον Μ. Αλέξανδρο ως τις Ινδίες και γνώρισε τους γυμνοσοφιστές (γιόγκι). Ίδρυσε σχολή στην Ηλεία, δεν έγραψε τίποτα και τις δοξασίες του κατέγραψε ο μαθητής του Τίμων, από το έργο του οποίου έχουν διασωθεί αποσπάσματα.

Ρουσσώ Ζαν-Ζακ (Rousseau Jean-Jacques, 1712 – 1778)
Γαλλο-ελβετός κοινωνικός φιλόσοφος και παιδαγωγός, άσκησε έντονη κριτική στον πολιτισμό και την κοινωνική οργάνωση στο έργο του *Αιμίλιος*. Ο Ρουσσώ στο *Κοινωνικό Συμβόλαιο* υποστηρίζει την ύπαρξη της κοινωνίας ως έκφραση της κοινής θέλησης των πολιτών, προκειμένου να συμβιβασθούν η ατομική ελευθερία και η αναγκαιότητα του νόμου.

Σενέκας (Seneca Lusius Annaeus από την Κόρντοβα της Ισπανίας, 4 π.Χ. – 65 μ.Χ.)
Ρωμαίος στωικός φιλόσοφος δάσκαλος του Νέρωνα ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την ηθική φιλοσοφία.

Σέξτος ο Εμπειρικός (2ος αι. μ.Χ.)
Σκεπτικός φιλόσοφος και ιατρός, έζησε στην Αλεξάνδρεια και την Αθήνα, όπου διηύθυνε τη Σκεπτική σχολή. Για τη δράση του δεν υπάρχουν πληροφορίες. Διασώζονται δύο έργα του: α) οι *Πυρρώνειαι υποτυπώσεις* (εισαγωγή στις αρχές, τις θεωρίες και τις μεθόδους του Πυρρωνισμού) και β) *Προς μαθηματικούς*.

Σοφοκλής (496 – 406/5 π.Χ.)
Αθηναίος τραγικός ποιητής, έγραψε 123 τραγωδίες από τις οποίες σώθηκαν μόνο 7 και πάνω από 1.000 αποσπάσματα (Για το έργο του βλ. *Ιστορία Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας*, σελ. 82-87).

Στοβαίος Ιωάννης (5ος αι. π.Χ.)
Συγγραφέας του *Ανθολογίου* που περιέχει δοξασίες 500 Ελλήνων ποιητών και φιλοσόφων.

Σωκράτης (470/69 – 399 π.Χ.)
Αθηναίος φιλόσοφος (Βλ. σχετικά Εισαγωγή, κεφ. 3).

Χομπς Τόμας (Hobbes Thomas, 1588 – 1679)
Άγγλος φιλόσοφος εκπρόσωπος της ονοματοκρατικής (νομιναλιστικής) θεωρίας, σύμφωνα με την οποία το καθόλου είναι ένας γενικός όρος της γλώσσας και όχι μια καθολική οντότητα. Θεωρείται πρόδρομος της σύγχρονης αναλυτικής φιλοσοφίας, αφού ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τη φιλοσοφία της γλώσσας και τη λειτουργία της. Την πολιτική θεωρία του περιγράφει στο έργο *Λεβιάθαν,* όπου μελετά την ανθρώπινη συμπεριφορά με κριτήριο το ένστικτο της αυτοσυντήρησης για τη συγκρότηση της κοινωνίας.

Χρύσιππος ο Σολεύς (281 – 208/4 π.Χ.)
Ο συστηματικότερος στωικός φιλόσοφος από τους Σολούς της Κιλικίας ήρθε στην Αθήνα (το 260) για να σπουδάσει στην Ακαδημία. Υπήρξε μαθητής του Αρκεσίλαου και του Κλεάνθη, τον οποίο και διαδέχθηκε στη διεύθυνση της Στοάς.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΟΡΩΝ

(Παρατίθενται ενδεικτικά ορισμένοι από τους όρους που απαντούν στο βιβλίο)

Αγαθό 86, 87, 88, 111, 132, 136
Αγνωστικισμός 47, 145
Αλήθεια 22, 24, 60
Αναγωγή 17, 19, 145
Αναλογία ή αναλογικός συλλογισμός 17, 19, 145
Ανθρωπισμός (ουμανισμός) 126, 127, 145
Ανθρωπομορφισμός 145
Αξία 145
Απάθεια 111, 114, 122, 123, 130
Άπειρο 20
Αρετή 17, 26, 44, 78, 80, 90, 93, 96, 114, 140, 145
Αρχή 8, 17, 18, 20
Αταραξία 109, 110, 111, 118, 122, 123, 130, 133
Βούληση 123
Γίγνεσθαι 145
Γνώση 8, 22, 24, 140
Γνωσιοθεωρία/γνωσιολογία 9, 20, 145
Διαλεκτική 36, 39, 56, 140, 145
Δικαιοσύνη 17, 50, 64, 104, 140
Δογματισμός 111, 131, 145
Δοξογραφία 145
Εκλεκτικισμός 12, 108, 112
Ενέργεια 103
Εντελέχεια 103
Επαγωγή 17, 19, 85, 145
Επικουρισμός 11, 118-121, 145
Επιχείρημα 145
Εποχή 111, 130-131, 145
Εριστική 39, 140, 145
Ευδαιμονία 28, 29, 84, 86, 87, 88, 109, 118, 130, 139
Ηδονή 110, 111, 118, 119
Ηδονισμός 119
Ηθική 10, 29, 110, 145
Ιδεαλισμός 145
Κοινωνία 98, 104, 126
Κοσμολογία 10, 20
Κυνισμός ή κυνική σχολή 11, 108, 109, 114-117, 145
Κυρηναϊκή σχολή 11, 145
Λόγος 32, 42, 44, 139, 145
Μεσότητα 90, 91, 92
Μεταφυσική (ή οντολογία) 9, 145
Μυστικισμός 109, 112, 145
Νόηση 24
Νόμος 17, 30, 32, 50, 51, 66, 126, 128, 140
Νους 20, 24
Οικείωση 127
Ον 10, 24, 145
Οντολογία 9, 24, 145
Ουσία 8, 145
Ουτοπία 73, 74, 129
Πάθος 111
Πόλη 30, 32, 98, 100, 101, 102
Πολιτεία 58, 65, 72, 76, 126
Πολιτική 72, 74, 75, 110
Πολιτικός 58, 74
Προαίρεση 92
Ρητορική 36, 44, 45, 145
Σκεπτικισμός 11, 108, 130-133, 145
Σκέψις 132
Σοφία 8, 17, 40, 60, 65, 120
Σόφισμα 39
Σύστημα 136
Σχετικισμός/ σχετικοκρατία 47, 145
Τελεολογία 89, 145
Τέλος 86, 87, 132, 134
Υλισμός 145
Υπόστασις / -εις 112
Φιλία 93, 94, 96, 97, 100, 120
Φιλοσοφία 8-14, 39, 50, 56, 59, 64, 72, 85, 108-112, 122, 126, 139-140
Φρόνησις 97
Φύση 16, 19, 50, 51, 52, 110, 119, 128, 140
Ψυχή 61, 134, 135, 136

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Αβερρόης Ιμπν Ρουσντ (Averroes, 1126 – 1198) 85, 146
Αβικέννα Ιμπν Σίνα (Avicenna, 980 – 1037) 85, 146
Αέτιος ο Αντιοχεύς (1ος αι. μ.Χ.) 12, 17, 146
Αιλιανός (Claudius Aelianus, 170 – 235 μ.Χ.) 146
Αινησίδημος ο Κνώσιος (1ος αι. π.Χ.) 111, 142, 146
Ακινάτης Θωμάς (Thomaso d' Aquino, 1225 – 1274) 85, 146
Αλκιδάμας ο Ελεάτης (4ος αι. π.Χ.) 36, 146
Αλ Κίντι Αμπά-Γιουσούφ Γιακούμπ Ιμπν Ισάκ (Al Kindi, Abu-Ysuf Yaqub ibh Ishaq, 800 – 870 μ.Χ.) 85, 146
Αλ Φαράμπι Αμπού Νασρ Μουχάμαντ (Al Farabi, 870 – 950 μ.Χ.) 85, 146
Αναξαγόρας ο Κλαζομένιος (περ. 500 – 428/7 π.Χ.) 16, 141, 146
Αναξίμανδρος ο Μιλήσιος (περ. 612/10 – 545 π.Χ.) 8, 16, 18, 141, 146
Αναξιμένης ο Μιλήσιος (περ. 585/84 – 528/25 π.Χ.) 8, 16, 18, 141, 146
Αντισθένης ο Κυνικός (455 – 360 π.Χ.) 114-116, 141, 146
Αντιφών ο σοφιστής (5ος αι. π.Χ.) 36, 50, 141, 146
Απολλόδωρος ο Στωικός (180 – 109 π.Χ.) 146
Αριστόξενος ο Ταραντίνος (4ος αι. π.Χ.) 12, 146
Αριστοτέλης (Στάγιρα 384 – Χαλκίδα 322 π.Χ.) 8, 10, 12-14, 17, 37, 40, 82-106, 139, 140, 142, 146
Αριστοφάνης (445 – 385 π.Χ.) 12, 57, 146
Αρκεσίλαος (Πιτάνη γύρω στο 316 – 242/1 π.Χ.) 11, 142, 146
Αυγουστίνος Αυρήλιος (354 – 430 μ.Χ.) 143, 146
Αυρήλιος Μάρκος (121 – 180 μ.Χ.) 111, 124, 126-129, 143, 146
Βοήθιος (Boethius, Ancius Manlius Severinus, 480 – 525) 143, 146
Γαληνός Κλαύδιος ο Περγαμηνός (2ος / 3ος αι. μ.Χ.) 147
Γοργίας ο Λεοντίνος (483/80 – 376/5 π.Χ.) 11, 36, 42-45, 147
Δαμάσκιος από τη Δαμασκό (5ος αι. μ.Χ.) 143, 147
Δημόκριτος ο Αβδηρίτης (460 – 370 π.Χ.) 16, 20, 24, 26, 29, 30-33, 141, 147
Δημοσθένης (384 – 322 π.Χ.) 73, 83, 141, 147
Διογένης ο Βαβυλώνιος (2ος αι. π.Χ.) 141, 147
Διογένης ο Κυνικός (400/390 – 328/323 π.Χ.) 114-117, 141, 147
Διογένης ο Λαέρτιος (3ος αι. μ.Χ.) 12, 17, 143, 147
Εμπεδοκλής ο Ακραγαντίνος (495 – 430 π.Χ.) 16, 18, 24, 139, 141, 147
Επίκουρος (341 – 270 π.Χ.) 110, 118-121, 142, 147
Επίκτητος (50/55 – 130/135 μ.Χ.) 111, 122-125, 142, 147
Ευκλείδης ο Μεγαρεύς (450 – 380/370 π.Χ.) 141, 147
Ευριπίδης (Σαλαμίνα 485 – Πέλλα Μακεδονίας 406 π.Χ.) 66, 140, 141, 147
Ζήνων ο Ελεάτης (490 – 415 π.Χ.) 141, 147
Ζήνων ο Κιτιεύς (Κίτιο Κύπρου 336/5 – 262 π.Χ.) 16, 110, 111, 114, 122, 129, 142, 147
Ηράκλειτος ο Εφέσιος (544/40 – 484/80 π.Χ.) 16, 18, 28, 30-33, 139, 141, 147
Ηρόδοτος (485 – 425 π.Χ.) 8, 147
Ησίοδος (περ. τέλη 8ου αι. π.Χ.) 8, 147
Θαλής ο Μιλήσιος (6ος αι. π.Χ., 624 – 546 π.Χ. περ.) 8, 10, 16, 18, 19, 141, 148
Θεόφραστος ο Εφέσιος (371/0 – 287 π.Χ.) 12, 17, 142, 148
Θρασύμαχος (β' μισό 5ου αι. π.Χ.) 36, 148
Ιάμβλιχος (περ. 250 – 326 μ.Χ.) 112, 117, 143, 148
Ιουλιανός (332 – 363 μ.Χ.) 148
Ιππίας ο Ηλείος (β' μισό 5ου αι. π.Χ.) 11, 36, 141, 148
Ισοκράτης (436 – 338 π.Χ.) 72, 141, 148
Καρνεάδης (γύρω στο 214 – 129 π.Χ.) 111, 131, 142, 148
Κικέρων (Cicero, Marcus Tullius, 106 – 43 π.Χ.) 111, 142, 148
Κλεάνθης ο Άσσιος (4ος /3ος αι. π.Χ., περ. 260 π.Χ.) 111, 125, 139, 142, 148
Κράτης ο Θηβαίος (365 – 285 π.Χ.) 110, 114-117, 148
Κριτίας (θαν. 403 π.Χ.) 36, 46, 148
Λεύκιππος (5ος αι. π.Χ.) 16, 141, 148
Λοκ Τζον (John Locke, 1632 – 1704) 52, 148
Λουκρήτιος Τίτος Κάρος (Lucretius, Titus Carus, 97 – 55 π.Χ.) 110, 118, 141, 148
Λυκόφρων (5ος αι.) 52, 148
Ξενοφάνης ο Κολοφώνιος (περ. 570 – 475 π.Χ.) 16, 22, 24, 25, 139, 141, 148
Όμηρος (περ. 8ος αι. π.Χ.) 8, 68, 69, 148
Παρμενίδης ο Ελεάτης (6ος/5ος αι. π.Χ., 540/15 – 470/50 π.Χ.) 16, 22, 139, 141, 148
Πλάτων (427 – 347 π.Χ.) 8, 10, 12, 13, 14, 36-38, 40, 44, 46, 52, 55-81, 83, 139, 141, 148
Πλούταρχος ο Χαιρωνεύς (45 – 125 μ.Χ.) 17, 41, 79, 112, 142, 148
Πλωτίνος (204 – 270 μ.Χ.) 12, 112, 134-137, 143, 148
Πόππερ σερ Καρλ Ρέιμοντ (1902 – 1994) 20, 148
Πρόδικος ο Κείος (460 – 400 π.Χ.) 11, 36, 45, 46, 141, 148
Πρόκλος Διάδοχος ο Λύκιος (410 – 485 μ.Χ.) 112, 143, 148
Πρωταγόρας (490/80 – 420/11 π.Χ.) 11, 36, 45, 46, 141, 148
Πυθαγόρας ο Σάμιος (580 – 490 π.Χ.) 8, 16, 18, 141, 148
Πύρρων ο Ηλείος (360 – 270 π.Χ.) 141, 142, 149
Ρουσσώ Ζαν-Ζακ (Rousseau Jean-Jacques, 1712 – 1778 μ.Χ.) 53, 149
Σενέκας (Seneca Lusius Annaeus junior, 4 π.Χ. – 65 μ.Χ.) 101, 111, 142, 149
Σέξτος ο Εμπειρικός (2ος – 3ος αι. μ.Χ. ή ± 200 μ.Χ.) 17, 24, 48, 111, 130-133, 143, 149
Σοφοκλής (496 – 406/5 π.Χ.) 80, 140, 149
Στοβαίος Ιωάννης (5ος αι. π.Χ.) 12, 17, 117, 149
Σωκράτης (470/69 – 399 π.Χ.) 10, 11, 12, 14, 17, 36, 55-81, 85, 108, 109, 140, 141, 149
Χομπς Τόμας (Hobbes Thomas, 1588 – 1679) 52, 104-105, 149
Χρύσιππος ο Σολεύς (281 – 208/4 π.Χ.) 111, 125, 128, 139, 142, 149

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟΥ

Αφιέρωμα στον Αριστοτέλη, περ. *«Ιστορικά»,* τεύχ. 264 & 265, εφημ. Ελευθεροτυπία, 2004.

Βελισσαροπουλος, Δ. Κ., *Πλωτίνος. Βίος και Εννεάδων, Περίπλους*, εκδ. Το Άστυ, Αθήνα 2000.

Boardman, J., κ. ά., *Αρχαία Ελληνική Τέχνη*, τ. 2, εκδ. Το Άστυ, Αθήνα 1967.

Γκαμπλ, Σ., *Μαγκρίτ*, μτφρ. Α. Παππάς, εκδ. Υποδομή, Αθήνα 1996.

Delius, C. & Gatzemeier, M., κ.ά., *Ιστορία της Φιλοσοφίας. Από την αρχαιότητα έως σήμερα*, μτφρ. Δ. Ρισσάκη, εκδ. Kunemann FC-Ελευθε-ρουδάκης, Αθήνα 2006.

Hursthouse, R., *Εισαγωγή στη φιλοσοφία*, μτφρ. Π. Κουτσουμπός, εκδ. The Open University, Αθήνα 1991.

Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας, Τα Νέα-Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, τόμ. 1-4, Αθήνα 2005.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμ. Α′: *Προϊστορία και πρωτοϊστορία* (μέχρι το 1100 π.Χ.) – τόμ. Β′: *Αρχαϊκός Ελληνισμός* (1100 π.Χ. – 479 π.Χ.) – τόμ. Γ1, Γ2: *Κλασσικός Ελληνισμός* (479 π.Χ. – 336 π.Χ.) – τόμ. Δ′: *Αλεξανδρινός Ελληνισμός* (336 – 215 π.Χ.) – τόμ. Ε′: *Ελληνιστικοί και Ρωμαϊκοί χρόνοι* (215 π.Χ. – 324 μ.Χ.), Εκδοτική Αθηνών, Αθήναι, 1972.

Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας, εκδ. Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 1999.

Ιστορία των Ελλήνων, Κλασικοί χρόνοι, τόμ. 3ος, εκδ. Δομή, Αθήνα χ.χ.

Ιστορία της Φιλοσοφίας. Από την αρχαιότητα έως σήμερα, εκδ. Tandem Verlag-Ελευθερουδάκης, Αθήνα 2005.

Κακριδης, Ι. Θ., *Ελληνική Μυθολογία*, 5 τόμ., εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1986.

Καλφας, Β. και Ζωγραφιδης, Γ., *Αρχαίοι έλληνες φιλόσοφοι*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονί-κη 2006.

Kenny, A. (επιμ.), *Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας*, μτφρ. Δ. Ρισσάκη, Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2005.

King, P., *100 φιλόσοφοι: Η ζωή και το έργο των μεγαλύτερων στοχαστών*, μτφρ. Α. Κατσικερός, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2005.

Magee, B., *Η περιπέτεια της φιλοσοφίας,* μτφρ. Π. Μπουρλάκις, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2005.

Μαραντη, Α., *Ολυμπία και Ολυμπιακοί Αγώνες*, εκδ. Toubis, Αθήνα 1999.

Μεγάλοι Ζωγράφοι, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, α.ε.

Ξανθακης, Α. Ξ., Παυσανία *«Αττικά». Αττικής Περιήγησις, Ένα φωτογραφικό οδοιπορικό μέσα από τη διαδρομή του Παυσανία*, εκδ. Κοχλίας, Αθήνα 2003.

Προβατακης, Θ. Μ., *Μακεδονία. Μέγας Αλέξανδρος*, εκδ. Ελληνική Εθνική Γραμμή Α. Ε., Αθήνα χ.χ.

Σαρμονο, Ζ., Μαρτεν, Π., Βιγιαρ, Φρ., *Ελλάδα. Αρχαϊκή εποχή, Από τον 7ο έως τον 5ο αιώνα π.Χ.*, εκδ. Μεγάλοι Πολιτισμοί, Βιβλιοθήκη Τέχνης «Η Καθημερινή», Αθήνα 2007.

Σαρμονο, Ζ., Μαρτεν, Π., Βιγιαρ, Φρ., *Ελλάδα. Κλασική εποχή, Από τον 5ο έως τον 3ο αιώνα π.Χ.*, εκδ. Μεγάλοι Πολιτισμοί, Βιβλιοθήκη Τέχνης «Η Καθημερινή», Αθήνα 2007.

Σαρμονο, Ζ., Μαρτεν, Π., Βιγιαρ, Φρ., *Ελλάδα. Ελληνιστική εποχή, Από τον 3ο έως τον 1ο αιώνα π.Χ.*, εκδ. Μεγάλοι Πολιτισμοί, Βιβλιοθήκη Τέχνης «Η Καθημερινή», Αθήνα 2007.

Σταικος, Κ. Σ., Βιβλιοθήκη. *Από την Αρχαιότητα έως την Αναγέννηση και Σημαντικές Ουμανιστικές και Μοναστηριακές Βιβλιοθήκες*, Αθήνα 1996.

Σταικος, Κ. Σ., *Η ιστορία της βιβλιοθήκης στον Δυτικό πολιτισμό. Από τον Μέγα Κωνσταντίνο έως και τον Καρδινάλιο Βησσαρίωνα*, εκδ. Κότι-νος, Αθήνα 2006.

Χρηστου, Χρ., *Ο μύθος του Προμηθέα και ο ζωγραφικός διάκοσμος της Ακαδημίας Αθηνών*, Γραφείο Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 2003.

Χρηστου, Χρ., *Η Ζωοφόρος των Προπυλαίων του Πανεπιστημίου*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2006.

Με απόφαση της Ελληνικής Κυβέρνησης τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου και του Λυκείου τυπώνονται από τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν βιβλιόσημο προς απόδειξη της γνησιότητάς τους. Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δε φέρει βιβλιόσημο θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του Νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946, 108, Α′).

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου.